...KHĀYANA GṚHYA SŪTRAM

S. R. SEHGAL

ŚĀṄKHĀYANA GṚHYA SŪTRAM

(BELONGING TO THE ṚGVEDA)

The Oldest Treatise on Folklore in Ancient India

Critically edited from MSS with copious variants from Vedic works, extracts from Commentary of Narayana and Paddhati of Ramacandra with an introduction discussing the various problems of Mantra and Sūtra texts, assessment of Gṛhya Sūtras as a source of Folklore, etc. Appendix establishing relation of ŚGS with other Vedic works, Word-Indices of citations and Sūtra-text, RV. citations, contents of RV. GS.

By

S. R. SEHGAL
M.A., M.O.L., Ph.D.

With a Foreword

By

Padma-Bhushan Dr. SIDDHESHWAR VARMA
M.A., D.Litt.

Available at

Munshi Ram Manohar Lal
ORIENTAL BOOKSELLERS & PUBLISHERS
Post Box 1165, Nai Sarak,
DELHI-6 (India)

ऋग्वेदीयं

शाङ्खायनगृह्यसूत्रम्

मूलकोश - पाठान्तर-वैदिकसमानस्थलविभूषितं श्रुत्यन्तरीयसंवादविसं-
वादसमन्वितं श्रौतसौत्रपदानुक्रान्तं गृह्यान्तर्गत-ऋग्वेदमन्त्रसूचकम्-
ऋग्वेदीय-गृह्यकर्मप्रदर्शकं गवेषणागुम्फितया-आङ्ग्लीयभूमिकया

एम. ए., एम. ओ. एल., पी-एच. डी., इति विरुदभाजा
सहगलोपाह्वेन सीतारामेण प्रसाधितम्

शब्दब्रह्मनिष्ठानां पदवाक्यप्रमाणज्ञानां
पद्मभूषण डॉ० सिद्धेश्वरवर्मणाम्
उपोद्घातेन समलङ्कृतञ्च ।

Works by the Same Author

1. Ṛtusaṁhāram (*Kālidāsa*) 1944. Second Edition (*In Press*)
   with complete word-Index, Historical Introduction etc.

2. Kumārasaṁbhavam (*Kālidāsa*)
   critically edited with copious variants, Pāda-Index etc.

3. Śākuntalam (*Kālidāsa*)
   with word-Index, profusely illustrated. (*In press*).

4. Rāṣṭra-Kavi Kālidāsa
   profusely illustrated. (*In press*)

5. Rāmāyaṇa Praveśikā—Introduction to the study of Tulasīdāsa's Rāmāyaṇa.

6. Bālacaritam (*Bhāsa*)
   with complete word-Index, profusely illustrated and bilingual introduction in English and Hindi.

7. Naigeya-śākhānukramaṇī (belonging to the *Sāmaveda*)
   with complete Mantra-Index and emendations on Dr. Weber's edition. (*In press*)

8. Western Method of Interpreting the Vedas
   Shri Kashmir, Vol. 9, No. 1.

9. The Importance of accent in the Vedas
   The Poona Orientalist, Vol. VI, No. 1-2.

10. The Brāhmanic Method of Citations
    New Indian Antiquary, Vol. V, No. 12.

11. Prepositional elements in the word Apāmārga
    Dr. Siddheshwar Presentation Volume.

12. Dr. Roth's studies on the Pada-Pāṭha (translated from German)
    ABORI, Vol. XXXI.

13. Critical study of the Bombay Edition of the Ṛgveda
    JOR, Vol. III, No. 1.

DEDICATED

To

Shri N. V. Gadgil,

Governor of the Punjab

for his profound faith in the revival of

Vedic Traditions in the country.

CONTENTS

FOREWORD

The present work, being a new edition of the Śāṅkhāyana Gṛhya Sūtra after 51 years—the last one a curiosity of corrupted presentation, being published in 1908—appears to be an indication of intellectually awakening India. The notable features of this edition are transparent readability, highly elaborate variants, many sided indices and a text systematized with a heading of each subject.

But the outstanding characteristic of this edition is an exhaustive introduction which is evidently a product of years and years of intensive study, piercing reflection and comparative penetration. The most inpressive portion of this introduction is "comparative study of the RV. schools with special reference to the Gṛhya Sūtras" Pp. 36-40). In this study we are told that the number of RV citations in Śāṅkhāyana Gṛhya Sūtra is 170, in Kauṣītaka Gṛhya Sūtra 187, and in Āśvalāyana Gṛhya Sūtra 125 (Page 37). Parallel context is preserved only in 36 cases, which have been thoroughly handled in merciless details (Page 38). This portion also establishes the post-Khila chronology of the Gṛhya texts concerned.

This wide and oppressive problem of tracing mantras has been handled in pages 9-11. A particular difficulty in this connection, *viz.* the difficulty of distinguishing between an injunction and mantra portion has been approached. It is very thought-provoking and debatable section and it is hoped that this challenging portion will rouse other Vedic scholars to reflect on this issue and that a further definite point will be gained in this line of thought.

The section on "comparative study of Śāṅkhāyana Gṛhya and Kauṣītaka Gṛhya Śākhās shows an intimate relation between these schools (pages 40-43) one of the contributions of the Śāṅkhāyana Śākhā is said to be six mantras such as (Adha svapnasya) RV 1,120,12 etc. (page 45), The contribution of Kauṣītaka Gṛhya is stated to be a special rite *viz.* Niṣkramaṇikā not mentioned in the other related schools (page 48).

The exhaustive discussion of various readings such as between (Jāyatām ; Jagatā) (Pp. 28-29) indicates that the edition is not of the mechanical but of the intellectual type.

That the editor, in spite of pressing professional and domestic engagements, should have persisted, all single handed to go so deep into the subject for years and years is a marvel. Far from the International standards of research at the present day, such a work should never be the work of one man; it necessarily pre-supposes team work. If a team-work in Sanskrit scholarship could be actualized one day, then another edition of this work could be undertaken with special reference to the following :—

1. A thorough examination of all Manuscripts concerning the work.

2. A statistical survey of all parallel variants occurring in the manuscripts and of all items bearing on the contents of the work.

3. A complete register of all unusual passages occurring in the text, with parallels from other connected texts.

4. Separate indices of names, attributes and actions.

It is hoped that the Sanskrit Board, newly created by the Government of India; will reconstruct Sanskrit scholarship on International Lines and thus further enrich the country by stimulating the abilities of Editors like Dr. S.R. Sehgal.

निवेदना

इदं गृह्यसूत्रम् ऋग्वेदशास्त्रानुसारि भगवता शाङ्खायनेन प्रणीतम् । अस्य शाखा शाङ्खायनी, प्रवक्ता च सुयज्ञः शाङ्खायनः । अस्य रचना उत्तरे गुर्जरप्रदेशे जातेति चरणव्यूहस्य द्वितीयकण्डिकायां स्पष्टमभिहितम्—

'उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बह्वृच ईरितः ।
कौषीतक-ब्राह्मणञ्च शाखा शाङ्खायनी स्मृता ॥'

अस्य गृह्यसूत्रस्य भाष्यकारो नारायणो गुर्जरदेशमलञ्चकारेति सुविदितं विदुषाम् । अयं ग्रन्थः शर्मण्यदेशीय-ओल्डनवर्गविदुषा गतशताब्द्याम् अष्टसप्तत्युत्तराष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे रोमनलिप्यां सम्पादितोऽनूदितश्च । तेनैव सूरिणा षडशीत्युत्तराष्टादशशततमे अब्दे आङ्गल-भाषायामयमनूदितः । तदनन्तरं वाराणसेय-संस्कृतग्रन्थमालायाम् अष्टोत्तरैकोनविंशतिशततमे ख्रिस्ताब्दे नागरीलिप्यां प्रकाशितः । अस्यैव मुद्रणं गृह्यपुस्तकस्य भारत-विभाजनात् पूर्वं सप्तचत्वारिंशदुत्तरैकोनविंशतिशततमे लाभपुरमहानगरे समाप्तप्रायमासीत् । नगरं भस्मसात् कुर्वद्भिरनार्यैर्यदास्माकं गृहं दग्धुं प्रवृत्तं तदा प्राणेभ्योऽपि गरीयसी भगवती वेद-विद्या रक्षिता । विभाजनानन्तरं कार्यालयीय-पारिवारिकोभयविधसङ्कटैर् अस्य प्रकाशनं पारयितुं चिराय असमर्थोऽभवम् । अद्याहं तदेव पुस्तकं संस्कृत्य विदुषां पुरत उपतिष्ठे । संस्करणेऽस्मिन् पाण्डुलिपिषु उपलब्धाः पाठा यथायथं निर्दिष्टाः । श्रौतग्रन्थेभ्यः समासस्थलीयाः पाठा अपि भूयसा अनुसन्धित्सूनां विदुषाम् अर्थनिर्धारण-सौकर्यार्थं प्रदत्ताः । प्रतिखण्डम् अध्यायस्य विषय-शीर्षकमुपन्यस्तं येन खण्डान्तर्गत-विषयो दर्पण इव भासेत । श्रुतिविधिगत-सन्दर्भाणां स्पष्टतायै भिन्नानि सीसकाक्षराणि प्रयुक्तानि । तद्यथा-श्रौतसन्दर्भाः शुक्लसीसकाक्षरैर् विधिगतपाठाश्च कृष्णसीसकाक्षरैर्मुद्रिताः । टिप्पणेषु ब्लूमफील्डपादानुक्रमणीग्रन्थेऽनुपलब्धानामपि समानस्थलानां समावेशो व्यधायि ।

गुर्जरप्रदेशे वर्षचतुष्टयं प्रवसता मया नारायणभाष्यं साकल्येनोपलब्धम् । ततः समुचिताः सन्दर्भा नीरक्षीरन्यायमनुसरता अत्र संगृहीताः । अन्ये सन्दर्भा रामचन्द्रपद्धति-ग्रन्थाद् ओल्डनबर्गग्रन्थाच्च उद्धृताः । बह्वीभिर् अनुक्रमणिकाभिरयं विभूषितश्च । प्रथमायां सूच्यां श्रुत्यन्तरीयसंवादविसंवादस्पष्टकानि उद्धरणानि संगृहीतानि । द्वितीयस्यां श्रौतपदानि अनुक्रान्तानि । तृतीयस्यां सौत्रपदानि समग्रहीषत । पदानुक्रमणिकायां सुबन्तरूपाणि अकारादिक्रमेण निवेशितानि । तद्यथा-अदस्-अमुया, अमुष्यै, अमून्, असौ । इदम्-अयम्, अया, अस्मिन्, इयम् । √अस् धातोर् अस्ति, असि, अस्मि, आः स्याम; √भू भव, भविष्यसि, भूयासम् इत्यादि ।

ऋग्वेदगृह्यवाङ्मयमधिकृत्य पारोवर्यवित्सु विद्वत्सु यावती विवेचना गतसप्ततिवर्षेषु जाता तस्या दिङ्मात्रेण समालोचनमपि नोपेक्षितमस्माभिः । भूमिकाभागे पूर्वेषाम् ओल्डन-

बर्ग, ब्लूमफील्ड, आप्टे चिन्तामण्यादि-विदुषां मतानि विवेचितानि । आदौ श्रुतेः अखण्डितपरम्परा समालोचिता । ततो मन्त्राणां मूलस्थलानुसन्धानं समीहितम् । गृह्यान्तर्गतमन्त्राणां मूलत्वमपि अनुसंहितम् । ऋग्वेदवाङ्मये आथर्वणशाखायाः कियान् प्रभाव इति विवेचितम् । वैदिकपादानुक्रमणिका-प्रणेतुर् ब्लूमफील्डमहाशयस्य मन्त्रसम्बन्धे समालोचना व्यधायि । अस्य ग्रन्थस्य सम्पादनकर्मणि वेदविद्यापारदृश्वनां स्वर्गीय डा० लक्ष्मणस्वरूप गुरुवर्याणामनुग्रहः प्रोत्साहनकारणम् । वैदिकसंस्कृतिप्रचारे व्यपगमितजीवनधनानां, आचार्यविश्वबन्धुशास्त्रिणां भूयोभूयः कृतज्ञताभारं वहामि यैर्दशवर्षपर्यन्तमयञ्जनोऽन्तेवासित्वं नीतः । शब्दब्रह्मविदां शब्दशास्त्ररत्ननिकषोपेतानां भगवद्-यास्कावताराणां डॉ० सिद्धेश्वरवर्मणां हृदयतो धन्यवादं करोमि यैर्यथासमयं निर्देशाः प्रदर्शिताः । अस्य ग्रन्थस्य च प्राक्कथनमलेखि । एवमेषां त्रिमूर्त्ति-विदुषां पञ्चनदप्रान्ते आजीवनतपो वैदिकवाङ्मयं समजीवयत् । लोकेषु वैदिक-संस्कृतौ महान् अनुरागः समजायत । उत्तर-प्रदेश-मुख्यमन्त्रिणां संस्कृतोद्धारेधृतव्रतानां डॉ० सम्पूर्णानन्द परम-विदुषां संस्कृतसाहित्यसमृद्धौ विशेषानुरागं प्रशंसामि । नवीनाख्यमुद्रागृहप्रबन्धकस्य श्रीगोपी-नाथश्रेष्ठस्य केदारनाथ-रामस्वरूपयोश्च सुमुद्रणस्य कृते धन्यवादं करोमि ।

'अथो अर्धो ह वा एष आत्मनो यत्पत्नी, तस्माद् यावज् जायां न विन्दते । असर्वो हि तावद् भवति' इति शातपथिकीं श्रुतिं चरितार्थयन्त्या मम सहधर्मचारिण्या श्री जयरानी-देव्या भूमिकानुक्रमणिकारचनायां विशिष्टं साहाय्यमाचरितमिति सबहुमानमस्याः सायुज्यं प्रशंसामि । वेदपदवाक्यप्रमाणपटीयसोर् आत्मानन्द-विद्यालंकार अमरनाथव्याकरणाचार्य मित्रवरयोः कृतज्ञताभारं वहामि याभ्यां सन्मार्गालोकनाय यथासमयं महान् सहयोगः प्रादर्शि । येषाम् अनिर्दिष्टानां विदुषां ग्रन्थाः निर्देशाश्च समालोचनायां सहायतामानीतास्तेषां धन्यवादं करोमि ।

अन्ते च राष्ट्रसंस्कृतेराधारभूतेष्वन्यतमम् ऋग्वेदीय-शाङ्खायनगृह्यसूत्रं वैदिकानां पुरतः प्रस्तोतुर्मम चेतः प्रयोगविज्ञानसाधुत्वेऽप्रत्ययमिव स्वभावतो भवतीति चापलाय प्रचोदितं मां सदसद्व्यक्तिहेतवः सन्तः प्रोत्साहयेयुरिति ।

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥

दीपावल्याम्
ब्रह्मविहार डब्ल्यू ४३,
नई दिल्ली-१५ ।

विदुषां वशंवदः
सहगलोपाह्वः सीतारामः

PREFACE

Manuscript Material and Plan

The critical edition of the Śāṅkhāyana Gṛhya Sūtra is based on the printed texts and MSS preserved in the Panjab University Library and Lalchand Research Library at Lahore. The MSS were collated before the partition of the country. Extracts from the commentary of *Narayana* and from the Paddhati of *Ramacandra* have been included. The commentary of *Narayana* was discovered by me during my stay in Gujarat. The following is the list of the material used in this edition :—

BMS—Benares Sanskrit Edition.

OMS—German Edition by *Dr. Oldenberg* published in Indische Studien Vol. XV.

PMS—MS in the Panjab University, Lahore.

LMS—MS lying in the Lalchand Research Library, D.A.V. College, Lahore, now shifted to Sadhu Ashram, Hoshiarpur, Panjab.

In preparing the text endeavour has been made to trace the origin of mantras occurring in the Gṛhya Sūtras and their variants found in other Vedic texts have been given in the footnotes. *Prof. Oldenberg's* investigations on his text both in English and German have been used and the results have been incorporated. Grouping of the various contexts has been indicated by suitable captions. To distinguish the Gṛhya texts from Vedic citations, the former has been printed in black and the latter in the white type.

The introduction treats of various topics, *viz.*, infallibility of the Vedic tradition, the problems of tracing the sources of Mantras ; sources of the Gṛhya texts ; the influence of AV. on the RV. Gṛhya Sūtras ; incomplete data in *Bloomfield's* Vedic Concordance ; Criticism of *Drs. T.R. Chintamani's* and *V.M. Apte's* illuminating researches ; comparative study of the RV. Gṛhya Sūtras, GS. as a source of folklore.

Six useful appendices are given at the end. The first contains extracts from the works of Narayana and Ramcandra. The second deals with a comparative study of this sūtra with the important Vedic texts, *viz.*, RV. YV. TS. MS. KS. SV. AV. AB. ŚB. ŚŚ. ĀŚ. KŚ. ĀPŚ. MŚ. LŚ. ĀPM. SMP. BṛhD. The third gives an exhaustive word index of the whole text. In this, the different grammatical forms have been indicated by different signs. The fourth appendix contains the Word-Index of the

entire sūtra text. The fifth contains the study of the Ṛgvedic mantras found in the three schools. The last appendix deals with the contents of three Gṛhya sūtras belonging to the RV.

I am grateful to my distinguished predecessors especially to *Profs. Stenzler* and *Oldenberg* who were the pioneers to give impetus to the study of Gṛhya Sūtras in Europe. In India, *Drs. Raghuvir*, *Apte* and *Chintamani* are some of the foremost scholars who have enriched this field by their valuable investigations on the subject. This work was undertaken at Lahore before the partition of the country, and the printing of the textual portion was almost complete when disturbances broke out. My house possessing a treasured collection of rare Sanskrit books was reduced to ashes. After 1947 it was not possible to undertake this work which required undivided attention and sufficient funds. I am glad that in spite of onerous duties of the office, I have been able to devote my leisure to this branch of Vedic Studies. In this accomplishment I am beholden to my teacher, the late Dr. L. Sarup, and to Acharya Vishva Bandhu Shastri whose life is dedicated to Vedology. I am indebted to *Dr. S. Varma*, M.A., D.Litt., one of the outstanding linguists of the world, for writing a Foreword to this work. I take this opportunity of thanking Dr. Sampurnanand, Chief Minister of U.P., for his deep interest in and love for Sanskrit studies in the country. I am also grateful to *Profs. Atmanand Vidyalankar* and *Amarnath Shastri* for their valuable suggestions. I am also thankful to Sarvashri G. N. Seth, the manager, Kedar Nath and Ram Swarup Sharma, the foremen of the Navin Press, Delhi for their cooperation in printing the work.

I may also express my gratitude to my wife *Smt. Jai Rani Sehgal*, M.A. whose 'Sahadharmacaritva' has helped me considerably in the preparation of this work. In her, the Vedic maxim अथो अर्धो ह वा एष आत्मनो यत्पत्नी has proved literally true.

In the end I submit my work to the scrutiny of the scholars with Kālidāsa's words :

आ परितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

Deepavali '60
Brahmavihar,
W-43, Rajouri Garden,
New Delhi-15.

S. R. SEHGAL

BIBLIOGRAPHY

Āgniveśya Gṛhyasūtra : Ed. by L. A. Ravi Verman, Trivandrum, 1940.

Āpastambīya Gṛhyasūtra : Ed. by M. Winternitz, Vienna, 1887 with the commentaries of Haradatta and Sudarśanāchārya. Ed. by Chinnaswami Shastri, Benaras, 1928. English Translation by H. Oldenberg in SBE, Vol. XXX, Oxford, 1892.

Āśvalāyana Gṛhyasūtra : Ed. with Nārāyaṇa's commentary by V.S.S. Ranade in An. S.S. Poona, 1936. Ed. with German Translation by A.F. Stenzler, Leipzig, 1864. Ed. with Haradatta's commentary by T. Ganapati Shastri, Trivandrum, 1923. English Translation by H. Oldenberg in SBE, Vol. XXIX, Oxford, 1886.

Bodhāyana Gṛhyasūtra (also called as Baudhāyana Gṛhyasūtra) : Ed. by R. Sham Sastri, Mysore, 1920.

Bhāradvāja Gṛhyasūtra : Ed. by Henriette J. W. Salomons, Leyden, 1913.

Drāhyāyaṇa Gṛhyasūtra-Vṛitti : published in A.S.S., Poona, 1914.

Gobhila Gṛhyasūtra with the commentary of Bhaṭṭanārāyaṇa : Ed. by Chintamani Bhattacharya, Calcutta, 1936. Ed. with German Translation by F. Knauer, Dorpat 1884-1886. English Translation by H. Oldenberg, in SBE, Vol. XXX, Oxford, 1892.

Hiraṇyakeśi Gṛhyasūtra: Ed. by J. Kriste, Vienna, 1889. English Translation by H. Oldenberg in SBE, Vol. XXX, Oxford, 1892.

India of Vedic Kalpasūtra : Ed. by Ramgopal, 1959.

Jaimini Gṛhyasūtra : Ed. with English Translation by W. Caland, Lahore, 1922.

Khādira Gṛhyasūtra : Ed. by A. Mahadeva Sastri and Srinivasacharya, published in Government Oriental Library Series, Mysore, 1913. Ed. with English Translation by H. Oldenberg in SBE, Vol. XXIX, Oxford, 1886.

Kāṭhaka Gṛhyasūtra : Ed. by W. Caland, Lahore, 1925.

Kauśika Sūtra of the Athravaveda : Ed. by M. Bloomfield in JAOS, Vol. XIV, New Haven, 1890.

Kauṣītaka Gṛhyasūtra : Ed. by T. R. Chintamani, Madras, 1944.

Kauthuma Gṛhya Sūtra . Ed. by Dr. Surya Kanta.

Laugākshi Gṛhyasūtra with the commentary of Devapāla : Ed. by Madhusudan Kaul Shastri in Kashmir Series of Texts and Studies, Srinagar, 1928, 1934.

Mānava Gṛhyasūtra with the commentary of Ashṭāvakra : Ed. by Ram Krishna Harshaji Shastri in Gaekwad's Oriental Series, Baroda, 1926. Ed. by F. Knauer, St. Petersburg, 1897. English Translation by M. J. Dresden, Groningen, Batavia, 1941.

Pāraskara Gṛhyasūtra with five commentaries : Ed. by Mahadeva Gangadhar Bakre and published by the Gujrati Printing Press, Bombay, 1917. Ed. with German translation by A.F. Stenzler, 1876-78. English Translation by H. Oldenberg in SBE, Vol. XXIX, Oxford, 1886.

Śāṅkhāyana Gṛhyasūtra : Ed. with German Translation by H. Oldenberg, Indische Studien, Vol. XV, Leipzig, 1878. Engliih Translation by H. Oldenberg in SBE, Vol. XXIX, Oxford, 1886.

Vārāha Gṛhyasūtra : Ed. by Raghu Vir, Lahore, 1932. Ed. by R. Shamsastry, published in Gaekwad's Oriental Series, Baroda, 1920.

Vaikhānasa Gṛhyasūtra (part of the Vaikhānasa Smārtasūtra) : Ed. by W. Caland in Bib. Ind., Calcutta, 1927. English Translation by W. Caland, Calcutta, 1929.

The abbreviations of Vedic texts cited or referred to in the work are generally those of *Bloomfield* and *Vishva Bandhu* in their Vedic Concordances. Our special abbreviations are as follows :—

ABORI	—Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
AGD	—Devasvami's commentary on the ĀGS.
AGM	—Āśvalāyana Gṛhya Mantra-vyākhyā TSS edition, 1938.
AGMM	—Āśvalāyana Mantra Saṁhitā described and used by Apte in his monographs.
ĀGNGS	—Āgniveśya Gṛhya Sūtra.
AG, ĀG, AGS	—Āśvalāyana Gṛhya Sūtra.
APTE	—His contribution on the ĀGS. (Prof. V. M. Apte).
ASS, ANSS	—Ānandāśrama Sanskrit Series.
ĀPGS	—Āpastamba Gṛhya Sūtra.
BAIGS	—Baijavāpa Gṛhya Sūtra. (Prof. Bhagavad Datta).
BAUGS	—Baudhāyana Gṛhya Sūtra.
BC	—Bloomfield's Vedic Concordance.
BHAVATRATA	—Commentator on KG.
BHG, BHĀRGS	—Bhāradwāja Gṛhya Sūtra.
BI	—Bibliotheca Indica.
BMS	—ŚGS edition appeared in Banares Sanskrit Series, 1908.
DCRI	—Bulletin of the Deccan College Research Institute, Poona.
GG	—Gobhila Gṛhya Sūtra
GS	—Gṛhya Sūtra.
GSP	—Gṛhya Saṅgraha Pariśiṣṭa ZDMG Vol. XXX V, 1, 64-69.
HARADATTA	—Annotator on the AGM.
HG, HGS	—Hiraṇyakeśi GS.
JG	—Jaiminīya Gṛhya Sūtra
KATHGS	—Kāṭhaka Gṛhya Sūtra
KG, KauGS, KGS	—Kauṣītaka Gṛhya Sūtra.
KauthGS	—Kauthuma Gṛhya Sūtra by Dr. Surya Kanta.
LMS	—MS belonging to Lalchand Research Library now shifted to Sadhu Ashram, VVRI Hoshiarpur.
MW	—Sanskrit English Dictionary by M. Monier Williams, 1899.

MG, MANGS	—Mānava Gṛhya Sūtra.
NARAYANA	—Annotator on the ĀGS and ŚGS.
NRVA	—Apte's monograph on the Non-RV. Mantras found in ĀGS.
NVM	—Hillebrandt—Neu—und Vollmondsopfer.
OEN	—Oldenberg's English Notes on the ŚGS.
OGN	—Oldenberg's German Notes on the ŚGS.
Oldenberg	—Critical edition of the ŚGS and English translation of ŚGS-ĀGS
PG, PGS	—Pāraskara Gṛhya Sūtra.
PS	—Paippalāda Saṁhitā by Dr. Raghuvir (1936—1941).
PMS	—MS belonging to the Panjab University Library, Lahore.
PW	—Sanskrit Wörterbuch published in St. Petersburg 1852—1875.
RVA	—Apte's contribution on the RV. Mantras found in the ĀGS.
RW	—Atharvaveda Saṁhitā Edited by Roth and Whitney.
Stenzler	—German edition and translation of the ĀGS.
ŚGS	—Śāṅkhāyana Gṛhya Sūtra. MSS.—Commentary of Nārayana found in Oriental Institute, Baroda. (No. 533; 10884.)
TSS	—Trivandrum Sanskrit Series.
VĀRGS	—Vārāha Gṛhya Sūtra.
WIS	—Weber, Indische Studien.
ZAL	—Zimmer H. Alt-Indisches Leben, Berlin, 1879.

INTRODUCTION

AN APOLOGY FOR THE PRESENT EDITION

The Ṛgvedic Gṛhya Sūtras are three in number and are known as the Śāṅkhāyana Gṛhya Sūtra, Kauṣītaka Gṛhya Sūtra and Āśvalāyana Gṛhya Sūtra. Among these three texts ŚGS and ĀGS have been studied by a number of present day scholars both in India as well as in Europe. The first edition of the ŚGS brought out by PROF. H. OLDENBERG in *Indische Studien* Vol. XV PP I-166 in 1878 contains the text as well as German translation along with extracts from the commentaries of NARAYANA and the *Paddhati* of RAMACHANDRA. The second edition of the ŚGS by PANDIT VASUDEVA was published in Benaras Sanskrit Series No. 145 in 1908. This edition contains the text of the ŚGS under a misnomer Kāuśitaka GS and ends with the title of a different work Kauśika Sūtram. This is an extreme example of editorial incompetence and abounds in errors arising from unawareness of the tradition. PROF. OLDENBERG again took up the task of translating the ŚGS now in English published it in 1886 for a volume No. XXIX of the Sacred Books of the East. The translation is an improvement on the previous one. In his footnotes he has acknowledged his mistakes of the first edition.

PROF. A. F. STENZLER, the poineer of Gṛhya studies was the first to critically edit and translate in German the text of the Āśvalāyana Gṛhya Sūtra. His edition appeared in 1864. The credit of its first authentic English translation goes to PROF. OLDENBERG. Among other editions of ĀGS are the one of Trivandrum in 1923 with the so far unpublished commentary of HARADATTA and Poona in 1937. Besides this, the mantras of the ĀGS are brought out with the commentary of HARADATTA in a work under the little 'Āśvalāyana Gṛhya Mantra Vyākhyā' from Trivandrum in 1938.

PROF. APTE is the first scholar in India, who has seriously taken up the various problems of Gṛhya Sūtras connected with the ritual aspects. He has contributed a number of learned papers on the subject published in various Research journals in India *viz*. the Bulletin of DCRI : A textual criticism of the ĀGS in vol. 1, Nos. 2-4 : Ṛgveda mantras in their Ritual setting in GS in Vol. I, 14-44, 127-152. In ABORI his contribution is on the Āśvalāyana Mantra Saṁhitā

Vol XX. Likewise his paper on Non-RV. mantras in the ĀGS published in New Indian Antiquary (Vol III, Nos. 2-7) is a creditable attempt in the field of Gṛhya Sūtras. His latest contribution on the subject has appeared in DR. C. KUNHAN RAJA Presentation Volume. In all these papers PROF. APTE has drawn the attention of scholars to the necessity of serious study of the Gṛhya texts which had remained a much neglected branch of Vedic Literature.

The Kauṣītaka GS was edited by DR. CHINTAMANI with a Foreword by DR. C. KUNHAN RAJA, M.A. Ph.D. in Madras University Sanskrit Series No. 15 in 1944. The late Professor's edition contains the hitherto unpublished commentary of BHAVATRATA. The text contains several indices of sūtras, of Śruti citations in the text, other citations in the text and last 'readings' in the Trivandrum MS. In his introduction he has given a comparative chart of ŚGS as well as KGS, studying both agreements and disagreements in these texts. From a critical stand point the work does not make any new contribution in the field of Gṛhya Sūtras. It contains serious misprints and the advance marked by the edition of PROF. OLDENBERG'S ŚGS is marred by this edition. At several places the edition goes against the commentary of BHAVATRATA and his own comparative chart placed in the Introduction. In his Index of Śruti citations in the text the problem is further aggravated by his unscientific treatment of the ritual set up of the Gṛhya Sūtras. Besides cases of serious omissions and commissions the editor has added saddest errors. For example, while giving the source of 'Imaṁ yajñam (1, 5, 21) he says RV. I, 26, 10 or I, 22, 13. *Either of these may have been referred to in the text here.* Prima Facie the suggestion for two sources of the mantra is improper. In the first source Agni is the presiding deity being vouchsafed by the Anukramaṇī itself e.g. 'Vasiṣva daśāgneyam tu' *i.e.* the hymn 1, 26 beginning with Vasiṣva contains 10 verses and the deity is Agni. As for the second source proposed *i.e.* 1, 22, 13 the deities are 'Heaven and Earth *e.g.* Trayodaśīcaturdaśyau dyāvāpṛthivī devatāke'. Even a cursory reading of the mantra shows that Agni is not the deity here. Not only this. These proposed sources again bespeak inadequate use of the *Vedic Concordance* compiled by BLOOMFIELD. In its comparative entry the work contains very clearly the sign of 'b' i.e. the second part of the mantra which is a sure guide that this cannot be the source. In the ritual set up the first word known as 'pratīka' is as a practice referred to.

Then a question arises as to what should be the source of the quoted passage. The reply is very simple. The very context

in which the citation occurs is indicative of the source *e.g.* Āgneyam uttaram ājyabhāgam, saumyaṁ dakṣiṇam (I, 5, 20) 'Agne yaṁ yajñam' iti *i.e.* To Agni belongs the Northern Ājya portion; to Soma the southern; Agni to the sacrifice (RV. I, 1, 4). This sacrifice (RV 1, 91, 10). The source of the passage is indicated by the words 'saumyam' i.e. where the deity is Soma. This mantra occurs at RV. I, 91, 10 where the very word 'Soma' occurs in the body of the text. This hymn, as a whole, is addressed to the deity Soma. All aids namely Anukramaṇī and commentary of SAYANA point to the same conclusion. A survey of earlier ritual texts also bears it out. (Cf. ŚŚ III, 12, 5, and MŚ V, 1, 8, 15.)

This is one of the lamentable errors committed by the editor in the preparation of the edition. The number is so large that we have to treat it under a distinct head as part of the introduction. The edition of KGS is undependable in the field of Vedic Literature. The ŚGS still needs a thorough investigation of the mantras as well as the ritual text. PROF. OLDENBERG in his edition has left a number of lacunae—an indication of his sincerest efforts in finding out the sources of the mantras. He has, therefore, put a number of query marks in his translation in German and retranslation in English. Probably the limitations under which he worked are legitimate grounds for these locanae. BLOOMFIELD'S monumental work *Vedic concordance* appeared much later in 1906 which the professor used in his Text Critische und Exegetische Noten of the RV.

The present edition is the third attempt on the RV. mantras occuring in the ŚGS. EDWIN FAY was the first to take up the problem. DR. APTE'S pursuit was the second in that direction. He has succeeded in establishing the fact that the relation between the mantras and the ceremonies is not superficial but appropriate to the harmony of the ritual. The redactors of these texts have been honest in their labour. Howsoever important the studies of PROF. APTE may be, I am afraid, they are not complete in the sense that some of the passages have been left untraced.

In his studies of RV. citations he has left out a number of mantras which has possibly escaped his notice. For instance in the Upākaraṇa rite the text of ĀGS has preserved a remarkable quoted passage containing the beginning and closing mantras of each maṇḍala of the Ṛgveda which have been warranted by corresponding passages in both the ŚGS as well as the KGS. In his study of

the Non-RV. mantras he has similarly left out several mantras which have been traced and included in a separate volume.

Likewise PROF. APTE'S textual criticism of the ĀGS is not wholly convincing. He bases his view primarily on the discovery of the two MSS of the Āśvalāyana Mantra Saṁhitā, a detailed study of which is contributed by him in ABORI Vol. XX pp. 249-261 in 1940. He has suspected a number of rubricated mantras in the ĀGS on the ground of their non-inclusion in the said saṁhitā. In this article on AGMM he has not discussed the authenticity of the text as well as the date. DR. APTE would have done, I may humbly state, a better service had he brought out a critical edition of this text. My argument in disagreeing to his findings is that missing pratīkas occuring in the extant ĀGS have been vouchsafed by ragular tradition of MSS of ĀGS commentators as well as by external evidence of SAYANA. The latter in his commentary on the RV. has preserved certain portion of text of the ĀGS. The suspected mantras are mostly traced in SAYANA who has quoted them for the study of Viniyoga. The Professor has himself referred to SAYANA seeking to establish the spurious character of the text concerned arising from non-inclusion in his RV. commentary (V.5,10 ; AGS 1,12,3). Out of nineteen suspected cases by APTE fourteen citations have been found in SAYANA'S commentary. This is a proof of the fact that at least upto the age of SAYANA these passages were regarded by scholars as integral part af the text. I donot hold that texts of these extant sūtras are not tampered with. There are cases of interpolations established by commentators as 'prakṣepaka *e.g.* the last two chapters *i.e.* 5th and 6th of the ŚGS which by context are beyond the scope of Gṛhya Literature. My contention is that unless we prepare a similar apparatus for Vedic citations not covered by BLOOMFIELD our handling of these problems is hazardous. So many Śrauta and Gṛhya texts have appeared after the publication of BC. Such a systematic attempt will provide dependable material for working out Vexed questions.

The sūtras which have not so far been concorded are the following :

(1) Drāhyāyaṇa Srauta Sūtra by RAGHUVIR, Lahore. (2) Vārāha Śrauta Sūtra by CALAND and RAGHUVIR, Lahore. (3) Hiraṇya-Keśi Śrauta Sūtra under the title 'Satyāṣāḍa Viracitaṁ Śrauta Sūtram, Poona ANSS LIII, 1907. (4) Baudhāyana Śrauta Sūtra by CALAND Calcutta BI. 1904-1925. (5). Bhāradwāja Srauta Sūtra.

Vedic Studies edited by RAGHUVIR. (6) Vādhūla Śrauta Sūtra, 'Acta Orientalia. (7) Vaikhānasa Śrauta Sūtra Calcutta BI. 1946.

To the Yajurveda belong the following Gṛhya sūtras which need investigations on the mantra material :

(1) Bhāradwāja Gṛhya Sūtra edited by H. J. W. SOLOMONS, Leyden 1913. (2) Kāṭhaka Gṛhya Sūtra edited by W. CALAND, Lahore, 1925. (3) Baudhāyana Gṛhya Sūtra by SRINIVASA ĀRYA, Mysore, 1904. (4) Vārāha Gṛhya Sūtra by RAGHUVIR, Lahore, 1932. (5) Vaikhānasa Gṛhya Sūtra by SHAM SHASTRI, Baroda, 1921. (6) Āgniveśya Gṛhya Sūtra, Madras, 1947.

To the Sāmaveda belongs :

The Jaiminīya Gṛhya Sūtra by W. CALAND, Lahore, 1922.

Is Vedic Tradition Infallible ?

It is now assumed if not admitted that Vedic tradition, though safeguarded by certain devices has not come down to us infallible. Corruptions have crept into these texts which have further been perversely explained by annotators. Sūtra texts have been adversely affected at the hands of redactors and as such their readings should not be taken authentic unless these are checked and verified with the help of parallel texts even in the face of unanimous agreement of tradition. The reason is too obvious. Faults of memory entered largely into the variations inasmuch as the tradition of the Vedic mantras was purely oral.

Our texts of the Gṛhya Sūtras have presented a number of corrupt readings perversely explained by annotators. For example ŚG (III, 2, 9) reads the following mantra in the Gṛha-Karma :

(a) Enaṁ kumārastaruṇa (b) ā vatso bhuvanaspari, (c) Enaṁ parisrutaḥ kumbhyā (d) ā dadhnaḥ kalaśair gaman.

KG (III, 2, 6) states identical text : Enaṁ kumarastaruṇa (b) ā vathso bhuvanaspati (c) kumbhād dadhnaḥ kalaśair gamaḥ Part of the text (c) here is wanting. AG (II, 8, 16) reads corresponding text except (b) ā vatso jāyataṁ saha (c) ā tvā pariśritaḥ kumbha (d) ā dadhnaḥ kalaśairayann iti.

AV. III, 12, 7 is the main source. PROF. APTE discusses the verse in detail in Non-RVA. Both PROFS. STENZLER and OLDENBERG propose an amendation 'jagatā saha' for 'jāyatāṁ saha'. DR. APTE says 'jāyatāṁ' is too far removed from 'jagadaiḥ' to be a corruption of the latter and is moreover the reading in AV. 111,

12, 7b. Again he quotes AV. III, 12, 7 (b) ā vatso jāyatāṁ saha. It is clear that APTE bases his defence on the authority of AV. which he wrongly reads 'jāyatām. No Edition of AV. reads so. SAYANA in his commentary also reads and paraphrases 'jagatā-gamana-śīlena gavādinā'. I agree with PROFS. STENZLER and OLDENBERG. My argument is that 'jagatā' is the accepted reading in Sūtra texts which is borne out by KG. I, 27, 4; MG. II, 2, 12; APM II, 15, 4 only PG III, 4, 4 reads 'jagadaiḥ.'

'Pariśritaḥ' in AG is a corrupt form as is proposed by STENZLER, OLDENBERG and APTE. AV. reads parisrutaḥ as endorsed by SG. PS. (III, 20, 6) reads 'parisṛtaḥ', SAYANA reads parisrutaḥ and paraphrases 'parisravaṇaśīlasya madhunaḥ'. AV. Prātiśākhya (II, 106) supports the reading and illustrates after i protected from lingulisation by a following -r (Cf. WHITNEY Edition) AV. Prātiśākhya. 'Bhuvanaspari'—this has been a puzzle. PROF. OLDENBERG presents no solution. He leaves a gap in his translation, says he: 'The words bhuvanaspari give no sense; Pāraskara Gṛhya probably gives the true reading 'ā vatso jagadaiḥ saha'. The comparative view cited by the scholar is not appropriate. ŚG follows its own independent tradition as is endorsed by a parallel reading 'bhuvanaspati' in KG. The ambiguity presented by ŚG 'pari' is rightly removed by this text. Again a question arises as to the formation of this word. To this may be said that this is formed after Vanaspati. In the Vedic Literature such formations have been used *e.g.* Kapiṣṭhala Saṁhitā (XXIX, 1) Bhauvano bhuvanaspatiḥ. In a corresponding passage KS (XVIII, 12) Bhauvano bhuvanasya patiḥ prajāpatiriyaṁ te rāṇmitre yantāsi yamana ūrje tvā vṛṣṭyai tvā prajānāṁ tvā-dhipatyāya āyuryajñona kalpatām......

The reading 'Kumbhād' is a corruption in KG. as it has no parallel reading in other Gṛhyas. Moreover the usage of the ablative singular does not suit the context. It seems that the redactor has tried to make out the significance without the word 'Enaṁ parisrutaḥ' but has failed. His construing 'dadhnaḥ' as ablative singular has resulted into a corrupted form of 'kumbhāt' in place of 'kumbhyā' instrumental singular. ŚG rightly preserves 'kumbhyā'. The verse is a definite proof of the view held by some scholars that Vedic tradition has undergone some corruption in the transmission of the texts. Both bhuvanasapati and pariśrutaḥ have been corrupted in various texts. Much more regrettable is the fact that ancient commentators have perversely commented upon these corruptions.

The problem of tracing the sources of the mantras.

The problem of tracing the mantras to their sources has been a vexed one in Vedic Literature. The available printed texts of both Śrauta and Gṛhya Sūtra with the exception of a very few editions are almost jumbles of MSS. It becomes almost impossible to distinguish between injunction and the mantra portion, nay the same mantras have been variously divided in different texts. An illustration from APŚ (XVIII, 13, 4) will make the point clear *e.g.* Puruṣe paśau vā-bhyavete pratīpamanya ūrmir yudhyate-pam anvīpamanyaḥ.'

A simple reading of the sūtra shows that the passage is an injunction and not a quoted passage. That the same sūtra has been treated as a quotation is clear from the sub-recension of the same Śākhā namely Hiraṇyakeśi Śrauta Sūtra *e.g.* 'Paśau vā puruṣe vā-bhyavete-pāṁ patirasīti.' (XVIII, 5, 13).

The source of the mantra is found in the Śatapatha Brāhmaṇa at V, 3, 4, 4; 'Paśau vā puruṣe vā-bhyavete tau gṛhṇāti.' Prof. BLOOMFIELD does not point to the source of this mantra in his *Vedic concordance*.

Similarly Hiraṇyakeśi Śrauta Sūtra reads: 'Ṣad dīkṣāḥ ṣaḍ upasadaḥ, ghṛtavrato bhavati.' (XVII, 4, 7) A corresponding passage is read in the Āpastamba Śrauta Sūtra *e g.* 'Ṣaḍ dīkṣā nava vā ṣad upasadaḥ ghṛtavrato bhavati.' (XXII, 9,12-13) BLOOMFIELD does not treat it as a citation. That it is a citation is clear from the following passage of the Tāṇḍya Brāhmaṇa : 'ghṛtavrato bhavatīti' (XVIII, 2, 5)

A very interesting case is found in the commentary of BHAVATRATA—the celebrated commentator of the Kauṣītaka Gṛhya Sūtra in the following passage:

'Dharmaḥ sthuṇārāje, Ahorātre dvāraphalake, saṁvatasaraḥ pidhāne.' (III, 2, 11-13)

The commentator fails to understand these three mantras. He takes 'Dharmaḥ' 'ahorātre' 'saṁvatsaraḥ,' as mantras and 'Sthūnārāje' dvāraphalake and pidhāne as parts of injunction. (Cf. 'Dharmaḥ' ityanena mantreṇa sthūṇārājam abhimṛśati .....Saṁvatsaraḥ ityanena mantreṇa kavāṭam abhimṛśati).

But this view of the commentator is erroneous as it finds no support in the parallel passage of other Śākhās *e.g.* Dharmasthūṇārājaṁ śrīstūpam ahorātre dvāraphalake. (PG III, 4, 13) Dharma-

sthuṇārājaḥ ahorātre dvāraphalake saṁvatsaro—pidhānam. (SG III, 3, 7-9) Dharmaste sthūṇārājaḥ—(APM, II, 15, 10)

It is self-evident from the above references that BHAVATRATA had no clear view about the nature of this passage.

DR. CHINTAMANI the editor of this Kauṣītaka Gṛhya Sūtra has at several places misunderstood this point. An instance will make the point clear : Tasyāñjalau phalāni datvā puṇyāhaṁ vācayati 'Puṅsavatī ha bhava iti' (I, 10,9-10). The very employment of inverted commas here indicates that the editor takes 'Puṅsavatī ha bhava iti as a quoted passage and also records it in the Index of Śruti Citations. But this is not warranted by facts. It is a regular sūtra as is clear from the gloss of BHAVATRATA. This view is further borne out by a corresponding sūtra in the Śāṅkhāyaṇa Gṛhya Sūtra which reads as follows: "Tasyāñjalau phalāni datvā puṇyāhaṁ vācayati puṁsavatīha bhavati (I, 16, 10-11). The reading of the ŚG finds support in the Varietas Lexionus of the Kauṣītaka Gṛhya Sūtra which states "L adds ha bhavati". A close study of the Kauṣītaka Gṛhya shows that the editor has not understood this point clearly in a number of other passages. Here are some instances found in the treatment e.g. (1) 'Kuruta' (I, 8, 12).

This has not been indexed as a mantra but understood as a sūtra. This is traced to Maitrāyaṇī S. (IV, 2, 9). (2) Vāstoṣpate dhruvā sthūṇā (III, 3, 5) the mantra is traced to RV. (VIII, 17, 14). (3) Abhiramyatām (III, 14, 16) is again traced to Mānava Śrauta S. (VIII, 20).

BLOOMFIELD has not accurately recorded a number of mantras. For example : 'Ariṣṭā asmākaṁ vīrā mā parā seci no dhanam' which occurs in the Śāṅkhāyana Gṛhya Sūtra at III, 4, 4 has been entered as two independent mantras. But this is not supported by any corresponding passage in the Sūtra Literature. The verse in question occurs in no less than seven times in sūtras. Cf. AŚ III, 11, 6, ŚŚ IV, 11, 6 ; KŚ XXV, 5, 28 : APŚ XIII, 18, 1, MŚ I, 4, 3, 9, PG 1, 3, 14, MG II, 11, 18, KG III, 3, 1.

Āpastamba Mantra Pāṭha which is the source of the passage records it as one unit e.g. Āriṣṭā asmākaṁ vīrās santu mā parā seci me dhanam.'

The complex nature of the problem was realized as early as in the age of MASKARI—well known commentator of the Gautama Dharma Sūtra in the following passage :

'Namo hamāya mohamāya maṅhamāya dhūnvate tāpasāya punarvasave namaḥ. Namo mauñjastrāyormyāya vasuvindāya

sarvavindāya namaḥ. Namaḥ pārāya supārāya mahāpārāya pāradāya pārayiṣṇave namaḥ. Namo rudrāya paśupataye mahate devāya tryambakāyaikacarāyādhipataye harāya śarvāyeśānāyogrāya vajriṇe ghṛṇine kapardine namaḥ. Namas sūryāyādityāya namaḥ. Namo nīlagrīvāya śitikaṇṭhāya namaḥ kṛṣṇāya piṅgalāya namaḥ. Namo jyeṣṭhāya śreṣṭhāya vṛddhāyendrāya harikeśāyordhvaretase namaḥ. Namas satyāya pāvakāya pāvakavarṇāya kāmāya kāmarūpiṇe namaḥ. dīptāya dīptarūpiṇe namaḥ. Namastīkṣṇāya tīkṣṇarūpiṇe namaḥ. Namo Namas saumyāya supuruṣāya mahapuruṣāya madhyamapuruṣāyotta mapuruṣāya brahmacāriṇe namaḥ. Namascandra-lalāṭāya kṛttivāsase nama iti.

MASKARI remarks precisely on this passage :

'Nāyameko mantraḥ, etā evājjyāhutaya iti bahuvacananirdeśāt. Kim tarhi ? trayodaśaite mantrā namaskārādayo namaskārāntāśca draṣṭavyāḥ śrutau tathaiva pāṭhadarśanāt. Tataścaitair namaskārāntair mantrair udaka-tarpaṇaṁ kartavyam. Anye punarāhuḥ—saṁpradānavibhaktyantāṣ ṣaṭ pañcādaśadete mantrā iti. Apare namaskāradaya eva na namaskārāntāstathā pāṭhadarśanād ityāhuḥ.'

This statement of the commenrator makes it clear that there was a doubt both regarding the nature of the mantra and number of the mantras. Likewise DR. BLOOMFIELD, the distinguished savant, had his own doubts about certain formulas. Consequently he could not include many mantras in his work.

Sources of the Gṛhya texts.

In Gṛhya texts two types of mantras have been found i. e. the same saṁhitās they belong to and mantras from other Vedic texts namely Saṁhitā, Brāhmaṇas, Āraṇyakas, Upaniṣads, Śrauta Sūtras, and even Mantra Pāṭhas. Sometimes adaptations and improvisations of mantras have also been traced. ŚG, KG and ĀG as they belong to Ṛgveda Saṁhitā refer to it by pratīkas. These have been treated under a separate head. The second treatment contains the study of those mantras which are found in Non-RV. texts. The cases of adaptations from such texts deserve noting : The following illustrations will make the point clear :

ŚG (I, 28, 8) and KG (I, 21, 7) state a quoted passage in a rite of the Cūḍā-Karma : e. g.

(a) "Saṁ pṛcyadhavam ṛtāvarīr. (b) ūrmināmadhumttamāḥ (c) pṛñcatīrmadhunā payo (d) mandrā dhanasya sātaye" ityuṣṇāsvapsu śītāḥ siñcati. 7.

Both schools of ŚG and KG preserve somewhat identical text except KG ūrmiṇīḥ. Part (a) is found word for word in the texts of Taittirīya School viz. MS. IV, 1, 3 ; KS. I, 3 ; TS. I, 1, 3, 1. In (b) Part TS. reads a variant 'ūrmiṇīr which is followed in KG. Part (c) is found in RV. I, 23, 16 ; AV. I, 4, 1 ; TS. KS. state no corresponding passage. MS reads pṛñcatīḥ payasā payaḥ but our texts follow their own school of the RV. Part (d) is taken from the MS. while TS. and KS treat it as part (c). This instance is self-sufficient to reveal the various influences which the citation contains. It is true that the chief influence here is of the Maitrāyaṇī School but in part (c) the influence of RV. is conspicuous. This is how our texts of Gṛhyas have adapted their own formulas to suit the contexts (CF. also notes on ŚG I, 25, 7=KG I, 17, 6 ; ŚG II, 10, 3-4=KG, II, 6, 6-7 ; ŚG II, 13, 5=KG. II, 8, 6.)

The influence of AV. on the RV. Gṛhya Sutras.

The influence of the school of RV. to which our Gṛhya texts refer, is of the first importance. That of the school of the AV. would come next. There are many citations which have been traced exclusively to the AV. For instance, the mantras quoted in the Śālā-Karma have been chiefly drawn from the saṁhitā of the AV. There is a quoted passage in these Gṛhya Sūtras which shows a closer affinity with AV. than the text of the Ṛgveda. For instance :

The rite of Goṣṭhakarma states the following passage :

(1) Ā gāvo agmanniti ca pratyāgatāsu (ŚG. III, 9, 3). Ā gāvo agmanniti sūktena-NARAYANA. The cows have come (RV. VI. 28) when they have come back'—OLDENBERG. (2) Ā gāvo agman iti saptāgatāsu (KG III, 5, 6) Ā gāvaḥ-iti sapta ṛcaśca—BHAVATRATA. Āgāvīyameke (ĀG II, 10, 7) Ā gavo agman ityetat sūktam eke icchanti—NARAYANA.

HARADATTA in his commentary on the AGM. has commented upon eight mantras of the hymn.

Both ŚG and ĀG prescribe the complete hymn which is supported by their commentators. The source of the passage is RV. VI, 28 where the sūkta consists of eight verses. However, the school of KG differs from these two schools by reading sapta, i.e. seven verses. Now a doubt arises as to the number of mantras. All annotators of ŚG and ĀG have specifically mentioned eight verses. The specific variation of sapta in KG is a problem in the context. Does it mean that only seven verses out of this hymn are prescribed in KG ? This supposition is ruled out by an injunction of complete

hymn in ŚG and ĀG. The solution of the problem is found in a parallel context in the AV. (IV, 21) which reads seven mantras only in the hymn. It is clear that the text of KG is influenced by the AV. School in prescribing seven verses in the context. Moreover SG (I, 15, 6) and KG (I, 9, 7) cite 'Khe rathasya' in marriage rite. The verse is found in a similar context in AV XIV. 1, 41. The RV. quotes it at VIII, 80, 7 in non-marriage context. Thus the tradition of the Gṛhya texts is more faithful to the AV, than to its own Veda. Possibly the influence of folklore which is enshrined in the AV is responsible for such deviations.

Incomplete data in BLOOMFIELD'S Vedic Concordance.

Prof. H. GRASSMANN'S contribution on the Ṛgveda has been the most comprehensive in the field of Vedic studies. Later scholars namely Profs. LUDWIG, PISCHEL, GELDNER and others have utilized this *Word Concordance* to study the earliest Saṁhitā. PROF. MOURICE BLOOMFIELD has furthered the study of the Vedic literature by coordinating the mantras found in the different Saṁhitās Brāhmaṇa, Āraṇyaka and Sūtras. Indeed this apparatus has been a step further so far as research work on the mantra literature is concerned. The penetrating insight with which he prepared *Vedic Concordance* has been a guide for any enquiry into Vedic studies. And yet this work suffers from some glaring defects. To begin with the work does not accentuate the mantra. Needless to say that this is one of the unerring aids that struck the ancient Vedists and they worked out the system into a successful safeguard against any possible corruption. of the text. Among other aids namely Padapāṭha, Kramapāṭha Jaṭāpāṭha etc. accent system has maintained the purity of text to a great extent. Writing on the utility of this system MĀDHAVA BHATTA says: 'Prakṛtau pratyaye vāpisvaro yatra vyavasthitaḥ, tātparyan tatra śabdasya sthāpayediti niścayaḥ (1, V, 10). The import of a word lies in its accented syllable whether accent falls on the stem or the suffix. MAMMATA has in his celebrated work Kāvya Prakāṣa paid a tribute to the system by saying 'Viṣeṣapratīti Kṛt' *i.e.*, helping in finding out the particular sense.

Again VEṄKATA-MĀDHAVA has preserved a verse on the importance of the system *i.e.*, 'Andhakāre dīpikābhir gacchanna skhalati kvacit, evaṁ svaraiḥ praṇītānām bhavantyarthāḥ sphuṭā iti' "Just as a person going in the darkness does not stumble down with the help of burning lamps, likewise the sense of a vedic term is clear if it is based on the accentual system." PROF. M. WILLIAMS

in his first edition of the Sanskrit-English Dictionary neglected the system but in his second edition he acknowledged the mistake. Further, he enriched his work by duly utilizing the method of Vedic accent. It has been proved by the writer how DR. SIMAN, the compiler of 'Index Verborum Zu Kāṭhaka Ausgabe' has committed the saddest mistakes originally from those parts of the Kāṭhaka Saṁhitā which have no accentual system. In fact in the Vedic Literature knowledge of accent is as indispensable for a correct meaning of the word as that of Dhvani or Alaṅkāra in later classical poetry. Thus the overlooking of this Vedic aid seems to be going back from the traversed path.

Besides it may be humbly stated that DR. BLOOMFIELD did not appreciate the ritual aspect of the mantras. The Brāhmaṇas followed by Āraṇyaka and Sūtra texts have employed the mantras in various rites and rituals. If accent is the lamp in lighting the path of Vedic exegesis, no doubt, the ritual study is a step further in that direction. For a right understanding the import of the Vedic mantras it is essential that ritual must be studied more closely and thoroughly by exegesists. His apparatus reveals his unawaraness of the true meaning of the ritual as is envisaged by some passages. For example, while citing the RV. mantras ŚG, KG and ĀG invariably refer to them by pratīka. These citations presuppose some fixed laws namely if the entire first pāda of a stanza is quoted the complete stanza is meant. If only part of the first pāda of a hymn *i.e.*, beginning verse of the Sūkta is quoted, the entire Hymn is implied. Similarly, if more than a complete pāda is cited, then those verses in consecutive order are meant etc. The implication of mantras occurring in his different Sūtra texts has not been envisaged in the scheme. This is of paramount value for scientific study of the mantras rubricated therein. Not only this. A critical study of the redaction of the extant Ṛgveda is only possible through an analysis of the successive ritual settings of the mantras occurring in the later Saṁhitās, Brāhmaṇas, Śrauta and Gṛhya Sūtras. A coordinated study of sūtra mantras incorporating the full implication of ritual context is a desideratum which could have been easily achieved by widening the scope of the *Vedic Concordance.*

There are glaring cases of the negligence of the ritual study in the Vedic apparatus. For example, ĀG states at IV, 7,26 the following mantra passage : 'Tṛptān jñātvā madhumatīḥ śrāvayet'. This word madhumatīḥ' has been construed by DR. BLOOMFIELD meaning

'Madhumatīr oṣadhīr dyāva āpaḥ (RV. I, 57, 3) and he has given the reference of AG IV, 7, 26 under this RV. verse. His entry of ĀG under this reference showing co-relation of both texts is not warranted by any texts. Ancient tradition, as a whole, is against it which is further supported by European savants. NARAYANA, the celebrated annotator on the ĀG while explaining the passage says : 'Madhumatīti tisro madhumatya iti prasiddhāḥ. HARADATTA writes on the passage : 'Bhurjānā brāhmaṇā yadā tṛptā bhavanti tadā tānstṛptān jñātvā madhuśabdavatīr madhu vātā ṛtāyate (I, 90, 6-8) ityetā ṛcaḥ śrāvayet brūyāt.

Thus both these commentators are unanimous in taking 'Madhu vātā ṛtāyate (I, 90, 6-8) the three verses by the word madhumatīḥ here. At I, 24, 15 ĀG reads the sūtra 'Tadañjalinā pratigṛhya savye pāṇau kṛtvā 'Madhuvātā ṛātyate' iti tṛcenāvekṣya'. This constitutes a direct reference to the well known tṛca beginning with the mantras. This tradition is followed by other Gṛhya namely KāṭhG. XXXIV, 5 (p. 138) VG XI, 16, MG I, 9, 14 and BG Paribhāṣā sūtra 1,8,14 (p. 127). The AŚŚ (III, 3, 1) states in full the text of these mantras, probably following TS IV, 2, 9, 3.

This is further supported by a corresponding usage traced in the PG at I, 3, 21—madhumatībhir vā pratyṛcam. Commenting upon this passage GADHADHARA—the bhāsyakāra says ; Vā vikalpena 'madhuvātā ṛtāyate'e tyetābhir ṛgbhiḥ pratyṛcaṁ prāśnāti. Tataścaivam Madhuvātā iti prathamam ; madhunaktam iti dvitīyam, madhumānna iti tṛtīyam. This is borne out by other commentators namely JAI RAMA, HARI HARA, and VIṢVA NATHA on PG (Edition by Gujrati Printing Press, Bombay, 1917). In the light of the evidence it is safe to conclude that entry of ĀG reference under RV. I, 57, 3 by BC is not correct. Profs. STENZLER and OLDENBERG while translating the passage in the ĀG elucidate the points in the notes. It is a matter of surprise that Prof. APTE has not checked the entry of BC. and overlooked the point in his illuminating study on this passage.

A grave error is also found in an entry of the mantra 'Mahaścit' occurring in ŚG I, 27, 7 (KG I, 19, 10). According to Prof. BLOOMFIELD this citation of ŚG has its source in RV. I, 169, 1 which reads its first pāda as follows ; Mahaścit tvam Indra yata etān.' 'Apparently in this hymn the verse is addressed to Indra. The editor of KG has also given the very reference of the RV, as source in the index.

Let us now examine the propriety of entry of BC in the context of the ŚG and KG. Both the Gṛhya texts state the mantra in the Annaprāśa rite. Obviously the prayers are addressed to Agni—the lord of food. The subsequent mantras are also in praise of Agni which implies that the deity of the mantra addressed is Agni and not Indra as stated by BC. Moreover, this mantra is preceded by 'Yacciddhi te' whose deity is again Agni. Writing in the preface of the hymn which contain these mantras SAYANA says: 'Yastvamagne' iti Ṣadṛcaṁ dvitīyaṁ sūktam, Vāmadeva ṛṣiḥ. traiṣṭubhaṁ chandaḥ, Agnir Devatā which clearly speaks of Agni as the deity.

Both NARAYANA as well as BHAVATRATA hold short discussion on the nature of the citation. To quote NARAYANA 'yacciddhīti dve etāvadeva vaktavyam' 'Mahaścit' iti Kimartham ucyate. Yacciddhi dve ucyate tadā yacciddhi te viṣo yathā (I, 27, 7) ityanayoḥ prāthamyena prāptir bhavati, tannivārṇāthaṁ mahaścidi:-yuktam *i.e.* if the text had stated two verses beginning with 'Yacciddhi' then other similar mantra namely yacciddhi *i. e.* viṣo and mānovadhas occurring at RV. I, 25, 1 would have implied. Therefore the writer of the sūtra has avoided that wrong assumption of the mantra by actually reading the consecutive second mantra (the quotation reproduced here is from MSS. of the commentary lying in Oriental Institute BARODA, Acc. No. 533 and 10384. BHAVATRATA has also recorded somewhat identical words.)

There is unmistakable evidence to show that both RV. IV, 12, 4 ; 5 verses are implied here and not RV. I, 169, 1 for Mahaścit as is stated by BC. MS cites both the mantras in Yājyānuvākyā context at IV, 11, 1 which is as follows : Yacciddhi te mahaścidagnā enaso abhīka...........tanakāya saṁ yoḥ *i .e.* the first verse is cited by pratīka and the second verse in full. The full text of the mantra sets aside the wrong assumption of Prof. BLOOMFIELD furthered by Prof. CHINTAMANI.

The Kāṭhaka Saṁhitā (II, 15) has further clarified the issue regarding the first mantra 'yacciddhi te' as discussed by the commentators. In the adhvara context it states both the mantras in full and that too in consecutive order which agrees with RV. IV, 12, 4 ; 5. In both the contexts Agni is the deity being praised in all mantras.

These are two illustrations among many which clearly show that Dr. BLOOMFIELD's work is defective so far as ritual aspect of the mantra literature is concerned. He has not evaluated the sūtra

texts examining their ritual settings wherein they occur. There are a few cases of omissions and commissions found in the BC. Certain citations of the ŚG as well as ĀG have not been included in the apparatus. For example, at III, 13, 2 ŚG reads a mantra of the RV. X, 15, 9 'Ye tātṛṣuḥ BC. (P. 797 second column) states RV. Ye tātṛṣur devatrā yehamānāḥ and with co-textual occurences of MS IV, 10, 6 ; TB. II, 6, 16, 2 ; AŚ II, 19, 24 P : Ye tātṛṣuḥ ŚŚ III, 16, 10 Kauś 87, 22 omitting only the occurence of ŚG. Similarly ĀG reads RV. mantra : Yata indra bhayāmahe at III, 11, 2 which is not read by BC on page 736 (second column) It reads RV. VIII, 61, 13 and other cotextual references only omitting the ĀG which is a very glaring omission. PROF. APTE too, has overlooked the point in his treatment of RVA.

Likewise ĀG states RV. mantra (X, 18, 5) by Pratīka 'yathāhāny anupūrvaṁ bhavanti. BC reads references of RV. AV. TĀ as well as ŚŚ while it neglects the entry of ĀG in question. PROF. APTE also has left the matter unchecked. BC. has omitted certain passages directly cited from the Brāhmaṇa literature or adapted from them under the title 'Vijñāyate'. It has been proved that such Vedic passages quoted in texts are taken from the Brāhmaṇa Literature exclusively (*vide* writer's article on this subject in NIA Vol. V No 12). However, these mantras have not been included in the Concordance by DR. BLOOMFIELD. Among the Gṛhya texts belonging to the RV. only ĀG has stated sixteen passages which are traced to Brāhmaḥas. Right from the period of STENZLER—the first critical editor of the work—these have not been touched by any scholar namely PROF. OLDENBERG and DR. APTE. Out of seventeen passages ten citations have been traced to the sources by APTE. Four of them are partially correct whereas seven quotations referred to by the word 'vijñāyate' are not treated by him as citations nor has any attempt been made to point out their sources. It is rather surprising that ancient annotator like HARADATTA who has exclusively explained the mantras in a separate work known as Āśvalāyana Mantra Vyākhyā (TSS Edition 1938) has not picked up such verses and traced to their sources. Among the many mantras the following ones from the ĀG. have not been studied by scholars *e.g.*—

(*a*) Garteṣvavakāṁ śipālam ityavadhāpayennāsyāgnir dāhuko bhavatīti vijñāyate. (ĀG. II, 8, 15) The context is the Vāstu karma where the water plant called avakā is fixed into the pits and the fire does not affect him.

PROF. STENZLER in his German translation, OLDENBERG in his re-translation in English and APTE in his latest monograph NRVA have not dealt with this citation. This is an improvised formula from the Brāhmaṇa which is traced to Taittirīya Brāhmaṇa I, 1, 22 gṛhān ha dāhuko bhavati. Further it is found in APŚ V, 3, 4 'gṛhān tāsyāgnir dāhuko bhavati. HŚ III, 2, 7 Kāmaṁ ha me-gnir dāhuko bhavati. The text of ĀG has adapted the formula in a positive wording suiting the context. Again ĀG at III, 10, 8 records a Brāhmaṇa quotation 'evaṃ atisṛṣṭasya na kutaścid bhayaṁ bhavatīti vijñāyate.

This has not been treated as a citation by HARADATTA in his AGM, STENZLER followed by OLDENBERG, BLOOMFIELD and APTE have not paid due attention to such Vedic passages. Even the Poona edition of the Ṛgveda containing SAYANA'S commentary does not refer to the source of the quotation.

Similarly, the ĀG (IV, 4, 7-8) states two passages 'sa evaṁ vidā dahyamānaḥ sahaiva dhūmena svargaṁ lokam etīti ha vijñāyate' as well as 'Ā tato ha vā eṣa niśkramya sahaiva dhūmena svargaṁ lokam etīti vijñāyate.'

These have not been treated as quotations while the ending vijñāyate is a definite proof of their Brāhmaṇa character—NARAYANA has only said "praśaṁseyam". At IV, 9, 16 ĀG states 'pātryā palāśena vā vapāṁ juhuyād iti vijñāyate. This is not treated as citation by APTE. The chief influence is of the ŚB II, 6, 2, 8 : 'Palāśasya palāśena madhyamena juhoti.'

(*a*) Nāsya bruvāṇam cana hinastīti vijñāyate, (IV, 31) (*b*) Na hāpaśurbhavatīti vijñāyate. (IV, 9, 39).

The sources are traced for (*a*) in MS. I, 6, 11 Tadāsya saṁvatsarāntarhito rudraḥ paśūnnna hinastīti and for (*b*) MS. I, 8, 9 eṣa lokaṁ samārohayati saha prajayā paśubhiṣca yajamānasya trasmād uta bahurāhitāgnir apaśur bhavatīti.

A critical view of Dr. CHINTAMANI's Edition of the Kauṣitaka Gṛhya Sūtra.

The late PROF. T.R. CHINTAMANI of Madras University aroused the curiosity of students of Vedic Literature by reading a paper on the Kauṣītaka Śākhā in the 12th Session of the All India Oriental Conference held at Banares. The University of Madras took up the publication of Kauṣītaka Gṛhya Sūtra and it was brought out with the ancient commentary of BHAVATRATA in the Sanskrit

series No. 15 in 1944. DR. C. KUNHAN RAJA contributed a foreword to the edition wherein he says : 'In preparing this edition, all the available material has been made use of. There is very clear, comprehensive and comparative study of the Kauṣītaka text with the 'Śāṅkhāyana text added to this edition'. Again the same authority writes : 'In the Introduction there is a detailed and analytical study of the text in comparison with the Śāṅkhāyana text. There are also various supplementary items added to the edition. It is hoped that all such material will be of considerable help in using the edition and in understanding the text in a comparative way'.

Indeed edition of the Gṛhya text was for long time a desideratum for students of Vedic Literature. There were copious references in the texts, but the entire text of the Kauṣītaka sūtra was known by name only. This text was, as DR. KUNHAN RAJ has put it, all the more indispensable for a comparative study of both Śākhās, namely, the Śāṅkhāyana as well as Kauṣītaka. DR. CHINTAMANI has shown in a tabular way the textual analysis of both Gṛhya Sūtras on pages I-XXII. He has also thrown light on the mutual relationship recording details of textual agreements as well as disagreements section by section. For a general survey of both schools, the study is valuable. On pages of the KG 216 to 232 the editor has also given sources of the mantras occurring in the body of the text. The last item of this edition contains the report of various readings in the Trivandrum MS.

However a critical study of the edition has revealed the fact that it suffers from grave defects besides those of omissions and commissions. The editor does not seem to be fully conversant with the tradition of Vedic exegesis. This treatment as it appears from the edition, shows no full acquaintance with systems of Accent, Pada-Pāṭha and conception of Mantra. So many distinct mantras occurring in consecutive order have been treated as one. A number of mantras has not been indexed while sources of others have not been pointed out. The ritual tradition has been totally ignored. At various places wrong sources have been ascribed to others. The work ends with an erroneous title Kauṣītaki (page 200) for Kauṣītaka in the colophon.

The number of mistakes is so large that a systematic attempt is being made in the following pages to treat them :

KG(I, I, 1) states a mantra 'Ādityā avahikhyata. Here the underlined words are three and obviously separate by virtue of their

being different parts of speech. Both systems of Accent as well as Pada-Pāṭha treat them as different words. Ava......Khyata is a composite verbal form known as 'Gati' in Pāṇini system. (Vide Pā 1, 4, 60). There is a special provision for the accent of the verb in that system where the particle 'hi' occurs in Juxtaposition (Cf. Pā VIII, 1, 34). The editor has not paused to think over the safeguard in Vedic exegesis and he has wrongly put the three words together. The same error is again repeated on page 219 in the index.

Likewise, under the same reference occurs 'namo mahadbhyaḥ' which is a citation from the RV. I, 27, 13. The editor has not only ignored the source of citation but a wholly wrong entry has been made by reading 'namo marudbhyaḥ'. Under this very reference KG records 'Yenedam' a citation. The editor leaves it untraced. The sources is found in RV. Khila X, 166.

At 1, 2, 3 there is a mantra beginning with 'Anādhṛṣṭamasya...... mā dhāḥ' is read as a single unit and in the index it is also entered as one mantra. As a matter of fact the editor ought to have used suitable punctuation throwing full light on separate parts of the mantra. According to tradition of mantra literature these are two independent verses and duly recorded in BC. The word immediately preceding is 'miśrān' which is to be read as 'miśrām' feminine singular qualifying 'pūrṇapātrīm'. Even BHAVATRĀTA—the celebrated commentator of the KG—supports the reading as 'miśrām'.

At I, 4, 4 the verse 'mahīnāṁ payo-si' has not been recorded in the index while it is an integral part of the text. The verse finds support in the corresponding context of ŚG at I, 8, 18.

At I, 5, 21 occurs the mantra 'Imaṁ yajñam'. The editor while pointing out the source remarks :—'RV I, 26, 10 or I, 22, 13. *Either of these may have been referred to in the text here.*' The proposal of two sources from the Ṛgveda seems to be unhappy. In the first proposed source 'Agni' is the presiding deity as is supported by SAYANA in his commentary on the RV. The second source is also not tenable because the deity is 'dyāvāpṛthivī which is against the context. Again the dual sources as proposed means that the editor is not fully confident with the handling of *Vedic Concordance* by BLOOMFIELD. In its comparative entry it contains very clearly the sign of b *i.e.* second part of the reference which is an accepted thesis that cannot be the source. The ritual literature invariably refers to earlier works by pratīka—the initial words of the mantra. The

problem is solved by the contextual usage : 'Āgneyam uttaram ājyabhāgam, saumyaṁ dakṣiṇam 1, 5, 20 *i.e.* 'To agni belongs the northern ājya portion to Soma the southern.' Thus the mantra beginning with the words 'Imaṁ me yajñam' and where deity is Soma is the source of the passage. This occurs at RV. I, 91, 10 where the deity is specified by an express term Soma *e.g.* 'Imaṁ yajñam idaṁ vāco jujuśāṇa upagahi. Soma tvaṁ no vṛdhe bhava.' This is further supported by parallel citation in the ŚŚ III, 12, 5 which refers to two mantras *i.e* 1, 91, 10 ; 19.

At 1, 5, 29 the text reads 'Tataṁ me āpaḥ 'while the original wording in the RV 1, 110, 1 is 'apaḥ'. Moreover the citation by pratīka means that it is from the RV. One of the MSS duly recorded in the footnote has omitted the dubious word which is an unmistakable proof of CHINTAMANI'S unawareness of Vedic tradition. Again under the same reference 'Ādyādyā śvaśva, is a misprint for 'śvaḥ śvaḥ.' This mistake is repeated in the Index. As the word śvaḥ is an indeclinable and therefore the form cannot be possible in any case. Moreover the formula 'Agner vāsōsi' also occurs at 1, 5, 29 and the possible source is not indicated by the editor. This is traced nearly to TS IV, 1 4,1.

At 1, 7, 1 occurs 'Agnaye Somāya prajāpataye mitrāya varuṇāya indrāṇyai gaṇdharvāya bhagāya, puṣne tvaṣṭre, bṛhaspataye rājñe pratyānīyeti. This very formula is not entered in the Index. Like other vyāhṛti formula it should have been recorded. The nature of the formula is strongly supported by BHAVATRATA in his commentary.

A full mantra occurs at 1, 8, 6 which is as follows 'Yatheyaṁ śacīṁ vāvātāṁ suputrāṁ ca yathāditim, avidhavañ, cāpālām evaṁ tvamiha rakṣatu iti.' The editor has traced the source to RV. X, 60, 9. In the extant Śākhās of the RV the source as indicated by him is not traceable. It is not known what particular recension of the text has been consulted by him. It seems possibly that he has not minutely consulted the BC, and haphazardly given the reference of 'Yatheyaṁ pṛthivī mahī (RV. X, 60, 9).

'Rūpam-rūpam' is another occurrence under the same reference. The editor has not given the requisite hymn indicating the compound nature of the word. This wrong entry has also been repeated in the Index.

At 1, 81, 2 'Kuruta' has not been entered as a Vedic citation by the editor. The source of the mantra is MS IV, 2, 9 which has been duly recorded by Dr. BLOOMFIELD.

At 1, 8, 13 the editor takes 'Bṛhaspataye tvā mahyaṁ Varuṇa dadātu. So-mṛtatvamaśīya. Tvadrāṣṭrayor adhimayo mahyaṁ pratigṛhṇate' as one mantra which is contrary to Vedic tradition. These are two separate mantras, the second one begins with 'Tvad rāṣtrayor adhimayo mahyaṁ pratigṛhṇate' The nearest approach to the source of the mantra is TA. III, 10, 1. Under the same reference occur two separate formulae 'Ko-dāt, Kasmā adāt'. Both these mantras are not entered as citations. The source of the mantra is VS. VII, 48. 'Samrājñī śvaśure' is a RV. citation which occurs at 1, 8, 14. The spelling of the word as given in the KG. is not sound. The reference 1, 8, 24 specified in the index is also wrong.

At 1, 8, 17 occurs 'Ehi sūnarīti' In this citation the word 'Sūnarī' as a nominative singular is against all canons of Vedic tradition. It is vocative here. The Āpastamba Mantra Pāṭha in a corresponding passage (1, 3, 14) states 'sūnṛte' clearly a vocative case. The error lies in wrongly splitting up the two words 'sūnarīti'.

The mantra 'Iyaṁ nāryupabrūte' is cited in full at 1, 8, 23 while this has not been recorded in the Index. Moreover in the preceding sūtra 21 line 6 'Śamīpālamiśrān' is wrong while the correct reading is śamīpalāśa-miśrān qualifying lājān. This is supported by the commentary of BHAVATRATA on the passage.

At 1, 8, 26 occurs 'Prajāpate na tvadetāni' while in the Index two other references are put together. The source of these citations is pointed out as RV. X, 121, 10. This report is wholly misleading and against all canons of the Mantra-citation. The three entries vary with each other at 1, 11, 4 'Prajāpate na tvat' and while at 1, 14, 6 only 'prajāpate'. The entry in a jumbling order speaks of unscientific approach to the mantra-citation as propounded in the ĀG.

Similarly, the editor proposes the source of the mantra 'Aryamaṇaṁ nu devam' occurring in full as Āśvalāyana Gṛhya Sūtra which cannot be the chief influence. The source has been traced to the Paipalāda Saṁhitā at XIX, 41, 11 which agrees with our text the AG as well as the KG. Likewise, no source of the mantra 'Prāṇe te reto dadhāmi' (I 12, 3) is pointed out by him 'Prajāpatir vyadadhāt'......... occurs at I, 12, 6 while in the Index 'vyadhāt' another reading has been indicated. At I, 14, 6 only 'Dhātā prajāyā uta' has been recorded while the last two words 'rāya īśe' have not been noted. Again at I, 14, 8 'Ayam ūrjāvato' has been entered as a pratīka while 'Vṛkṣa ūrjīva phalinī bhava' have been left out.

The verses 'Rājānaṁ saṁgāyata iti' and 'Yo vānyo vā vīrataraḥ' occur at I, 14, 9. The sources of the mantras have not been given in the Index. BHAVATRATA the celebrated commentator, designates it as saṁpraiṣa mantra and points out a comparative passage in the PG (I, 15, 7). His remarks are worth noting : 'Rājānaṁ saṁgāyatetyavasāya yo vānyo-pītara ityubhahoḥ saṁpraiṣayoḥ samuccaye vīṇāgāthināṁ vikalpaḥ syāt. Vājasaneyake sahaivāmnātaṁ 'Rājānaṁ saṁgāyata yo vānyo-pītaraḥ (āvīrataraḥ)."

At I, 14, 11 the mantra 'Suparṇo-si garutmān.........śaphāḥ' has been treated by the editor as one long mantra which is against Mantra tradition. Likewise, at I, 16, 3 these independent mantras namely 'Ṛcā prāṇihi, yajuṣā samanihi, sāmnodanihi' have been treated as one while these mantras are three in number. Moreover, the source of the formulae has not been proposed. The mantra 'Pra te yacchāmi.........' occurring at I, 16, 7 has not been studied so far. The source or the nearest approach to the word or sense is not projected The formula 'Vāk (I, 16, 17) is regularly found in YV texts and it is not entered in the Index. Likewise 'Tvaṁ soma mahe bhagam' 'occurring at I, 17, 7 has not been recorded in the Index. This is a Ṛgvedic verse (I, 91, 7) and is extensively cited in the ritual texts namely MS. IV, 10, 6 KS II, 14 ; TB. II, 4, 5, 3 ; AŚ II, 10, 3 ; ŚŚ III, 16, 24 ; APŚ VIII, 14, 24 and MŚ V, 1, 4, 10.

AT I, 20, 6 occurs 'Uta tvā-badhiraṁ vayam' a pratīka of the RV. VIII, 45, 17. The editor here splits up 'tvā badhiram' as two words. This is against all canons of accent and pada-pāṭha. The word 'abadhiram' has accent on the first syllable and therefore it has unique importance for exegesis.

Similarly at I, 21, 11 only one formula viz. 'Te-josi' is recorded in the Index while 'Svadhitiṣṭe pitā, maínaṁ hiṅsīḥ the two mantras have been left in the Index.

In the second chapter, too, the editor repeats the same errors. At II, 1, 31 occurs the mantra 'Yajñasyopavītenopavyayāmi........ Brahmavarcasāya tvā' only two initial words have been indexed. No source has been proposed. In the formula 'Bhūrbhuvassvaḥ' there is no entry of reference (II, 2, 7) in the index obviously through oversight. Moreover, there is a glaring misprint 'bhūbhurva' for 'bhūrbhuva' at both places in the Index.

At II, 2, 11 only initial first pāda 'bhagaste hastam agrabhīt' is entered in the Index without mentioning that the mantra is cited

here in full. Likewise at II, 2, 13 merely four initial words are recorded in the list while no sign of the full citation is given by the editor. It appears that he does not follow any regular system in the Index.

AT II, 2, 15 'Brahmacāryasi samidham.........' is recorded while no sign of full citation has been used. Similarly 'Āpo nāma stha' also suffers from the same defect. No source is also indicated here.

The saṁpraiṣa 'Agnāvindra āditye viśveṣu ca deveṣu caritaṁ te brahmacaryam (II, 7, 19) is not recorded in the Index by the editor. Similarly at II, 7, 21 'Trirātraṁ samidādhānam.........upavasasva' has not been entered as a Vedic formula while the commentator has expressly supported it as a mantra. The source of the mantra 'Medhyāmedhyavibhāgajñe' (II, 8, 4) has not been proposed by the editor. The mantra 'Tvam agne vratabhṛcchuciḥ' (II, 8, 5) partial entry has been made in the Index. At II, 8, 8-9 occurs 'Prāṇāpāṇayoḥ' as well as Prāṇāpaṇa uruvyacāḥ.........sa mā mṛta' and the editor has not proposed any source. The phrase constituting three words 'sa mā mṛta' has been understood by the editor as one word both in the text as well as in the commentary.

In the third chapter there is a large number of mantras which could be traced to the origin or partial source could be pointed out but the editor has not taken the trouble of tracing such mantras to the ritual Saṁhitās, Brāḥmaṇas and Śrauta texts. For instance, the source of the mantra 'Imāmaham asmin' (III, 2, 5) is not traced while it is easy to point out parallel passage in the PG III, 4, 4 ; BHG II, 3 (AGG II, 4, 1).

At III, 2, 6 there are three different mantras while the editor records only two mantras. The first mantra reads 'Enaṁ Kumāraḥ which is wrongly stated as 'kumāram' in the Index. In the case of second mantra, no sign of full citation is given. The third mantra which is left unrecorded by the editor is 'Upahūtā iha gāvaḥ' which finds its support in the corresponding text namely ŚG. The mantra is found in various other ritual texts and the definite source is AV VII, 60, 5. Among the ritual texts which refer to this authority are VS. III, 43 ; LŚ III, 31, 1 ; HG I, 29, 1.

There is much confusion about the texts of three mantras (III, 2, 11-13) which are inadequately recorded by the editor. He confuses the mantra text with the injunction. Possibly the error is due to the erroneous view of BHAVATRATA—the commentator who has commented upon it in another way. The parallel texts of the ŚG (III, 3, 7-8) and APM. (II, 15, 10) clearly state that these three

mantras are without sūtra text. These are found in the following way : (a) Dharmasthūṇārāje (b) ahorātre dvāraphalake (c) saṁvatsaraḥ pidhāne.

At III, 3, 5 complete pāda citation of the RV. (VIII, 17, 14) mantra 'Vāstoṣpate dhruvā sthūṇā' has not been understood as a quoted passage. Accordingly it has not been duly recorded.

At III, 3, 1 'Pṛthivīṁ śambhuvā' is recorded while the remaining two words i.e. 'ha pratitiṣṭhsva' have been omitted. No source is pointed out by the editor. Similarly 'ariṣṭā asmākam' (III, 3, 1) is recorded in the Index while the rest of the words have not been entered in the list of the mantras. Likewise 'Imāṁ me' (III, 4, 4) is cited in full while the editor makes no indication of this feature.

The formula 'asyopasadye mā riṣad ayaṁ śreṣṭhī dadhātu naḥ' occurs at III, 4, 5 while in the index two initial words are entered. Here the editor has pointed out the source of the passage as Kauśika Gṛhya Sūtra 89, 13 which is a grave error regarding the nature of the text. The Kauśika Gṛhya Sūtra is no work in the field of the Vedic literature other than his own edition known as Kauṣītaka Gṛhya Sūtra. The Kauśika Sūtra is not the Gṛhya Sūtra and it belongs to the Atharvaveda Śākhā. No Vedic work has referred to this book by this title. This mistake is also repeated by the Benares MS. of the Śāṅkhāyana Gṛhya Sūtra at the close of colophon by saying 'Idam eva Kauśika-Sūtram' probably for Kauṣītaka Sūtra.

At III, 5, 1 occurs 'Bhadrānnaḥ' in full but in the Index portion, no mention is made of this feature. Similarly at III, 6, 2 the treatment of 'Iha dhṛtiriha.........is incomplete (on page 117 'mahāvyāhṛtayaḥ' is a misprint for 'mahāvyāhṛtīḥ which is accurately read in the commentary), likewise on page 116, 6 akṣatasūktānā ṁ dadhighṛtamiśrāṇām' is a misprint being supported by the commentator for akṣatasaktsūnām Cf. also ŚG).

'Abhiramyatām' (III, 14, 16) is a sampraiṣa which is not treated by the editor as a formula in the Index. At III, 15, 4 'ye tātṛṣu' occurs twice but the editor has noted this as a single occurrence. The mantra 'prati brahman prati tiṣṭhāmi yajñe' (IV, 4, 11) has not been recorded at all by the editor.

At V, 3, 26, only the portion of the mantra 'Ayaṁ vai tvam'...... is entered while for the remaining full formula no indication is given in the Index. Similar is the incomplete treatment of the mantras 'Devasya savituḥ'...(V, 3, 30) as well as 'Yā rāṣṭrāt' (V, 3, 31).

Similarly at V, 4, 1 occurs 'sa nā sa soma.' The word sana is one word, obviously a verbal form, which is wrongly split up by the editor in the body of the text as well as in the Index. The mantra is a citation from the Ṛgveda (IX, 4, 1) where accent, Padapāṭha and commentaries of VENKATAMADHAVA as well as SAYANA are available. But the editor has not paused to consult the aids.

At V, 4, 10, the quoted passage 'nāghāhāni vardhayeyuriti smāha Kauṣītakiḥ' has not been duly treated nor it has been traced to its origin. Likewise for full five verses occurring at V, 5, 5; 6, no such indication of full citation is made in the Index.

A funny instance is found at the last colophon of the work with an inaccurate title Kauṣītaki for Kauṣītaka.

A criticism of Dr. Apte's monographs on AGS.

Prof. APTE has treated the problem of mantra material belonging to the AG in two different monographs viz. RV. mantras as well as Non-RV. mantras. In his first contribution, the learned scholar has dealt with RV. citations in respect of ritual setting. He quotes the citations with full liturgical injunction translating and then discussing the applicability of the mantras. At places his comparative study with ritual texts namely AV. VS. TS. MS. KS. AB. TB. ŚB and a number of other texts reveals development of ritual view on the subject. He has also given elucidated analysis of the subtle influences which the Gṛhya texts have undergone from time to time.

However Dr. APTE'S translation of ritual passages of the Āśvalāyana Gṛhya Sūtra does not mark great advances except where he particularly mentions the departure from his predecessors. The bulk of the investigations could have been reduced by omitting this repetition. His study shows that he has entirely relied upon the works of Drs. STENZLER as well as OLDENBERG for the identity of the RV. citations in his study on AGS. Both German sevants have given the sources of RV. quotations in their translations. It is, therefore, not unlikely that their omissions and errors have crept into his treatment.

In the Upākaraṇa rite, the AGS (III, 5, 5-9) has recorded a unique passage throwing light on the constitutional history of the RV. text. This reads as follows :—

Atha dadhisaktūn juhoti 5.
Agnimīle purohitam iti ekā 6

(a) Kuṣumbhakastadabravīdā vadanstvaṁ śakune bhadramā vada ; Gṛṇānā jamadagninā ; Dhāmante viśvaṁ bhuvanam adhiśritam ;

Gantā no yajñam yajñiyaḥ suśami; Yo naḥ svo araṇāḥ; Prati cakṣva vi cakṣva; Ā-gne yāhi marutsakhā: Yatte rājañ chṛtam havir iti dvṛcāḥ 7.

Samānīva ākūtir iti ekā 8.

Tacchanyorā vṛṇīmahe iti ekā 9.

Prof. OLDENBERG has identified the first well-known citation i.e. Agnimīle of the RV. but the subsequent quotations from the Ṛgveda have not been traced to the sources. Prof. APTE has not independently checked up the passage with the result that his treatment suffers from this grave omission. The passage under the question contains eleven citations both the beginning of the first Maṇḍala as well as the concluding mantras of each Maṇḍala of the Ṛgveda. This quotation is closely incorporated by redactors of other RV. Gṛhya Sūtras.

A verification of APTE'S investigations with available aids mentioned by him proves that he has not fully utilized the wealth of data contained therein. For instance, the Aśvalāyana Mantra Vyākhyā by HARADATTA has been rarely looked into. It annotates the RV. as well as the Non-RV. mantras. Apart from the commentary, the work also deals with these citations which are implied by general remarks like sauparṇa, śāsa, śantātīya sūktas. It seems very surprising that an ancient work like this has not been referred to. Moreover, SAYANA'S comprehensive Bhāṣya on the RV. contains extensive citations from the AGS. In his treatment of the viniyoga, the commentator has made references to ĀŚ as well as ĀGS. This has been totally neglected in the investigation. The Upākaraṇa passage to which allusion is made has been referred to by SAYANA while commenting on the mantra 'Kuṣumbhakastadabravīt'. SAYANA states:

"Adhyāyopākaraṇotsargayoḥ kuṣumbhakastat ityantyā viniyuktā dadhisaktūñ juhoti ityupakramya 'Kuṣumbhakasatadabravīt' (AG III, 5, 7) iti sūtritatvāt".

Similar references to the mantras of the RV. have also been made by him at proper places. A little attention to this aspect would have enriched his investigations. Another instance is also found in his treatment of AGS where proper attention has not been paid to the Bhāṣya of SAYANA. At IV, 3, 21, AGS states the following text. "Vṛkka uddhṛtya pāṇyor ādadhyāt 'Ati drava sārmeyau śvānau iti' dakṣiṇe dakṣaṇaṁ savye savyam".

Prof. APTE first translates the AGS passage and secondly renders the RV. X, 14, 10 (wrongly given by APTE as X, 141, 10)

the source of the mantra and thirdly discusses the sacramental applicability of the citation and finally refers to the comparative sources of the mantra. But the basic point whether one or two mantras are to be recited is not touched upon by him while the text clearly enjoins the placing of two kidneys of anustaraṇī into the two hands of the dead body of the āhitāgni. A doubt arises as to the recitation of two mantras here. This doubt turns into a certainty when we refer to the RV. commentary of SAYANA which says :

"Anustaraṇyā vṛkkau pārśvayorāmraphalākṛtī tāvuddhṛtya pretasya hastyor nidadhāti 'ati drava sārameyau iti *dvābhyāṁ* sūtritam ca-vṛkkā uddhṛtya pāṇyorādadhyād 'ati drava sārmeyau śvānau' (AGG IV, 3, 20) iti."

The very word dvābhyām is an unmistakable proof in favour of the assumption that two mantras are to be recited in the context and not one. This is further substanciated by a parallel reference in the KG (V, 3, 3) in the following words : 'Ati drava iti ṛgbhyāṁ pāṇyorādhāya'. This rules out the possibility of one mantra alone being intended for recitation in this context.

It is true that the view was started by NARAYANA, HARDATTA and supported by OLDENBERG but the validity has not been checked up by Dr. APTE with the available data. Moreover, the chief influence on the passage is not pointed out by him. ŚS (IV, 14, 14-15) is the main influence where the recitation of two mantras is clearly stated. Compare the remark "Jīvantyāḥ saṁjñaptāyā vā vṛkkau pṛṣṭhata uddhṛtya, (14) Anvāharyavacane kavauṣṇau kṛtvāti dravetyṛgbhyāṁ pāṇyor ādhāya (15).

Prof. OLDENBERG in his English translation of the AGS has suggested a number of emendations on the corrupt passages. At places his suggestions for improvement are valuable. But Dr. APTE has not been able to appreciate the implication of the passages and erroneously defended the original readings. I take here two such instances where his defence has failed to carry conviction.

In the Vāstu karma the AGS (II, 8, 16) reads the following verse : (a) Ā tvā kumāras taruṇa (b) ā vatso jāyatāṁ saha (c) ā tvā parisritaḥ kumbha (d) ā dadhnaḥ kalaśairayan iti.

Dr. OLDENBERG, while translating the verse, leaves a gap for second part of the mantra and makes a comment at the foot-note on Śāṅkhāyana III, 2, 9 (page 93) where he also says : P'āraskara probably gives the true reading 'ā vatso jagadaiḥ saha' III, 4, 4;

Compare sūtra 8; Vasūns ca rudrān ādityān Iśānaṁ jagadaiḥ saha; jagadā is explained in JAYARAMA'S commentary by anuga, anucara ? (Gujarati press edition 1917 reads anuga rakṣaka and not anucara). This implies that he proposes jagadaiḥ saha an emendation for jāyatām.

Prof. APTE in his treatment of NRVA. page 49 criticizes OLDENBERG for this correction. Says he, "Prof. OLDENBERG'S view that 'jāyatāṁ saha in (b) is a corruption and that too of 'jagadaiḥ saha' in PG III, 4, 4 is far-fetched and quite unnecessary" 'Jāyatām is too far removed from jagadaiḥ to be corruption of the latter and is moreover is the reading in AV, III, 12, 7b. Besides the verse yields very good sense.........I now give my translation : "May the young boy (kumaras taruṇaḥ) may the calf (vatsaḥ) be together (saha) born to thee (tvā ājāyatām) i.e. be destined for thee, destined live near thee. For such use of 'jana' jāyate to be born with the accusative, compare our mantra 1, 5, 4 'yadiyaṁ kumārī abhijātā" Prof. APTE does not favour emendation and tries to establish the validity of the reading jāyatām. His main argument is that the reading 'jāyatāṁ saha' is found in the AV. III, 12, 7b and gives good sense.

Both ŚG III, 2, 9 and KG III, 2, 6 read quite independent part 'ā vatso bhuvanaspatiḥ' (KG vathso) in parallel context. Parallel passage occurs in a number of texts in other śākhās. Thus HG I, 27, 4; MG II, 11, 12 and APM II, 15, 4 state 'ā vatso jagatā saha' while PG reads 'jagadaiḥ saha'. According to these texts, the reading 'jagatā' is correct. That AV. part (b) reads ā vatso jāyatāṁ saha is misunderstood by APTE and therefore his defence carries no weight. No edition of the AV. reads as stated by APTE in his source. SAYANA in his commentary on the AV. reads and paraphrases in this way: 'jagatā gamana-śīlena-gavādīnā'. I maintain that the original reading of AGS is 'jagatā saha' and later on the redactors have incorporared the erroneous reading. This is against the tradition of Gṛhya texts and I have pointed out that the majority of the texts have retained 'jagatā saha'—the true reading of the AV.

Thus the emendation proposed by OLDENBERG seems to be correct and our difference with the Prof. APTE is with regard to the correction 'jagatā' and not 'jagadaiḥ'. Dr. APTE'S view on 'ā jāyatāṁ saha' is not tenable on account of the factual evidence quoted above.

Similarly at (IV, 8, 32) AGS reads 'nāsya grāmam āhareyur abhimāruko haiṣa devaḥ prajā bhavatīti'. Under this reference

Prof. STENZLER followed by OLDENBERG reads 'abhimānuka for abhimāruka, originally this change was proposed by Dr. WEBER (vide Vorrede III) in the light of AB III, 34. Dr. APTE does not agree with his predecessors. He refers to the original passage and says that the change is 'anabhimānukaḥ' as in AB because it appears to be a quotation from the AB. He finds support in the Trivandrum edition of AGS which reads 'anabhimānukaḥ'. He concludes "if at all an emendation is necessary (it is not in my opinion) 'anabhimanukaḥ' should be read and not 'abhimānukaḥ.' He supports his proposal with the varying reading of TSS anabhimānukaḥ.

The contention of Prof. APTE does not seem to be right. The TSS variant is not supported by any independent parallel text. The source of the passage as proposed by Western scholars and supported by APTE traced to AB is not correct. The main influence here is of the Maitrāyaṇī School and this would solve the puzzle e.g. :

"Yaḥ somenāyakṣyamāṇo-gnim ādadhīta, na purā saṁvatsarād havīṁṣi nirvapet, rudro-sya paśūn abhimānukaḥ syāt.........saṁvatsare havīṁṣi nirvapati tadāsya samvatsarān-tarhito rudraḥ paśūn na hinasti".........i.e. if sacrificer offers oblation within the year, Rudra does not plan evil, if no dues are offered to him, he punishes the breaker" (MS I, 6, 11).

The fore-cited passage leaves no doubt that the suggestion of Dr. WEBER stands unalterable. The school of Maitrāyāṇī refers to the context in a number of times in the Saṁhitā. Taittirīya School also alludes to the similar context and the express usage is of 'abhimanyeta or abhimanyate'. Prof. APTE'S suggestion is not tenable in view of the fact that 'anabhimānukaḥ' does not suit the context. The words "nāsya grāmam āhareyuḥ" requires some positive statement and not a negative one as is proposed by the learned scholar. The basis of the erroneous notion is the AB which he has taken as source here.

Prof. APTE has contributed another article under the little 'A Textual Criticism of the Āśvalāyana Gṛhya Sūtra' in BDCRI. In this paper he has raised for the first time a new problem on the Gṛhya Sūtras with special reference to the AGS. He bases his findings on two MSS. of the Mantra Saṁhitā which gives all the mantras of the RV. cited by pratīkas for liturgical employment in the Śrauta and Gṛhya Sūtras of Āśvalāyana. 'The work, says he, is unique and gives besides some Khila verses not traced to any of the existing collection of Khila hymns of the RV.'

Writing on the importance of a textual criticism of liturgically employed verses Dr. APTE adds :

"If the RV. mantras cited in certain sūtras of the AGS are not traced to the Āśvalāyana Mantra Saṁhitā then a doubt, at least is possible as to the genuine character of these sūtras because the AMS (which gives all RV. mantras cited in the Śrauta and Gṛhya Sūtras of Āśvalāyana) in relation to either the Śrauta or Gṛhya Sūtra taken singly for comparison is apt to err on the side of excess in the number of mantras it contains. This doubt will be considerably strengthened if the genuine character of the sūtras in question is liable to suspicion on independent grounds." Prof. APTE then discusses 19 cases and has tried to show that they are supplimentary additions firstly these are not included in the AGMM. and secondly these do not prove to be integral part of the text on independent grounds.

Let us take his first citation and critically examine the statement. AG (I, 1, 3) reads :

'Athāpyṛca udāharanti, yaḥ samidhā ya āhutī yo vedena iti'. According to Prof. APTE the citation represents an unusual feature inasmuch as it is not accompanied by any rite, secondly the manner of citation is very strange, thirdly the RV. verse is employed in KS. 39, 5 and AŚ. 7, 8, 1. In no earlier text there is the verse used for dogmatic purposes as in our text.

Prof. APTE'S stand does not seem to be correct. His arguments are not wholly convincing as he has not collected full data on the point. Firstly, he has not said here that this is wanting in AGM. Assuming that it is not incorporated in the AGMM, my submission is that equally important authorities have endorsed this as citation of AGS in their works. For instance SAYANA refers to the employment of the citation in his RV. (VIII, 19, 5) commentary Cf. his remarks : 'Iyaṁ pākayajñapraśaṅsā pareti bhagavatā Āśvalāyanena Brāhmaṇāntarapradarśanena vyākhyātā AGS I, 1, 4-5'.

Moreover, HARADATTA comments upon this citation in his AGM. This external evidence is not less weighty than his stand on two MSS of the AGMM. Among the RV. Gṛhya texts AGS is extensively quoted by scholars in their commentaries on RV. and allied literature. Prof. APTE has failed to make verification of this evidence and if he has, the data is missing possibly through oversight on the issue. SAYANA followed by AGM has invariably referred to the texts of AŚ as well as AG in his RV. commentary. The above

cited quotation from SAYANA points to the fact that by the time of SAYANA it was regarded to be an integral part of the AG. SAYANA may or may not be right but this external evidence raises a doubt and a definite doubt regarding the authenticity of the text of the AGMM.

It is true that the manner of this citation is not in consonance with that of others in the AGS. but judging this with the comparative citations in ŚG as well as KG the RV. Gṛhyas have quoted likewise which are pointed out by me in a separate work. The very fact that it is cited in KS as well as in AS supports the contention. Mantras have more than one trait and therefore one mantra is cited in a number of rites. For example 'Prajāpate' (RV. X, 121, 10) is employed in the Caturthī-Karma, Sīmantonnayana, Vivāha, Ājyāhuti and Aṣṭakās, similarly 'Syonā no bhava' (RV. I, 22, 15) has been cited in the Annaprāśana, Samāvartana, and Sarpabali karma. Likewise 'yuvaṁ vastrāṇi' (RV. I, 152, 1) has been quoted in the Samāvartana as well as Vivāha rites. Moreover justificatory citations are also found in Gṛhya Sūtras Cf. KG. III, 10, 30 ; III, 12, 33 ; ŚG II, 14, 26.

At I, 12, 3 the AGS states : 'Yatra vettha vanaspate 'ityetayarcā dvau piṇḍau kṛtvā vivāhe-bhyādhāya'. Prof. APTE holds that this citation is a later addition. He sees no relevance to the offering of two lumps of food with which the citation is to be accompanied. But as Prof. STENZLER followed by OLDENBERG interprets 'caitye' as a religions shrine and not a Kāmya Yāga as propounded by NARAYANA the address to the Vanaspati in my humble opinion is quite justified. Even now in India adoration to Vanaspati by piṇḍas is a regular feature.

Continuing his argument Dr. APTE says: "SAYANA who generally mentions the employment of a RV. verse in our text does not make reference to this Sūtra in his commentary on the RV. verse cited here." It is true that SAYANA does not refer to this citation of AGS in his commentary but he has made an allusion to the Śrauta text of the Āśvalāyana which is not noted by APTE. Sometimes he makes reference to either of them and offers his comments. It is, therefore, not a sound argument adduced by APTE. Moreover, HARADATTA in his AGM and in his commentary of AGS published in TSS. makes a clear gloss on the sūtra. Apart from this internal evidence the mantra is quoted in early ritual texts namely APŚ IX, 2, 7 ; MS. III, 2, 10 which is an unmistakable evidence for its genuine character.

'Pra tvā muñcāmi Varuṇasya pāśāt' occurs in ĀG (I, 7, 17) with the following injunction: 'Ūrṇāstuke keṣapakṣyor baddhe bhavataḥ' which prefaces the citation.

Prof. APTE remarks; "I discuss these sūtras in this section although the citations RV. X, 85, 24-25 are included in the ĀMS because there are other grounds for suspecting these sūtras to be later additions and because inclusion of these citations in the ĀMS is not positive evidence of their genuineness as the whole Sūryā hymn, RV. X, 85 was bound to be included in the ĀMS having been cited in 1, 8, 12." Moreover, he suspects the citation on the grounds that this is an unusual feature of Gṛhya texts, that it is cited in different context in ŚG 1, 15, 1, that the sūtra 15th consists of two disconnected sentences, the latter of which is a comment on the former and that 'yadi kṛte bhavataḥ' seems to be an added after-thought.

My disagreement with the distinguished scholar is obvious. He has treated the evidence of ĀGM as conclusive throughout his monograph on the criticism of ĀGS. It is only here that he does not take it as positive evidence and also says that the entire sūkta was bound to be included on the ĀMS. This is one of the points which shows that his conclusions based on the discovery of this work are arbitrary and onesided. If the whole sūkta of the RV. X, 85 is prescribed in the ĀGS. then individual employment of mantra by different sūtras is insignificant. The fact that it is prescribed individually shows that APTE'S view is not sound. Equally important data is missing in his treatment. HARADATTA in his ĀGM and commentary on ĀGS in TSS edition regards it as integral part of the text. SAYANA also makes a reference to the Āśvalāyana Śrauta Sūtra [(1, 11, 3) in a parallel context, i.e., unloosing the belts. Śaṅkhāyana Śrauta Sūtra (I, 15, 9) also employs the mantra in a corresponding ritual. Thus, the first two arguments do not hold, good. The fact that ĀGS cites in a different ritual from the ŚGS is also no solid proof for suspecting the genuineness of this citation. In fact, this is the contribution of a dissenting school. The sub-school treating identical rituals with corresponding citations would serve no useful purpose. It is, therefore, a sound basis for genuine character of this citation. The Kauṣītaka Gṛhya (I, 9, 1) supports the validity of this quotation in the Marriage context. His treatment of 'yadi kṛte bhavataḥ' as one after-thought is no valid argument. Both NARAYANA and HARADATTA have commented upon the sūtra. Profs. STENZLER and OLDENBERG have treated the text as authentic.

Apart from the evidence of RV. school the Vārāha Gṛhya Sūtra (XIV, 24) makes a pointed reference to the citation in the Marriage context, e.g., 'Pra tvā muñcātu.........'(cites in full) the RV. mantra with variants 'iti śulvaṁ Vistrañsya' i.e. loosening the rope. This injunction is completely in agreement with that of Āśvalāyana Śrauta Sūtra, and in the ĀGS it is employed in loosening the two braids of hair which suits the context. Even now in India especially in the Panjab this is a living practice to unloose the braids of the bride.

AT (II, 6, 14-15) the ĀGS states "Vayam adyendrasya presthāḥ," ityastaṁ yātyāditye, Tad vo divo duhitaro vibhāti' iti vyuṣṭāyām". Prof. APTE has suggested that both these citations are interpolations. As usual he states that these citations are not included in the AGMM. Secondly, the rite does not agree with the spirit of the verses. Thirdly, the verse is not employed in any early text.

The whole set of APTE'S arguments is not convincing. Firstly, SAYANA refers to the employments of the RV. (I, 167, 10; IV, 51, 11) citations in the ĀGS in his commentary. HARDATTA has also commented upon the citation in his AGM. Moreover, the non-occurrence of this verse in any earlier texts is not a convincing proof. There are so many verses of ŚG and KG which are not employed in the earlier texts. Moreover, in JAIU (1, 44, 5) Indra is praised as Sun.

'Yac ca goṣu duḥsvapnyam iti pañcabhir ādityam upatiṣṭheta occurs in ĀG at III, 6, 5. APTE suspects the genuine character of this citation in the context. According to him the citation is not included in his ĀGMM nor are Uṣas mantras (RV. VIII, 47, 14-18) employed for the Sun, nor are mantras cited in any early text, nor are so many mantras required for a minor rite like this to avert an evil dream.

The contention of Prof. APTE does not seem to be sound. SAYANA followed by HARADATTA makes a reference to the citation of the ĀGS while discussing the application of the mantras. Uṣas is not the only deity of these mantras, there is also Āditya praised to herald the light ultimately averting the mishap. Ṛvidh (II, 32, 2) refers to the Mantra. RV. Anukramaṇī has also defended the viniyoga. SAYANA'S consolidated remarks on the verse are worth noting :—

'Yac ca goṣu ityādyāḥ pañcarca uṣodevatākā, ādityadevatākāś ca. Tathā Cānukramaṇikā, mahi vo dyūnā trita āptya ādityebhyo, ntyāḥ

pañcoṣasepi mahāpāṅktam'. This shows very clearly that there was an unbroken tradition of recognising these five verses addressed to the Sun as well as to the Uṣas. However, JAIU (iv, 5, 1-3) addresses the sun as dawn cf. 'Tvaṁ vyuṣi Savitā bhavasi,' udeṣyan viṣṇur udyan puruṣaḥ, udito Bṛhaspatir abhiprayan maghavā.'

At II, 6, 7 AG states as follows:—"Sthirau gāvau bhavatāṁ vīlurakṣaḥ iti rathāṅgam abhimṛśet." The touching of some part of the chariot is prescribed by the verse (RV. III, 53, 17). Prof. APTE suspects the genuine character of this citation. His arguments are that sūtras 1-3 have already treated the touching of the chariot and its part and therefore here the word 'rathāṅga' does not cover any special rite. It, therefore, breaks the continuity of the ritual. However his view does not seem to be convincing. Sūtras 1-7 deal with the Ratha rite and the last sūtra specifically refers to whatever part is left in the treatment envisaged in the previous sūtras. Both Ṛvidh (II, 3, 3) and BṛhD. IV, 116 make reference to this verse for the ritual.

AT II, 6, 12 'Asmākam uttamaṁ kṛdhi ityādityam īkṣamāṇo japitvā' varohet' is stated in the Ratha ritual.

APTE treats it as a later addition. SAYANA discusses the viniyoga of the Mantra (RV. IV, 31, 15) and cites the very text of ĀG in question saying that it is employed while getting down from the chariot after seeing the Sun. HARADATTA also deals with it as an integral part of the text. Moreover, it is employed in reaching the assembly as opposed to the view of NARAYANA and followed by STENZLER and OLDENBERG. His further argument saying that it is wanting in earlier texts does not appear to be sound. After the publication of BC a number of Śrauta and Gṛhya texts has come to light which demands a compilation of Mantra material.

The ĀGS (III, 7, 8-10) reads the following text:

"Vayam u tvā pathaspate (RV. VI, 53) ityarthacaryāñ cariṣyan saṁ pūṣan vidūṣā (RV. VI, 54) iti naṣṭam adhijigamiṣan mūlho vā saṁ pūṣannadhvanaḥ (RV. I, 42) iti mahāntam adhvānam eṣyan pratibhayaṁ vā."

These three citations are suspected by Prof. APTE as interpolations. Firstly, these are not included in his ĀGMM, which is not a valid argument in view of the fact that both SAYANA in his commentary on the RV. and HARADATTA in his ĀGM have made

references to these three citations. Secondly, his contentions that their occurrence at the end of the chapters and their non-occurrence in earlier texts are the proof of their being interpolations are not correct. This is against factual evidence. KG (I, 18, 4) a parallel text of the RV. Gṛhya sūtra refers to the third citation. In the light of these facts APTE'S view is not sound. As APTE has elaborately treated the RV. verses liturgically employed in the ĀG, I have only discussed the points wherein I differ from him.

Comparative study of RV. schools with special reference to their GS.

It has already been pointed out that the Śāṅkhāyana, the Kauṣītaka and the Āśvalāyana Gṛhya Sūtras belong to three distinct Śākhā of the Ṛgveda. The texts of their respective Saṁhitās do not differ much from one another, unlike the variant texts of the Yajurveda schools. In the Upākaraṇa rite these texts of the Gṛhya Sūtras have preserved an important passage of the RV, which throws light on the constitutional history of the RV. text. All these texts endorse the ten Maṇḍalas and the beginning as well as the concluding verses of the extant RV. The Bāṣkala Śākhā to which the Śāṅkhāyana and Kauṣītaka belong, contain the last verse 'Tac chaṁyor āvṛṇīmahe.' The Śākala Śākhā, on the other hand, has 'Samānī va ākūtiḥ' as the last verse of the tenth Maṇḍala. Apart from this difference the later supplementary hymns called Khilas present divergent views on different Śākhās. However, the text of extant Khilas was an established fact by the time of composition of the Saṁhitās, Brāhmaṇas, Śrauta and Gṛhya Sūtras as is clearly endorsed by a study of this passage found in ŚG, KG and ĀG. In the post-Saṁhitā literature, as it has come down to us, these Khilas have been referred to by sūktas, mantras or ṛcs. Thus KG in the Svādhyāya chapter (I, 1) refers to 'Yenedam' by a regular term 'Sūktam' and not Khila Sūkta. The Poona edition of the RV. gives the Sūkta on page 971.

'Pra dhārayantu madhuno ghṛtasya' which occurs in the eighth maṇḍala of the Bālakhilya has been stated in ĀG (III, 12, 14) as Sauparṇa and not Khila sūkta. Similarly, in the Samāvartana ritual ŚG (III, 1, 7) KG (III, 1, 2) and ĀG III, 8, 21) prescribe the recitation of the Khila Sūkta 'Āyuṣyaṁ varcasyaṁ' by the express word sūktena. In this rite, too, the Sukta is not called Khila. Likewise, in the Sīmantonnayana rite 'Nejameṣa parā pata—a Khila Mantra has been alluded to by ŚG (I, 22, 7) KG (I, 14, 6; 10) and ĀG (I, 14, 3) as ṛk. Thus, it is safe to presume that the Khilas go

back to a remotely ancient period of composition, at least earlier than the compositions of these Gṛhya texts.

Aśmanvatīḥ—a variant in KGS.

This is a very interesting departure in the citation of 'Aśmanvatī'. All texts of RV. Gṛhya sūtras refer to this citation in the post-marriage rite viz., ŚG (I, 15, 18) KG (I, 9, 15) ĀG (I, 8, 2) (KG V, 4, 6 and ĀG IV, 6, 13 also record this rite in Preta-karma) and the source of the citation is RV. X, 53, 8. The KG (I, 9, 15) clearly quotes the mantra as 'aśmanvatīḥ iti' evidently, a departure from the traditional reading preserved in ŚG as well as ĀG. The commentator of the KG also precisely supports the variant of the text in his commentary at both places.

The citation in question is traced to different schools, namely, AV. XII, 2, 26 and VS. XXXV, 10 where Padapāṭha as well as the commentary point to the same conclusion. ŚŚ at IV, 15, 5, XVI, 13, 13 and Kauś 71, 24; 86, 27 read identical Pratīka in full agreement with ŚG. In the Pitṛmedha context the ŚB (XIII, 8, 4, 3) presents a similar view regarding the mantra.

Now, a problem arises as to what particular Śākhā this reading belongs or whether it is the variant reading of the Kauṣītaka school itself. In the extant Vedic literature this divergent quotation is not preserved except in the Kātyāyana Śrauta Sūtra at XXI, 4, 22. This citation supports the validity of the reading in the KG. But the Saṁhitā of the Kātyāyana Śrauta Sūtra does not endorse the variant of the text which is a conclusive proof that it does not belong to the Vājasaneyī Saṁhitā. Then a question arises as to what should be the source of the variant in these two texts. The very fact that both these texts have preserved the variant shows that they have borrowed from a common source and probably from a Śākhā other than the Śākala and Bāṣkala which have come down to us.

As we have already said that the texts of the ŚG, KG as well as ĀG schools refer to the text of the Ṛgveda not by Sakala-pāṭha but by Pratīka—*i.e.*, citing the initial words of the mantra or Sūkta which is employed in the context of the ritual. All the three Gṛhya texts belonging to the different schools of the RV. observe the rule scrupulously except in a few cases of irregularities found in them. The number of Rgvedic citations in ŚG, is 170, in KG 187 and in in ĀG 125. Thus the total number comes to 482. A comparative view of the citations reveals the fact that these schools have slight variations in their ritual set-up. Points of differences only arise

in details of the rites, sub-rites or the number of verses to be recited. The text of these Gṛhya Sūtras have preserved 36 cases of parallel context which are as follows :

(1) Agna āyūṁṣi occurs in ŚG I, 27, 8; KG I, 19, 10 and ĀG I, 4, 4, where the source is RV. IX, 66, 19. ŚG as well as KG employs the mantra in the Anna-Prāśana rite while ĀG. prescribes three mantras (IX, 66, 19-21) in ājya oblations which precedes the Marriage ceremony. (2) Agni mīle purohitam (ŚG IV, 5, 7 ; KG III, 7, 9; ĀG III, 5, 6=RV. I, 1, 1) is employed in the Upākaraṇa rite in a similar context. (3) Adyā no deva savitaḥ (ŚG I, 4, 2 ; KG I, 1, 1 ; ĀG III, 6, 5=RV. V, 82, 4-5) is employed to avert the effect of bad dreams by reciting two consecutive mantras. (4) Aśmanvatī (ŚG I, 15, 18 ; KG I, 9, 15; AG I, 8,2) occurs in crossing the river in post-marriage rite. Both KG and ĀG employ it in Preta rite too. (5) Ā agne yāhi marutsakhā (ŚG IV, 5, 8 ; KG III, 7, 10; ĀG III, 5, 7=RV. VIII, 103, 14) occurs in the Upākaraṇa ritual which is found in all schools. (6) Ā naḥ prajām (ŚG I, 6, 6 ; KG I, 2, 3; ĀG I, 8, 9=RV. X, 85, 43) is cited in a Kanyā varaṇa rite. ĀG employs four verses. (7) Āyuṣyaṃ varcasyam (ŚG III, 1, 7 ; KG III, 1, 2; ĀG III, 8, 21=RV. Khila X, 129) is employed in the Samāvartana rite. All the texts prove the existence of the sūkta in RV. texts. (8) Ā vadaṁstvaṁ śakune bhadram ā vada (ŚG IV, 5, 8 ; KG III, 7, 10 ; ĀG III, 5, 7=RV. II, 43, 3) occurs in a parallel rite of the Upākaraṇa in all these schools. (9) Indra śreṣṭhāni (ŚG III, 1, 16 KG III, 1, 10 ĀG I, 15, 3=RV. II, 21, 6 is employed by ŚG and KG in the Samāvartana rite while ĀG reads it in the Medhājanana ritual. (10) Iha priyaṁ prajayā (ŚG I, 15, 22 ; KG I, 9, 17 ĀG. I, 8, 8=RV. X, 85, 27-33) is employed in the Gṛhapraveśa in post-marriage rite. Both ŚG and KG prescribe seven verses while ĀG means only one ṛk. (11) Kuṣumbhakas tad abravīt (ŚG IV, 5, 8; KG III, 7, 10; ĀG. III, 5, 7=RV. I, 191, 16) occurs in the Upākaraṇa rite common in all schools. (12) Kṣetrasya patinā (ŚG IV, 13, 5 ; KG III, 13, 11 ; ĀG II, 10, 4=RV. IV, 57) in employed in the Kṛṣi-karma. (13) Gantā no yajñaṁ yajñiyāḥ suśami (ŚG IV, 5, 8; KG III, 7, 10 ; ĀG III, 5, 7=RV. V, 87, 9) is prescribed in the Upākaraṇa rite. (14) Gṛṇānā Jamadagninā (ŚG IV, 5, 8 ; KG III, 7, 10 ; ĀG III, 5, 7=RV. III, 62, 18) occurs in the aforesaid rite. (15) Grabhṇāmi te saubhagatvāya hastam (ŚG I, 13, 2 ; KG I, 8, 17 ; ĀG I, 7, 3=RV. X, 85, 36) occurs in Pāṇi-grahaṇa rite. (16) Jīvaṁ rudanti (ŚG I, 15, 2 KG I, 9, 2 ĀG I, 8, 4=RV. X, 40, 10) is employed in Marriage ceremony. (17) Tac chaṁ yor ā vṛṇīmahe (SG IV, 5, 9 ; KG III, 7, 11, ĀG III, 5,9=RV. Khila X, 191, 5) is prescribed in the Upākaraṇa

rite. (18) Dhāman te viśvaṁ bhuvanam adhi śritam (ŚG IV, 5, 8 KG III, 7, 10 ĀG III, 5, 7=RV. IV, 58, 11) occurs in the aforesaid rite. (19) Nejameṣa parā pata (ŚG I, 22, 7 ; KG I, 14, 6 ; ĀG I, 14, 3=RV. Khila X, 185) is employed in the Sīmantonnayana rite in all schools. (20) Prajāpate (ŚG I, 22, 7 ; KG I, 14, 6 ; ĀG I, 14, 3=RV. X, 121, 10) is also prescribed in the aforesaid rite. This is also employed in Marriage rite. (21) Prati cakṣva vi cakṣva (ŚG IV, 5, 8 ; KG III, 7, 10 ĀG III, 5, 7=RV. VII, 104, 25) is employed in the Upākaraṇa rite. (22) Pra tvā muñcāmi (ŚG I, 15, 1 ; KG I, 9, 1 ; ĀG I, 7, 17=RV. X, 85, 24) is prescribed in 'Varagṛhaprasthāna' by ŚG KG while ĀG employs it in loosening the two locks of the hair of bride. Both ŚG and KG state the recitation of triplet while ĀG prescribes only one mantra. (23) Mayobhūr vātaḥ (ŚG III, 9, 5 KG III, 5, 7 ĀG II, 10, 5=RV. X, 169 is employed in the Goṣṭha Karma. (24) Mā vidan paripanthinaḥ (ŚG I, 15, 14 ; KG I, 9, 10 ĀG I, 8, 6=RV. X, 85, 32) is to be recited while going through the cross roads and according to ĀG at lovely places and trees. (25) Yata Indra bhayāmahe (ŚG I, 4, 2 KG I, 5, 29 ; ĀG III, 11, 2=RV. VIII, 61, 13) is employed in different rites viz. ŚG in the Svādhyāya, KG in the Brahman utsarjana ĀG warding off the imminent danger where it prescribes the recitation of six mantras. (26) Yat te rājañ chṛtaṁ haviḥ (ŚG IV, 5, 8 KG III, 7, 10 ĀG III 5, 7=RV. IX. 114, 4) is employed in the Upākaraṇa rite. (27) Yāsām udhaś caturbilam (ŚG III, 9, 3 KG III, 5, 6 ĀG II, 10, 6=RV. X, 170) is prescribed in Goṣṭha karma. (28) Yuvaṃ vastrāṇi (ŚG III, 1, 6 KG III, 1, 2 ĀG III, 8, 9=RV. I, 152, 1) is employed in the Samāvartana rite while KG at 1, 8, 3 states the mantra in putting on the clothes in the Marriage rite. (29) Yo naḥ svo araṇaḥ (ŚG IV, 5, 8 KG III, 7, 10 ; ĀG III, 5, 7=RV. VI, 75, 19) is employed in the Upākaraṇa rite. (30) Rākām aham (ŚG I, 22, 12 ; KG I, 14, 10 ; ĀG I, 14, 3=RV. II, 32, 4-6) occurs in the Sīmantonnayana. KG prescribes four verses, ŚG three and ĀG, only two verses. KG also employs it in a different ritual namely Karṇa vedhana (1, 20, 7). (31) Vanaspate vīḍvaṅgaḥ (ŚG III, 1, 13 ; KG III, 1, 6 ; ĀG II, 6, 5=RV. 47, 26) is employed in the Rathārohaṇa rite. (32) Vāstoṣpate (ŚG III, 4, 8 ; KG III, 3, 5 ; ĀG II, 9, 9=RV. 54, 1-3) is employed in the Vāstu karma where the number of mantras varies in different schools viz. ŚG prescribes three while KG and AG employ four verses, ŚG also employs the verse in other rite called Vaiśvadeva at 11, 14, 5. (33) Sadasaspatim adbhutam (ŚG II 8, 1 ; KG II, 6, 2 ĀG I, 22, 13=RV. I, 18, 6) is employed in the Upanayana rite. (34) Sam añjantu viśve-devāḥ (ŚG I, 12, 5 ; KG I, 8, 5 AG I, 8, 9=RV. X, 85, 47) is employed in anointing the

bride in the Marriage ceremony. (35) Sutrāmāṇam (ŚG I 15, 17; KG I, 9, 14; ĀG II, 6, 8 = RV. X, 63, 10) is employed in ascending the boat. (36) Syonā pṛthivi bhava (ŚG IV, 18, 5; KG IV, 4, 10 ĀG II, 3, 7=RV. I, 22, 15) is employed in the Sarpabali Karma.

Comparative Study of SG and KG Sutras

Both the ŚG and KG schools have 79 common cases with identical rituals. These differ in certain details of rites and among points of difference the following cases are worth noting.

Thus ŚG and KG employ 'Tat savitur vareṇyam' in the Upanayana. ŚG repeats the recitation of this mantra in the sub-rite while KG transmits injunction as part of the text but omits the very mantra for recitation. 'Ya ṛte cid' is cited by ŚG as well as KG, the former prescribes it in the Prāyaścitta rite while the latter employs it in the Vivāha.

'Sūryo no divas pātu' is quoted in ŚG and KG in two different settings. ŚG cites the verse in the Utsarga rite while KG employs it in the Samprāyśacitti rite.

A comparative study of these two schools has also shown that Śāṅkhāyana and Kauṣītaka have much close co-relation with each other as opposed to the Āśvalāyana. Both have much in common and minor differences are found in the number of mantra recitation or details in sub-rites. For example :

(1) Akṣibhyāṃ te nāsikābhyām (ŚG I,21, 1-3 KG I, 13, 2=RV. X, 163) is employed in the 'Garbharakṣaṇa rite. (2) Agninā rayim (ŚG I, 20, 5 KG I, 12, 8=RV. I, 1, 3) is prescribed in the Puṁsavana ritual in both the schools of ŚG as well as KG. (3) Aghora-cakṣuḥ (ŚG I, 16, 5 KG I, 10, 6=RV. X, 85, 44) is employed in the post-marriage 'Gṛhaprapādana' ceremony. (4) Anṛkṣarāḥ (ŚG I, 6, 1; KG I, 2, 1=RV. X, 85, 23) is prescribed in the 'Kanyā-varaṇa rite in both the schools. (5) Apa naḥ śośucad agham (ŚG IV, 17, 6, KG IV, 4, 6=RV. I, 97) is employed in the Āgrahāyanī Karma. (6) Api panthām aganmahi (ŚG III, 6, 3 KG III, 4, 4=RV. VI, 51, 16) occurs in a rite performed by the sacrificer after he returns home from journey. (6) Apehi manasaspate (ŚG I, 4, 2 KG I, 1, 1=RV. X, 164) is employed in the Svādhyāya rite in both the schools. (8) Abhi vyayasva khadirasya (ŚG I, 15, 10 KG I, 9, 3=RV. III, 53, 19) occurs in 'Varagṛha-prasthāna'. Both schools differ in details. KG prescribes the verse at the smearing of the axle of the chariot with ghee by the bride while ŚG says that in case any part of the bride's chariot is damaged it should be repaired with the recitation of the verse.

(9) Ā gantā mā riṣaṇyata (ŚG II, 2, 14 ; KG II, 2, 9=RV. VIII, 20, 1) is employed in the Upanayana rite. (10) Ā gāvo agman (ŚG III, 9, 3 ; IV, 16, 3 KG III, 5, 6 ; IV, 3, 2=RV. VI, 28) is cited in two different rites viz. Goṣṭha Karma as well as in Āśvayujī karma. (11) Āditya ava hi khyata (ŚG I, 4, 2 KG I, 1, 1=RV. VIII, 47, 11-18) is employed with the recitation of eight mantras in the Svādhyāya rite. (12) Indra śreṣṭhāni (ŚG I, 4, 2 ; KG I, 1, 1=RV. II, 21, 6) is employed in the Svādhyāya rite. (13) Imaṁ me Varuṇa (ŚG V, 2, 4 KG I, 5, 29=RV. I, 25, 19) is employed in the Sarvaprāyaścitti rite. (14) Ukṣā samudraḥ (ŚG III, 3, 10 ; KG III 2, 14=RV. V, 47, 3) is employed in the Vāstukarma rite in both the schools. (15) Uccā divi (ŚG II, 12, 16 KG II, 7, 28=RV. X, 107, 2) is employed in the Uddīkṣaṇikā rite. (16) Uta tyā daivyā bhiṣajā (ŚG I, 16, 7 ; KG I, 10, 6=RV. VIII, 18, 8 in the 'Gṛha prapādanā' rite after marriage. (17) Ud īrdhvaṁ jīvāḥ (ŚG IV, 18, 11 ; KG IV, 4, 17=RV. I, 113, 16) is prescribed in the Sarpabali karma. (18) Ud īrṣvātaḥ pativatī (ŚG I, 19, 1 ; KG I, 12, 1=RV. X, 85, 21-22) is cited in the 'Garbhādhāna' rite in both the schools. (19) Ud u tyaṁ jātavedasam (ŚG IV, 6, 4 ; KG III, 8, 3 ; RV. I, 50) is employed in the Utsarga ceremony. (20) Ud va ūrmiḥ (ŚG I, 15, 20 ; KG I, 9, 16=RV. III, 33, 13) is employed in the 'Varagṛhaprasthāna' in post-marriage rite. (21) Ṛtaṃ ca satyaṁ ca) ŚG I, 4, 2 ; KG I, 1, 1=RV. X, 190) is employed in the Svādhyāya ceremony. (22) Kayā naś citraḥ (ŚG I, 16, 6 ; KG I, 10, 6=RV. IV, 31, 1-3) is prescribed in the Gṛhaprasthāna with the recitation of three Mantras in consecutive order. (23) Khe rathasya (ŚG I, 15, 6 ; KG I, 9, 7=RV. VIII, 91, 7) is employed in the 'Varagṛhaprasthāna'. (24) Gaṇānāṁ tvā (ŚG II, 2, 13 ; KG II, 2, 8=RV. II, 23, 1) is prescribed in the Upanayana rite. (25) Cittir ā upabarhaṇam (ŚG I, 12, 4 KG I, 8, 4=RV. X, 85, 7) is employed in using the collyrium in eyes in the marriage rite. (26) Citraṁ devānām (ŚG IV, 6, 4 KG III, 8, 3=RV. I, 115) is prescribed in the Utsarga ritual performed at the end of the term of study. (27) Tac cakṣuḥ (ŚG III, 8, 7 KG III, 5. 3=RV. VII, 66, 16) is employed in the Āgrāyaṇa rite in both the schools. (28) Tat savitur vareṇyam (ŚG II, 5, 12 ; 7, 19 KG II, 3, 8=RV. III, 62, 10). Both schools employ the popular Gāyatrī Mantra as opposed to ĀG prescribing Anuṣṭubh Mantra. The recitation of latter verse is condemned by followers of ŚB. ŚG school repeats the Mantra in two sub-rites of the Upanayana while KG states the Mantra only once and the second reference at (II, 4, 17) transmits the sūtra identical with the ŚG but omitting the Mantra. (29) Tan nas turīpam) ŚG I, 20, 5 KG I, 12, 8=RV. III, 4, 9) is cited in the Puṁsavana rite. (30) Tyaṁ cid aśvam (ŚG I, 15, 11 KG I, 9, 13=RV.

X, 143, 2) is employed in the Varagṛhaprasthāna rite. (31) Tvaṁ soma mahe bhagam (ŚG I, 25, 7 KG 1, 17, 6=RV. I, 91, 7) occurs in the Nāmakarma rite. (32) Tvaṁ tam (ŚG II, 12, 16 KG II, 7, 27=RV. I, 18, 5) is cited in the Uddīkṣaṇikā rite. (33) Tvaṁ no agne (ŚG V, 2, 4 KG, I, 15, 29=RV. IV, 1, 4) is quoted in the Sarvaprāyaścitta rite. (34) Tvam agne pramatiḥ (ŚG I, 9, 5 KG I, 5, 17=RV. I, 31, 10) is prescribed in the Ājyahoma rite. (35) Dadhikrāvṇo akāriṣam (ŚG I, 17, 1; IV, 5, 10 KG I, 10, 14; III, 7, 12=RV. IV, 39, 6) is employed in two different rites viz. Dhruvadarśana as well as Upākaraṇa in both the schools. (36) Dve te cakre (SG I, 15, 4 KG I, 9, 4=RV. X, 85, 16) is prescribed in the Varagṛhaprasthāna rite in both the schools. (37) Dhruvaidhi paśyā mayi ŚG I, 17, 3 KG I, 10, 13=RV. Khila X, 85, 6) is cited in the 'Dhruva-darśana' rite after marriage. (38) Namo mahadbhyaḥ (ŚG I, 4, 2 KG I, 1, 1=RV. I, 27, 13) is prescribed in the Svādhyāya rite. (39) Namo mitrasya (ŚG IV, 6, 4 KG III, 8, 3=RV. X, 37) is cited in the Utsarga rite. (40) Nīlalohitam (ŚG I, 12, 8 KG I, 8, 8=RV. X, 85, 28) occurs in the Vivāhakarma. (41) Pari pūṣā parastāt (III, 9, 2 KG III, 5, 5=RV. VI, 54, 10) is employed in the Goṣṭhakarma. (42) Pibataṁ ca tṛpaṇutaṁ ca (ŚG I, 17, 7 KG I, 10, 14=RV. VIII, 35, 10) is quoted in the Dhurva-darśana in post-marriage rite. (43) Piśaṅgarūpaḥ (ŚG I, 20, 5 KG I, 12, 8=RV. II, 3, 9) is prescribed in the Puṁsavana rite. (44) Pūṣā gā anv etu naḥ (ŚG III, 9, 1; II, 5 KG III, 5, 4; 6, 2=RV. VI, 54, 5) is quoted in both rites viz. Goṣṭha Karma as well as Vṛṣotsargakarma. (45) Prajāpate (ŚG I, 18, 4 KG I, 11, 4=RV. X, 121, 10) is employed in the Caturthī Karma. (46) Brahmaṇāgniḥ saṁvidānaḥ (ŚG I, 21, 2 KG I, 13, 2=RV. X, 162, 1-6) occurs int he Garbharakṣaṇa rite. (47) Bhadraṁ karṇebhiḥ (ŚG III, 8, 6 KG III, 5, 3=RV. I, 89, 8) is quoted in the Āgrayaṇa rite. (48) Madhumatīr oṣadhīḥ (ŚG I, 12, 9 KG I, 8, 9=RV. IV, 57, 3) is employed in the Vivāhakarma. (49) Mamāgne varcaḥ (ŚG I, 4, 2 KG I, 1. 1=RV. X, 128) is prescribed in the Svādhyhāya rite. (50) Mayobhūr vātaḥ (ŚG III, 11, 15 KG III, 6, 10=RV. X, 169) is cited in the Vṛṣotsarga rite. (51) Mahaś cit (ŚG I, 27, 7 KG I, 19, 10=RV. IV, 12, 5) is employed in the Annaprāśana rite. (52) Mogham annaṁ vindate apracetāḥ (ŚG II, 14, 26 KG III, 10, 30=RV. X, 117, 6) is quoted in the Vaiśvadevakarma. (53) Ya ṛte cid (ŚG V, 8, 4 KG I, 9, 13=RV. VIII, 1, 12) is employed in two different rites namely Prāyaścitti and Vivāha, but the sub-rite namely piecing together of two broken parts is identical. (54) Yac cid dhi (ŚG I, 27, 7 KG I, 19, 10=RV. I, 12, 4) is cited in the Annaprāśana rite in both schools. (55) Yasyeme

himavantaḥ (ŚG I, 9, 6 KG I, 5, 18=RV. X, 121, 4) is quoted in the Ājyahoma rite. (56) Yuktas te astu dakṣiṇaḥ (ŚG I, 15, 8 KG I, 9, 7= RV. I, 82, 5-6) occurs in the Varagṛhaprasthāna rite. (57) Ye agnidagdhāḥ (ŚG II, 14, 18 KG III, 10, 20=RV. X, 15, 14) is prescribed in the Vaiśvadevabalikarma. (58) Ye tātṛṣuḥ (ŚG III, 13, 2; 4 KG III, 15, 4=RV. (X, 15, 9-12) is cited in the Aṣṭakā rite. (59) Ye devāsaḥ (ŚG II, 14, 16 KG III, 10, 19=RV. I, 139, 11) is cited in the vaiśvadevabalikarma. (60) Ye vadhvaḥ (ŚG I, 15, 15 KG I, 9, 11= RV. X, 85, 31) is quoted is the Varagṛhaprasthāna rite. (61) Rūpaṁrūpam (ŚG, I, 12, 7 KG I, 8, 7=RV. VI, 47, 18) is prescribed in the Vivāhakarma. (62) Raibhyāsīt (ŚG I, 12, 3 KG I, 8, 2=RV. X 85, 6) occurs in the Vivāhakarma. (63) Vanaspate śatavalśaḥ ŚG I, 15, 16 KG I, 9, 12=RV. III, 8, 11 is quoted while facing a big tree in the Varagṛhaprasthāna. (64) Viṣnur yoniṁ kalpayatu (ŚG I, 22, 12 KG I, 14, 10=RV. X, 184) is cited in the Sīmantonnayana rite. (65) Śāsa itthā (ŚG III, 1, 13; IV, 6, 5 KG III, 1, 6; 8, 2=RV. X, 152) is employed in two identical rites by two schools, viz., Samāvartana as well as Utsarga. (66) Śukrāvanaḍvāhau (ŚG I, 15, 8 KG I, 9, 8=RV. X, 85, 10) is employed in the Varagṛhaprasthāna rite. (67) Śucī te cakre (ŚG I, 15, 4 KG I, 9, 4=RV. X, 85, 12) is prescribed in the aforesaid ritual. (68) Śunaṁ naḥ phālāḥ (ŚG IV, 13, 4 KG III, 13, 10=RV. IV, 57, 8) occurs in the Kṛṣikarma. (69) Saṁvatsarīṇaṁ paya usriyāyāḥ (ŚG III, 10, 3 KG III, 5, 8=RV. X, 87, 17-18) is quoted in Gavāmaṅkanakarma. (70) Samiddhāgnir vanavat (SG I, 20, 5 KG I, 12, 8=RV. V, 37, 2) is cited in the Puṁsavana rite. (71) Samudra-jyeṣṭhāḥ (ŚG IV, 14, 5 KG III, 13, 17=RV. VII, 49) is employed Plavakarma. (72) Samudrād ūrmiḥ (ŚG IV, 18, 4 KG IV, 4, 10=RV. IV, 58, 1) is cited in the Sarpabalikarma. (73) Samrājñī śvaśure bhava (ŚG I, 13, 1 KG I, 8, 14=RV. X, 85, 46) is quoted in the Pāṇigrahaṇa rite. (74) Sukiṁśukam (ŚG 1, 15, 13 KG I, 9, 8=RV. X, 85, 20) is prescribed in the Varagṛhaprasthāna rite. (75) Sutrāmāṇam (ŚG IV, 15, 22 KG IV, 4, 18=RV. X, 63, 10) occurs in the Śravaṇākarma rite. (76) Sūryo no divas pātu (ŚG IV, 6, 4 KG I, 5, 29=RV. X, 158, 1) is employed in different settings in both the schools viz. ŚG cites it in the Utsargakarma while KG quotes it in the Sarvaprāyaścitti rite. (77) Syonā pṛthivi bhava ŚG III, 1, 16 KG III, 1, 10=RV. I, 22, 15) is quoted in the Samāvartana rite. (78) Svasti no mimītām (ŚG I, 4, 2; 15, 12; 11, 6, 2 KG I, 1, 1; 9; 13; II, 3, 10=RV. V, 51, 11-15) is cited in three different rites by two schools, viz., Svādhyāya, Varagṛhaprasthāna and Upanayana rite. (79) Haṁsaḥ śuciṣat (ŚG I, 4, 2 KG I, 1, 1=RV. IV, 40, 5) is employed in the Svādhyāya rite.

Comparative Study of the SG and AG

Both schools of the Śāṅkhāyana and the Āśvalāyana have only seven cases of agreements and disagreements out of which three represent disagreements. For example:

(1) Akṣann amīmadanta (ŚG I, 15, 3 ĀG IV, 7, 26=RV. 1, 82, 2) is employed differently in both the schools of Śāṅkhāyana as well as the Āśvalāyana, *viz*., ŚG prescribes it in Varagṛhaprasthāna a sub-rite of the Marriage ceremony while in the ĀG it occurs in the Śrāddha rite. (2) Ā rohata (ŚG III, 1, 10, ĀG IV, 6, 8=RV. X. 18, 6) is cited in two different rituals by the schools, *viz*., ŚG employs it in putting on a pair of shoes in the Śamāvartana rite; ĀG prescribes it in the Pretakarma while stepping on the bull's hide. (3) Imā rudrāya tavase kapardine (ŚG V, 6, 2 ĀG IV, 8, 23=RV. I, 114) is employed in the identical rite namely to appease the anger of Rudra. (4) Tat savitur vṛṇīmahe (ŚG VI 4, 8 ĀG 1, 20, 4=RV. V, 82, 1) has been cited by schools in two different rites, *viz*., ĀG. employs it in the Upanayana while ŚG in the Śāntikarma. (5) Devāḥ kapotaḥ (ŚG V, 5, 2 ĀG III, 7, 7=RV. X, 165) is quoted identically in both schools. This is an expiation regarding setting of dove or owl at one's house. (6) Mamāgne varcaḥ (ŚG III, 1, 8 ĀG III, 9, 2=RV. X, 128) occurs in the Samāvartana rite. (7) Yo me rājan (ŚG I, 4, 2 ĀG III, 6, 6=RV. II, 28, 10) is cited to avert the bad effect of dreams in both schools, ŚG employs it in the Svādhyāya chapter while ĀG prescribes it in the Kāmyā iṣti.

Comparative Study of the KG and AG

Both KG and ĀG have close correlation and there are 37 cases where 18 rituals are identically treated. There are slight differences with regard to the employment of the number of verses in a particular rite. In a few instances the rites are also different but in majority of the cases they agree with each other. Thus 'Agne naya' is treated in KG in the Pretakarma where only four verses are to be recited. ĀG prescribes the citation in two different rites, *viz*., Śravaṇā as well as Aṣṭakā. In the former rite four Mantras are to be pronounced while in the latter the recitation of two Mantras is enjoined upon.

Similarly, 'Apa naḥ śośucad agham' is cited in the two schools. Both differ in the employment of the number of verses. KG prescribes seven verses while ĀG states the recitation of the complete

hymn. 'Yathā ahānyanupūrvam presents another parallel example where KG. prescribes the recitation of two mantras while ĀG employs only one mantra.

The school of the KG contributes another rite called Niṣkramaṇikā. It enjoins the recitation of 'saṁ pūṣan adhvanaḥ' in this very context while ĀG employs it in the Kāmyā iṣṭi ritual.

(1) Agne naya (KG V, 8, 5 ĀG II, 1, 4=RV. 1, 189, 1-4) is employed with a group of four verses. KG prescribes it in the Preta karma while in ĀG the citation occurs in two different rites *viz* Śravaṇākarma where four Mantras are employed and in the Aṣṭakā rite only two Mantras are to be recited. (2) Agner varma (KG V, 3, 5 ĀG IV, 3, 20=RV. X, 16, 17) is employed in Pretakarma, i.e., for covering the head and the mouth of the deceased person with omentum. (3) Ati drava (KG V, 3, 3 ĀG IV, 3, 21=RV, X 14, 10) is employed in the last rite of the Āhitāgni. KG prescribes two Mantras while ĀG, states one Mantra as is held by authorities like OLDENBERG, APTE, etc. But this view is not borne out by facts. The context deals with 'the placing of two kidneys of anustaraṇī into the hands of the dead body of the Āhitāgni. Hence the recitation of two Mantras seems to be correct. SAYANA in his RV commentary endorses the statement and this is also corroborated by the source, viz., ŚŚ IV, 14, 14-15. (4) Apa naḥ śośuca aagham (KG V, 8, 5 ĀG IV, 6, 18=RV. 1,97) occurs in the Pretakarma. Both schools differ in the employment of verses here. KG prescribes seven verses while ĀG employs full hymn. (5) Apeta vīta (KG V, 2, 13 ĀG IV, 2, 10=RV. X, 14, 9) is prescribed in the Pretakarma. (6) Aśmanvatīḥ (tī ĀG) (KG V, 4, 6 ĀG IV, 6, 13=RV. X, 53, 8) is cited in the Pretakarma. (7) Āpo hi ṣṭhā (KG V, 4, 1 ĀG IV, 6, 14=RV. X, 9, 1-3) is employed in the Pretakarma where three Mantras are to be recited. (8) Imaṁ jīvebhyaḥ (KG V, 8, 5 ĀG IV, 6, 9=RV. X, 18, 4) occurs in the Pretakarma while the sticks are laid in the Paridhi sub-rite. (9) Imā nārīḥ (KG V, 8, 5 ĀG=IV, 6, 12=RV. X, 18, 7) is prescribed in the Pretakarma. (10) Ut te stabhnāmi (KG V, 6, 2 ĀG IV, 5, 10=RV. X, 18 13 is empolyed in the Preta karma in covering the urn with a lid. (11) Ud īrṣva nāri (KG V, 3, 6 ĀG IV, 2, 18=RV X, 18, 8) is employed in the Pretakarma when the wife sits by the dead body of her husband. (12) Upa sarpa mātaram (KG V, 6, 1 ĀG IV, 5, 7= RV. X, 18, 10-12) is prescribed in the Pretakarma where recitation of three Mantras is improvised in both the schools. ĀG prescribes

three sub-rites through three sūtras. (13) Prajāpate (KG I, 8, 26 ĀG I, 4, 4=RV. X, 121, 10) is quoted in the Vivāha rite. (14) Muñcāmi tvā haviṣā jīvanāya kam (KG IV, I, 6 ĀG III, 6, 4=RV. X, 161) is employed in the Śāntikarma. (15) Yathā ahānyanupūrvaṁ bhavanti (KG V, 8, 5 ĀG IV, 6, 10=RV. X, 18, 5) occurs in the Pretakarma. KG prescribes the recitation of two Mantras while ĀG employs only one Mantra. (16) Śam no bhavantu vājino haveṣu (KG IV, 4, 10 ĀG II, 1, 7=RV. VII, 38, 7) is employed in the Āgrahāyaṇīkarma. (17) Śītike śītikāvati (KG V, 5, 5 ĀG IV, 5, 4= RV. X, 16, 14) is prescribed in the Pretakarma. (18) Saṁ pūṣan adhvanaḥ (KG I, 18, 4 ĀG III, 7, 10=RV. I, 42) occurs in two schools in different rites, viz., KG employs it in Niṣkramaṇikā rite and ĀG prescribes it in Kāmyā iṣṭi ritual.

There is a large number of citations found exclusively in individual schools where they do not agree with each other regarding the ritual settings. Thus the Śāṅkhāyana Gṛhya Sūtra has preserved 46 cases. Majority of the citations are found in the fifth and sixth chapters. This analysis supports the views of NARAYANA followed by STENZLER and OLDENBERG about the supplementary nature of these Adhyāyas.

In the study of five rituals the Śāṅkhāyana Śākhā has stated six Mantras for which there are no parallel contexts in other Gṛhyas of the RV. These rites are as follows : Gṛhaprapādana, Annaprāśana, Upanayana, Gṛhapraveśa and Samāvartana. In the last ritual it treats of two citations. For example :

(1) Adha svapnasya (ŚG I, 4, 8=RV. I, 120, 12) is employed in the Svādhyāya ceremony. (2) Apa prācaḥ (ŚG VI, 5, 6=RV. X, 131) is prescribed in the Śāntikarma. (3) Apendra (ŚG VI, 5, 6=RV. X, 152, 5) is employed in the Śāntikarma. (4) Apsv agne (ŚG V, 8, 6=RV. VIII, 43, 9) is employed in the Sarvaprāyaścitta rite. (5) Amīvahā vāstoṣpate (ŚG III, 4, 8=RV. VII, 55, 1) is prescribed in the Gṛhapraveśakarma. (6) Ayaṁ te yoniḥ (V, 1, 3=RV. III, 29, 10) is prescribed in the Samārohaṇa rite. (7) Ava te heḍaḥ (ŚG V, 2, 4=RV. I, 24, 14) occurs in the Prāyaścitta homa of Utsargakarma. (8) Asmā-asmā idandhasaḥ (ŚG VI, 4, 4=RV. VI, 42, 4) is prescribed in the Śāntikarma. (9) Āñjanagandhim (ŚG VI, 2, 5=RV. X, 146, 6) is employed in the Svādhyāyāraṇyaka while entering the circular space marked by a line of water. (10) Idaṁ Viṣṇuḥ (ŚG V, 2, 6=RV. I, 22, 17 occurs in the homa performed in the Utsarga ceremony. (11) Indraś ca mṛḍayāti naḥ (ŚG (VI, 5, 6=RV. II, 41, 11-12) is

employed in the Śāntikarma. (12) Imaṁ dhiyam (ŚG V, 2, 4=RV. VIII, 42, 3) is employed in the Sarvaprāyaścitta homa in the Utsarga ceremony. (13) Ihaiva stam (ŚG I. 16, 12=RV. X, 85, 42) is stated in the Gṛhaprapādana rite. (14) Ud uttamaṁ varuṇa (ŚG V, 2, 4= RV. I, 24, 15) is prescribed in the homa performed in the Utsarga ceremony. (15) Evā hy asi vīrayuḥ (ŚG VI, 4, 4=RV. VIII, 92, 28) occurs in the Śāntikarma. (16) Gṛhaṁ-gṛhaṁ ahnā (ŚG III, 1, 9= RV. I, 123, 4) is cited in the Samāvartana rite. (17) Citraṁ devānām (ŚG IV, 6, 4=RV. I, 115) is employed in the Utsarga rite. (18) Tac cakṣuḥ (ŚG VI, 6, 1=RV. VII, 66, 16) is employed in the Śāntikarma. (19) Tat Savitur vareṇyam (ŚG VI, 4, 8=RV. III, 62, 10) is employed in the Śāntikarma. (20) Tyam u vo aprahaṇam (ŚG VI, 4, 4=RV. VI, 44, 4) is cited in Śānti rite. (21) Tvam agne vratapāḥ (ŚG V, I, 9=RV. VIII, 11, 1) is employed in the Samārohaṇa rite. (22) Dīrghas te astv aṅkuśaḥ (ŚG III, 1, 11=RV. VIII, 17, 10) is prescribed in the Samāvartana rite. (23) Piśaṅgarūpaḥ subharo vyayodhāḥ (ŚG V, 8. 2=RV. II, 3, 9) is employed in the Prāyaścitta rite. The citation also occurs in the Puṁsavana rite. (ŚG I, 20, 5). (24) Pratyamai pipīṣate (SG VI, 4, 4=RV. VI, 42, 1-3) is quoted in the Śānti rite. (25) Bhadraṁ karṇebhiḥ (ŚG V, 5, 11=RV. I, 89, 8) occurs in the Prāyaścitti rite. (26) Mā nas toke (ŚG V, 10, 2=RV. I, 114, 8-9) is employed in the Prāyaścitti rite. (27) Yata Indra bhayāmahe (ŚG VI, 5, 6=RV. VIII, 61, 13) is employed in the Śānti karma. (28) Yat kiñcedam (ŚG V, 2, 6=RV. VIII, 89, 5) is cited in the Utsarga rite. (29) Yān vo naraḥ (ŚG V, 3, 3=RV. III, 8, 6) is prescribed in the Ārāmapratiṣṭhā karma. (30) Yuvaṁ surāmam (ŚG VI, 4, 2=RV. X, 131, 4) occurs in the Śānti karma. (31) Yo rayivo rayintatamaḥ (ŚG VI, 4, 4=RV. V, 44, 1-3) is employed in the Śānti karma. (32) Vanaspate śatavalaśaḥ (ŚG V, 3, 4=RV. III, 8, 11 is employed in the Ārāmapratiṣṭhā karma. (33) Vāspoṣpate prati jānīhyasmān (ŚG II, 14, 5=RV. VII, 54, 1) prescribed in the Vaiśvadeva karma. (34) Vi na Indra (ŚG VI, 5, 6=RV. X, 152, 4) quoted in the Śānti karma. (35) Vi rakṣaḥ (ŚG VI, 5, 6=RV. X, 152, 4) employed in the aforesaid rite. (36) Viśvataś cakṣuḥ (ŚG V, 2, 6=RV. X, 81, 3) is quoted in the Utsarga rite. (37) Śatam innu śarado anti devāḥ (ŚG V, 5-12=RV. I, 89, 9) is quoted in the Prāyaścitti rite. (38) Śaṁ na Indrāgnī (ŚG V, 10, 3=RV. VII, 35) occurs in the Prāyaścitti rite. (39) Śaṁ no mitraḥ (ŚG IV, 18, 3=RV. I, 90, 9) is quoted in the Sarpabali karma. (40) Śāsa itthā mahān asi (ŚG VI, 5, 6=RV. X, 152) is cited in the Śānti rite. (41) Samāno mantraḥ (ŚG V, 9, 4=RV. X, 191, 3-4) is prescribed in the Śapiṇḍī-

karaṇa rite. (42) Savitā paścātāt (ŚG VI, 6, 1=RV. X, 36, 4) is quoted in the Śānti karma. (43) Syonā pṛthivi bhava (ŚG I, 27, 9= RV. I, 22, 15) is employed in the Annaprāśana rite. The citation also occurs in Samāvartana and Sarpabali karmas. (44) Svastidāḥ (ŚG VI, 5, 6=RV. X, 152, 2) is cited in the Śāntikarma. (45) Svasti naḥ pathyāsu (ŚG VI, 4, 2=RV. X, 63, 15-17) is prescribed in the Śāntikarma. (46) Svasti no mimītām (ŚG II, 6, 2=RV. V, 51, 11-15) is employed in the Upanayana rite.

Contribution of the KG

The Kauṣītaka Gṛhya Sūtra has preserved 44 citations which are not found in other schools. Most of these quotations are found in the 5th chapter where Preta rite is exclusively dealt with. Important rites which the KGS has treated are Karṇavedhana (I, 20, 1-8) Sarvapāyaṣcitta homa (I, 5, 29) Āgrahāyaṇī rite (IV, 4) Upanayana (II, 1, 35) Vivāha (I, 8, 20; 26) Utsarga (III, 8, 3) Vāstu karma II, 3, 13; III, 3, 9). Among these rituals Karṇavedhana is the only rite which is wanting in other Gṛhya texts of the RV. In Sarvaprāṣcitti home KG is influenced by schools of the Black Yajurveda. It states the recitation of the complete sūkta in the same context. Again, 'Udu ytaṁ amaspari' a mantra from the same sūkta is also singly prescribed which proves that there is no scientific coordination of the mantra material in the KG.

Similarly in the Vivāha karma 'yuvaṁ vastrāṇi' (I, 8, 3) is employed for which there is no other parallel occurrence in corresponding texts. In this very rite 'Viśve uta tvayā vayam' (I, 8, 20) and 'yat pākatrā' (I, 8, 26) are also cited to spotlight distinct features of this school. Individual cases belonging to this school are as follows :

(1) Agne yaṁ yajñam (KG I. 5, 21=RV. I 1, 4) is employed in the Paristaraṇa rite. (2) Ajo bhāgaḥ (KG V, 3, 25=RV. X, 16, 4) is employed in the Preta karma. TA. (VI, 1, 4) is a parallel rite states a variant 'Abhāgaḥ' which is corrupt both accentually and contextually. In a case of 'Avyayībhāva compound it is always the first syllable which is accented. This is violated in the Taittirīya Āraṇyaka. (Cf. Pāṇini 6, 2, 2). (3) Adyādyā śvaḥ-śvaḥ (I, 5, 29=RV. VIII, 61, 17 17) is prescribed in the Sarvaprāyaścitti homa. (4) Abhi tvā deva savitaḥ (I, 20, 6=RV. I, 24, 3-5) is employed with the recitation of three consecutive mantras in the Karṇa-vedhana rite. (5) Ava sṛja punar agne (KG V, 5, 4=RV. X, 16, 5-7) is employed with the recitation of three mantras in the consecutive order in setting the pyre to fire. (6) Āpo asmān (KG V, 4, 3=RV. X, 17, 10) is prescribed in

the Preta karma while the corpse is to be purified with water. (7) Āśrut-karṇa (KG 1, 20, 6=RV. I, 10, 9) is employed in the Karṇavedhana rite. (8) Imaṁ yajñam (KG I, 5, 21=RV. I, 91, 10) is cited in the Paristaraṇa rite. (9) Uc chiṣṭam (KG II, 1, 35=RV. I, 28, 9) is quoted in the Upanayana rite. (10) Uta tvābadhiraṁ vayam (KG I, 20, 6=RV. VIII, 45, 17) is employed in the Karṇavedhana rite. (11) Ut tiṣṭha brahmaṇaspate (KG V, 8, 6=RV. I, 40, 1) is prescribed in the Preta karma while lifting the tail of the cow. (12) Ud u tyam (KG I, 5, 29=RV. I, 50) the complete hymn is cited in the Sarvaprāyaścitta homa. (13) Ud vayaṁ tamasaspari (KG I, 5, 27=RV. I, 50, 10). This is employed in the Prāyaścitta homa. (14) Citram (KG I, 5, 29=RV. I, 115) is employed in the Sarvaprāyaścitta rite. This citation has also been employed in the Utsarga rite by both schools of KG and ŚG. (15) Tac cakṣuḥ (KG II, 3, 13; V, 4, 7=RV. VII, 66, 16) is prescribed in two different rites viz., Upanayana as well as Preta karma. (16) Tataṁ me apaḥ (KG I, 5, 29=RV. I, 110, 11) occurs in the Sarvaprāyaścitta rite. (17) Tat tvā yāmi (KG I, 5, 29)=RV. I, 24, 1) is cited in the Sarvaprāyaścitta rite. (18) Tad astu mitrāvaruṇā (KG I, 5, 29=RV. V, 47, 7) is employed in the Sarvaprāyaścitta rite. (19) Tyaṁ cid aśvam (KG I, 4, 3=RV. X, 143, 2) is prescribed in the Paristaraṇa rite. (20) Tvaṁ naḥ paścāt (KG I, 5, 29=RV. VIII, 61, 16) occurs in the Sarvaprāyaścitta rite. (21) Tvaṁ no agne adharād udaktāt (KG V, 8, 5=RV. X, 87, 20) is employed in the Preta karma. (22) Dṛter iva te (KG II, 3, 11= RV. VI, 48, 18) is cited in the Sāvitryanuvācana rite. (23) Namo mitrasya (KG IV, 4, 17=RV. X, 37) is prescribed in the Āgrahāyaṇī rite. The sūkta is also cited in the Utsarga rite. (24) Ni vartadhvam (KG V, 8, 9=RV. X, 19) is employed in the Preta karma. (25) Pūṣā tvetaś cyāvayatu (KG V, 2, 6=RV. X, 17, 3) is cited in the Aaurdhvadehika karma. (26) Pareyivāṁsam (KG V, 1, 7=RV. X, 14, 1) is in the Preta karma. (27) Mahāntaṁ koṣam (KG I, 5, 4; III, 10, 3=RV. V, 83, 8) is employed in two different rites, viz., pratiśrutakarma as well as Vaiṣvadevakarma. (28) Mahi vo mahatām (KG I, 1, 1=RV. VIII, 47) is cited in the Svādhyāya rite. (29) Mṛtyoḥ padam (KG V, 3, 28=RV. X, 18, 2) occurs in the Preta karma. (30) Mainam agne vi dahaḥ (KG V, 3, 28=RV. X, 16, 1-10) is prescribed in the aforesaid ritual. (31) Yat pākatrā (KG I, 8, 26=RV. X, 2, 5) is employed in the Vivāha ritual. (32) Yan tvam agne samadahaḥ (cited in full-KG V, 5, 5=RV. X, 16, 13) is cited in the Preta karma. (33) Yastvā hṛdā (KG V, 8, 5=RV. V, 4, 10) is quoted in the Preta karma. (34) Yuvaṁ vastrāṇi (KG I, 8, 3=RV. I, 152, 1) occurs in the Vivāha-

karma while it is also employed by three schools in the Samāvartana rite. (35) Yenedam (KG I, 1. 1=RV. Khila X, 166) is quoted in the Svādhyāya yajña. (36) yo jāgāra tam ṛcaḥ (KG III, 12, 33 cited in full-RV. V, 44, 14) is employed in the Svādhyāya chapter. (37) Rākām aham (KG I, 20, 7=RV. II, 32, 4) is prescribed in the Karṇavedhana rite for which there is no parallel study in corresponding schools. (38) Vaṣaṭ te viṣṇo (KG I, 5, 29=RV. VII, 99, 7) is cited in the Sarvaprāyaścitta rite. (39) Vibhrāḍ bṛhat (KG III, 8, 3=RV. X, 170) is employed in the Marriage rite. (40) Sa tvaṁ no agne (KG I, 5, 29=RV. IV, 1, 5) is cited in the Sarvaprāyaścitta rite. (41) Viśvā uta tvayā vayam (KG I, 8, 20=RV. II, 7, 3) is employed in the Vivāha rite. (42) Sanā ca soma (KG V, 4, 1=RV. IX, 4) is prescribed in the Preta karma. (43) Svasti no mimītām (KG III, 3, 9= RV. V, 51, 11-15) is employed in the Vāstu karma. (44) Svidhmā yadvanadhiti (KG I, 5, 8=RV. I, 121, 7) is cited in the Paristaraṇa rite.

Contribution of the AG

The Āśvalāyana Gṛhya has preserved 61 citations which have no parallel in other schools. The rituals dealt with by these mantras are Vivāha, Rathārohaṇa, Samāvartana, Kāmyā isṭi, Upanayana, Madhuparka, Medhājanana, Pakayajñapraśaṁsā, Śūlagava, Paśubandha etc. Preta karma as well as Rājasannahana contains a large number of citations. The latter mentioned rite is a peculiar feature of the Āśvalāyana school which has no corresponding treatment in other Gṛhyas. It records the following citations :

(1) Agniṁ dūtam (ĀG I, 11, 2=RV. I, 12, 1-2) is employed in the Paśubandha—animal sacrifice where recitation of two consecutive mantras is prescribed. (2) Agorudhāya gaviṣe (ĀG I, 4, 4= RV. VIII, 24, 20) is employed in the Pākayajñapraśaṁsā. (3) Ato devā avantu naḥ (ĀG II, 3, 11=RV. I, 22, 16) is prescribed in the Āgrayaṇa rite. (4) Antar mṛtyuṁ dadhatāṁ parvatena .(ĀG IV, 6, 10=RV. X, 18, 4 Cd) is prescribed in the Preta karma by reciting the second hemistich. (5) Ava sṛṣṭā parā pata (ĀG III, 12, 18=RV. VI, 75, 16) is prescribed in the Rājasannahana karma. (6) Asmākam uttamaṁ kṛdhi (ĀG II, 6, 12=RV. IV, 31, 15) is employed in the Rathārohaṇa karma. (7) Asme prayandhi maghavan ṛjīṣin (ĀG I, 15, 3=RV. III, 36, 10) occurs in the Medhājanana ritual. (8) Ahir iva bhogaiḥ pary eti bāhum (ĀG III, 12, 11=RV. VI, 75, 14) is employed in the Rājasannahana. (9) Ā te agne ṛcā haviḥ (ĀG I, 1, 4=RV. VI, 16, 47) occurs in the Pākayajñapraśaṁsā. (10) Ā te pitaḥ

(ĀG IV, 8, 23=RV. II, 33) is employed in the Śūlagava rite. (11) Ā tvāhārṣam antar edhi (ĀG III, 12, 2=RV. X, 173, 1) is prescribed in the Rājasannahana rite. (12) Āpo hi ṣṭhā mayobhuvaḥ (ĀG II, 8, 12; 9, 8=RV. X, 9, 1-3) is employed in two different rituals *viz.* Vāstuparīkṣā as well as in Vāstu śānti karma where three verses are to be recited in consecutive order. (13) Ā mandrair indra haribhiḥ (ĀG III, 10, 5=RV. III, 45, 1) is employed in the Samāvartana rite. (14) Indra śreṣṭhāni draviṇāni dhehi (ĀG I, 15, 3=RV. II, 21, 6) is employed in the Medhājanana rite. (15) Imam agne camasaṁ mā vi jihvaraḥ (ĀG IV, 3, 25=RV. X, 16, 8) is prescribed in carrying the Praṇītā water preceding the Preta karma. (16) Imām agne caraṇiṁ mīmṛṣo naḥ (ĀG I, 23, 25=RV. I 31, 16) is prescribed in the selection of ṛtviks. (17) Imā rudrāya sthiradhanvane (ĀG IV, 8, 23=RV. VII, 46) is employed in the Rudrayajña. (18) Ime jīvā vi mṛtair āvavṛtran (ĀG IV, 4, 9=RV. X, 18, 3) is employed in the Preta karma. (19) Ihaivāyamitaro jātavedāḥ (ĀG IV, 6, 5=RV. X, 16, 9d) is employed in the Preta karma. (20) Udīratām avara ut parāsaḥ (AG II, 4, 6=RV. X, 15, 1-8) is cited in the Āgrayaṇa rite with the recitation of eight verses. (21) Upaśvāsaya pṛthivīm uta dyām (ĀG III, 12, 17=RV. VI, 47, 29-31) is employed in the Rājasannahana rite. (22) Ṛṣabhaṁ mā samānānām (ĀG II, 6, 13=RV. X, 166) is cited in approaching the assembly. Prof. Apte disagrees with his predecessors saying that a single verse is implied here. This is not borne out by factual evidence. (23) Etenāgne brahmaṇā vāvṛdhasva (ĀG I, 23, 24=RV. I, 31, 18) is employed in the Upanayana rite. (24) Kadrudrāya (ĀG IV, 8, 23=RV. I, 43) is quoted in the Śūlagava rite. (25) Kanikradaj januṣaṁ prabruvāṇaḥ (ĀG III, 10, 9=RV. II, 42-43) is employed in the Rājasannahana rite. (26) Kravyādaṁ agniṁ pra hiṇomi dūram (ĀG IV, 6, 2=RV. X, 16, 9 ab) occurs in the Śānti karma, (27) Jīmūtasyeva bhavati pratīkam (ĀG III, 12, 3=RV. VI, 75, 1-9) occurs in the Rājasan-nahana karma. (28) Tadvo divo duhitaro vibhātīḥ (ĀG II, 6, 15=RV. IV, 51, 11) is prescribed in the Rathārohaṇa rite. (29) Tantuṁ tanvan rajaso bhānum anvihi (ĀG IV, 6, 7=RV. X, 53, 6) is cited in the Preta karma. (30) Tvam aryamā bhavasi yat kanīnām (ĀG I, 4, 8=RV. V, 3, 2) is cited in the Ājyahoma rite. (31) Devīṁ vācam ajanyanta devāḥ (ĀG III, 10, 9=RV. VIII, 100, 11) is prescribed to avert the effect of unpleasant voices of birds on the way. (32) Dhanur hastād ādadāno mṛtasya (ĀG IV, 2, 20=RV. X, 18, 9) is quoted in the Preta karma. (33) Paraṁ mṛtyo anu parehi panthām (ĀG IV, 6, 10=RV. X, 18, 1-4) is cited in the Preta karma. (34) Parīme gām aneṣata (ĀG IV, 6, 14=RV. X, 155, 5) is employed in the Preta karma.

(35) Pūṣā tveto nayatu hastagṛhya (ĀG I, 8, 1=RV. X, 85, 26) is quoted in the Vivāha rite. (36) Prajāpate (ĀG II, 4, 14=RV. X, 121, 10) is prescribed in the Aṣṭakā rite. (37) Pra dhārayantu madhuno ghṛtasya (ĀG III, 12. I4=RV. Khila VIII, 59, 1) is employed in Rājasannahana rite. (38) Pra yo vāṁ mitrāvaruṇā (ĀG III, 12, 12=RV. VIII, 101, 3-4) is cited in the Rājasannahana ritual. (39) Prehi prehi pathibhiḥ (ĀG IV, 4, =6 RV. X, 14, 7) is quoted when the corpse is burnt in the Preta karma. (40) Madhuvātā ṛtāyate (ĀG I, 24, 15=RV. 1, 90 6-8) is employed in the Madhuparka rite. (41) Mahi trīṇām (ĀG III, I0, 7=RV. X, 185) occurs in the Samāvartana rite. (42) Mātā rudrāṇāṁ duhitā vasūnām (ĀG I, 24, 32=RV. VIII, 101, 15) is employed in the Madhu parka rite. (43) Mā no agne-vasṛja aghāya (ĀG II, 1, 6=RV. 1, 189, 5) is prescribed in the Śravaṇā karma. Yaś ca goṣu duṣvapnyam (ĀG III, 6, 6=RV. VIII, 47, I4-18) is quoted to avert the bad effects of dreams. (45) Yatra bāṇāḥ saṁpatanti (ĀG III, 12, 19=RV. VI, 75, 17) occurs in the Rājasannahana rite. (46) Yatra vettha vanaspate (ĀG I, 12, 3=RV. V, 5, 10) is employed in the Baliharaṇa rite. (47) Yam ṛtvijo bahudhā kalpayantaḥ (ĀG I, 23, 6=RV. VIII, 58, 1-2) is employed in the Upanayana rite. (48) Yaḥ samidhā ya āhutī yo vedena (ĀG I, 1, 4=RV. VIII, 19, 5) is prescribed in the Pākayajña praśaṅsā rite. (49) Yā deveṣu tanvam airayanta (ĀG II, 10, 6=RV. X, 169, 3-4) is quoted in the Goṣṭhakarma. (50) Yuvā suvāsāḥ parivīta āgāt (ĀG I, 20, 9=RV. III, 8, 4) is employed in the Upanayana rite. (5I) Ye na......tamaḥ (ĀG III, 7, 1=RV. X, 37, 4-8) occurs in the Kāmya rite. (52) Vayam......preṣṭhāḥ (ĀG II, 6 14=RV. 1, 167 10) is quoted in ascending the Chariot. (53) Vayam u tvā pathas-pate (ĀG III, 7, 8=RV. VI, 53, 1) is employed in the Kāmya iṣṭi rite. (54) Śan no devīr abhiṣṭaye (ĀG IV, 7, 11=RV. X, 9, 4) is employed in the Preta karma. (55) Saṁsṛṣṭam dhanam ubhayaṁ samākṛtam (ĀG III, 10, 12=RV. X, 84, 7) is prescribed in the Samāvartana rite. (56) Saṁ pūṣan vidusā ĀG III, 7, 9=RV. VI, 54) occurs in the Kāmya iṣṭi rite. (57) Samānī va ākūtiḥ (ĀG III, 5, 8=RV. X, 191, 4) is quoted in the Upākaraṇa rite. (58) Sumaṅgalīriyaṁ vadhūḥ (ĀG I, 8, 7=RV. X, 85, 33) is cited in the Vivāhakarma. (59) Stuhi śrutaṁ gartasadaṁ yuvānam (ĀG III, 10, 10=RV. 11, 33, 11) is employed in the Samāvartana rite. (60) Sthirau gāvau bhavatām (ĀG II, 6, 7=RV. III, 53, 17) is quoted in the Rathārohaṇa rite. (61) Yo namasā svadhvaraḥ (ĀG I, 1, 4=RV. VIII, 19, 5) is cited in the Pākayajñapranśaṅsā.

Grhya Sutras as a source of FOLKLORE

The known eighteen Gṛhya Sūtras belong to all schools of the Vedas. To the RV. belong the three Gṛhya Sūtras, namely ŚG, KG and ĀG. Among them, ŚG represents the earliest text marked by archaic rites as well as linguistic uses. Of the eleven GSūtras of the YV., the Pāraskara GS. is the most popular of all. The rest of the GSūtras are ĀPGS, HGS, MānGS, BauGS, BhaGS, KāṭhGS, VaikhGS, VārGS, ĀgnGS, BaijGS. The SV. has Jaiminīya GS. Kauthuma GS, and Gobhila GS. Among them, GGS is the most important. 'This is', says Dr. Macdonell, 'one of the oldest, completest, and most interesting works of the class. Besides the text of the SV. it presupposes the Mantra Brāhmaṇa. The latter is a collection in the ritual order of the mantras which are quoted by Gobhila in an abbreviated form. This GS. of the Khādira belonging to the Drāhyāyaṇa school and used by the Rāṇāyanīya branch of the SV., is little more than Gobhila remodelled in a more succinct form.' To the AV., which represents the folk-life of Vedic times, belongs the important Kauśika Sūtra. It treats of some of the common practices of ancient life in India.

The Gṛhya Sūtras, though small in text have preserved very important data of human life which is more important than historical records. History has never pretended to record every activity connected with a person or people at a particular place or on a particular occasion. It is here that these traditional records fill up the gap. "They are in truth," says Dr. M. Winternitz, an eminent Indologist of Czechoslovakia "a real treasure for the Ethnologist. One need only remember how laboriously the student of classical antiquity has to collect the reports on the daily life of the ancient Greeks and Romans from the most diversified works. Here in India we have the most reliable reports, we may say reports of eye-witnesses, upon the daily life of the ancient Indians, in the form of rules and precepts in these apparently insignificant Sūtra texts. They are, as it were, the *Folklore Journals* of ancient India. It is true, they describe the life of the ancient Indian father of the family only from the religious side, but as religion permeated the whole existence of the ancient Indians to such an extent that actually nothing could take place without an attendant religious ceremony, they are for the Ethnologist, most invaluable sources for the popular customs and usages of that ancient period. The numerous parallels in the manners and customs of other Indo-European Peoples, which have been discovered long ago, with the

usages described in the Gṛhya Sūtras, make these documents all the more important. In paticular, the comparison of the Greek, Roman, Teutonic and Slavonic marriage customs with the rules contained in the GS. has shown that the relationship of the Indo-European peoples is not limited to language, but that these peoples, related in language have also preserved common features from pre-historic times in their manners and customs."

The AV. differs, in treatment of our folk beliefs from the other Vedas. Its contents are characterised by the inclusion of popular customs, and superstitions. The wizards were in demand by the people for their uncommon knowledge of magic and sorcery. For instance, in a charm directed against field vermin, it is said that the insects are to leave the corn untouched as the Brahman does not touch unfinished sacrificial food. Some of the pantheistic songs in the AV. reveal the very existence of ancient witchcraft. The purpose of the AV., as recognised by tradition, was to appease, bless and curse. This original concept of the AV. was responsible for its not being recognised as a genuine Veda. Our ŚGS. records (1, 24, 8) a passage in which it omits the name of the AV., viz., "I lay the RV. into thee. I lay the YV. into thee. I lay the SV. into thee, I lay the discourses into thee, the tales and legends I lay into thee, all the Vedas I lay into thee." Besides this, there is a definite impact of folklore on the RV. Gṛhya Sūtras. All the three GS. contain a number of AV. verses as opposed to their own RV. schools This fact finds further unmistakable support in the injunctions transmitted in Sūtra texts. It has already been discussed on pages 12-13 how certain passages are exclusively traced to the AV. The study of variants also point to the same conclusion.

The dynamic force of folk music is also visible as early as the time of compilation of the saṁhītās. Uninhibited and spontaneous folk songs express the pulse of a people. They are more communicative and enchanting than a dozen learned discourses. The Vedic musicologists found the spirit of these popular songs to be most penetrating, most effective and most appealing. In the ŚGS we find a unique passage at I, 22, II, 17='Āthāha Vīṇāgāthinaḥ rājānaṁ saṅgāyata, yo vāpyanyo vīrataraḥ etc. Athāsyā udaram abhimṛśet : suparṇosi garutmānstrivitte Śiro gāyatrañ cakṣuḥ, chandānsyaṅgāni yajūṁṣi nāma sāma te tanūḥ ..Modamānīṅ 'gāpayet, Mahāhemavatīṁ vā.' Here the word Vīṇāgāthinaḥ" signifies folk music artists and the recital of their Vīṇā enchanted the Society.

The origin of the folk-songs that are current all over the country can be traced to Vedic hymns, especially those of the Wedding and similar other rituals. It is true that actual words of these folk-songs are not found in the Vedas, yet the similarity of diction and content in both is quite obvious. The rites and ceremonies in India are usually accompanied by romantic ditties. For example, the Wedding songs of the bride in the Punjab are called 'Suhāga' which contain wishes and prayers for good fortune longevity, progeny and happiness. There is an undeniable influence of the RV. X, 85 as well as of the AV. XIV, 1-2 on these songs. The G. Sūtras enjoin these hymns in such ceremonies. The ŚGS cites a traditional verse (1, 12, 6). 'As this has protected Indrāṇī, the beloved one and Aditi, the mother of the noble sons and Apālā who was free from widowhood may it thus here protect thee.'

The contexts containing the words 'Sumaṅgalī' and Saubhāgyam, and 'Mā Viyauṣṭam' have been variously improvised in their short and long versions by the folk musicologists. The ŚGS employs 27 mantras, KGS 23 mantras and AG 11 mantras in the Marriage ceremony which is still a living sacrement in the life of the country. The AV. gives a picturesque account of the Wedding ceremony, viz., 'The bridegroom set down a stone on the ground, asking the bride to step upon it for the obtainment of offspring. On the conclusion of the wedding festivities, the bride, anointed and in festal array, mounted with her husband a car adorned with red flowers and drawn by two white bulls. On this she was conducted in procession to her new home. The main features of this nuptial ceremony of three thousand years ago still survive in India'. Thus, the main events of marriage are decked out in practices often of great charm and usually full of symbolic meaning.' These songs recur with the most amazing correspondence in most of the peoples of all countries. Dr. Winternitz has made a study of the problem. 'Among the Indians, says he, 'of North America, among the Negro races of Africa, among the Malays and Mongols, among the ancient Greeks and Romans, and frequently still among the peasantry of present-day Europe, we find again exactly the same views, exactly the same strange leaps of thought in the magic songs and magic rites, as have come down to us in the AV. of the ancient Indians. There are, then, numerous verses in the AV., which, according to their character and often also their contents, differ just as little from the magic formulas of the American-Indian medicine-men and Tartar shamans, as from the Merseburg magic

maxims, which belong to the sparse remains of the oldest German poetry. Thus we read, for example, in one of the Merseburg magic incantations that "Wodan, who well understood it", charmed the sprained leg of Balder's foal with the formula :

> " Bone to bone,
> Blood to blood,
> Limb to limbs,
> As if they were glued."

And quite similarly it is said in AV. IV, 12, 4; 5 in a spell against the breaking of a leg :

> " Let marrow close with marrow,
> Let skin grow united with the skin,
> Let blood and bone grow strong in thee,
> Flesh grow together with the flesh.
>
> Join thou together hair with hair,
> Join thou together skin with skin,
> Let blood and bone grow strong in thee.
> Unite the broken part, O Plant."

The great importance of the AV. Saṁhitā lies in the fact that it is an invaluable source of knowledge of the real popular beliefs as yet uninfluenced by the priestly religion, of the faith in numberless spirits, imps, ghosts, and demons of every kind, and of the witchcraft, so eminently important for ethnology and for the history of religion.'

The Gṛhya sūtras have come down to us with a fidelity that has no parallel in the literary history of the world and it is for this reason that a study of these sūtras is of great significance in reassessing the past.

॥ ऋग्वेदीयं शाङ्खायनगृह्यसूत्रम् ॥

॥ अथ आवसथ्याधानम् ॥

अथातः पाकयज्ञान् व्याख्यास्यामः ॥१॥ अभिसमावर्त्स्यमानो यत्रा-न्त्यां समिधमभ्यादध्यात् तमग्निमिन्धीत ॥२॥ वैवाह्यं वा ॥३॥ दायाद्य-काल एके ॥४॥ प्रेते वा गृहपतौ स्वयं ज्यायान् ॥५॥ वैशाख्याममावास्या-यामन्यस्यां वा ॥६॥ कामतो नक्षत्र एके ॥७॥ पुरु[1]पशुविट्कुलाम्बरीष[2]-बहु[3]याजिनामन्यतमस्मादग्निमिन्धीत ॥८॥ सायंप्रातरेके ॥९॥ सायमाहुति-संस्कारोऽध्वर्युप्रत्यय इत्याचार्याः ॥१०॥ प्रातः पूर्णाहुतिं जुहुयाद्वैष्णव्यर्चा तूष्णीं वा ॥११॥ तस्य प्रादुष्करणहवनकालावग्निहोत्रेण व्याख्यातौ[4] ॥१२॥ यज्ञोपवीतीत्यादि च सम्भवत्सर्वं कल्पैकत्वात्[5] ॥१३॥ तदप्याहुः ॥१४॥

पाकसंस्था[6] हविःसंस्थाः सोमसंस्थास्तथापराः ।
एकविंशतिरित्येता यज्ञसंस्थाः प्रकीर्तिताः ॥१५॥

इति प्रथमः[7] खण्डः ।

॥ अथ ब्राह्मणभोजनम् ॥

कर्मापवर्गे ब्राह्मणभोजनम् ॥१॥ वाग्रूपवयःश्रुतशीलवृत्तानि गुणाः ॥२॥ श्रुतं तु सर्वानत्येति ॥३॥ न श्रुतमतीयात् ॥४॥

---

1. तु. पागृ १, २, ३; आश्रौ २, २, १ 2. BMS. कलाम्बरीष० 3. OMS. बहुपशु० 4. तु. शांश्रौ २, ६, २ 5. शांश्रौ १, १, ६-७ 6. तु. ऋसं १०, १२४, १; शौसं १, १, १; गोब्रा १, ५, २३. RL. art. ८ 7. मूलकोषेषु सर्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशात्मको लेखो नास्ति 8. तु. मैसं ४, ८, १; कपिसं ४६, ४; काठसं ३०, १ ।

अधिदैवमथाध्यात्ममधियज्ञमिति त्रयम् ।
मन्त्रेषु ब्राह्मणे चैव श्रुतमित्यभिधीयते ॥५॥
क्रियावन्तमधीयानं श्रुतवृद्धं तपस्विनम् ।
भोजयेत्[1] तं सकृद्यस्तु न तं भूयः क्षुदश्नुते ॥६॥
यां तितर्पयिषेत् काञ्चिद्देवतां सर्वकर्मसु ।
तस्या उद्दिश्य मनसा दद्यादेवंविधाय वै ॥७॥
नैवंविधे हविर्न्यस्तं न गच्छेद्देवतां क्वचित् ।
निधिरेष मनुष्याणां देवानां पात्रमुच्यते ॥८॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

॥ अथ दर्शपूर्णमासौ ॥

अथ दर्शपूर्णमासा[2] उपोष्य ॥१॥ प्रातर्यत्रैतन्महावृक्षाणाग्राणि सूर्य आतपति स होमकालः स्वस्त्ययनतमः सर्वासामावृतामन्यत्र[3] निर्देशात् ॥२॥ सुमनाः शुचिः शुचौ वरूथ्यदेशे पूर्णविघनं[4] चरुं श्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो यथाविभागं स्थालीपाकस्य जुहोति ॥३॥ स्थालीपाकेषु[5] च ग्रहणासादनप्रोक्षणानि मन्त्रदेवताभ्यः ॥४॥ अवदानधर्माश्च[6] ॥५॥ पूर्वं[7] तु दर्शपूर्णमासाभ्यामन्वारम्भणीयदेवताभ्यो जुहुयात् ॥६॥ आ पौर्णमासाद्दर्श[8]स्यानतीतः कालः, आ दर्शात्पौर्णमासस्य ॥७॥ प्रातराहुतिं चैके सायमाहुतिकालेऽत्ययान्मन्यन्ते ॥८॥ नियतस्त्वेव कालोऽग्निहोत्रे प्रायश्चित्तदर्शनाद् भिन्नकालस्य ॥९॥ नित्याहुत्योर्व्रीहियवतण्डुलानामन्यतमद्धविः[9] कुर्वीत ॥१०॥ अभावेऽन्यदप्रतिषिद्धम् ॥११॥ तण्डुलाँश्चेत् प्रक्षाल्यैके ॥१२॥

---

1. OMS. भोजयेत 2. सूत्रद्वयमधीयान: OEN. द्र 3. PMS. ०सामवृता० 4. BMS. पूर्णविधानम्, सर्वत्र कोषेषु MW. BW. प्रभृतिषु शोधापेक्षमिदम्, 5. तु. OEN 6. तु. WIS १०, ६५; NVM. P. १२२ 7. तु. WIS १०, ३३०; NVM. P. १८५ 8. OMS. पूर्णमासात् 9. BMS. तन्दूलानाम् ।

इतरेषामसंस्कारः ॥१३॥ सायमग्नये प्रातस्सूर्याय ॥१४॥ प्रजापतये चानूभयो-स्तूष्णीम् ॥१५॥ प्राक् प्रागाहुतेः समिधमेके ॥१६॥ यथोक्तं पर्युक्षणम् ॥१७॥

इति तृतीयः खण्डः ।

॥ अथ स्वाध्यायविधिः ॥

उत्थाय[1] प्रातराचम्याहरहः स्वाध्यायमधीयीत ॥१॥ "अ[2]द्या[3] नो देव सवितरिति" द्वे, "अपेहि[4] मनसस्पत इति" सूक्तम्, "ऋतं[5] च सत्यं चेति" सूक्तम्, "आदित्या[6] अव हि ख्यतेति" सूक्तशेषः, "इन्द्[7] श्रेष्ठानीति" एका, "हंसः[8] शुचिषदिति" एका, "नमो[9] महद्भ्य इति" एका, "यत[10] इन्द्र भयामह इति" एका, "अध[11] स्वप्नस्येति" एका, "यो मे राजन्निति[12]" एका, "ममाग्ने[13] वर्च इति" सूक्तम्, "स्वस्ति[14] नो मिमीतामिति च पञ्च ॥२॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

॥ अथ कन्यालक्षणानि ॥

चत्वारः[15] पाकयज्ञा हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति ॥१॥ पञ्चसु बहिःशालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति ॥२॥

---

1. तु. OEN 2. अद्य कौब्रा २०, २; गोगृ ३, ३, ३२ 3. ऋसं ५, ८२, ४-५; ऐब्रा ४, ३०, ३; कौब्रा १९, ९; शांश्रौ ८, ३, ८; आपश्रौ ६, २३, १; आगृ ३, ६, ५ 4. ऋसं १०, १६४, शौसं २०, ९६, २३; ऋवि ४, २०, १; तु. बृदे ८, ६७ 5. ऋसं १०, १९०, तैआ १०, १, १३; बौध ४, ४, २ 6. ऋसं ८, ४७, ११-१८ 7. ऋसं २, २१, ६; आगृ १, १५, ३; पागृ १, १८, ६; बृदे ४, ७४ 8. ऋसं ४, ४०, ५; मैसं २, ६, १२; कासं १५, ८; आश्रौ ८, २, १४; तैसं १, ८, १५, २, 9. ऋसं १, २७, १३; ऐब्रा ७, १६, ८; शांश्रौ १, ६, १३; बृदे ३, १९ 10. ऋसं ८, ६१, १३; शौसं १९, १५, १, शांश्रौ ६, १३, ३; आपश्रौ ३, १२, १ 11. ऋसं १, १२०, १२; ऋवि १, २५, १ 12. ऋसं २, २८, १०, मैसं ४, १४, ९; ऋवि १, ३०, १; बृदे ४, ८३; आगृ ३, ६, ६ 13. ऋसं १०, १२८; शौसं ५, ३, १; आगृ ३, ९, २, 14. ऋसं ५, ५१, ११; आश्रौ ८, १, २३; मागृ २, १५, ६ 15. आद्यानि पञ्च-सूत्राणि पागृ १, ४, १-५ पठितानि च कस्माच्चिल्लुप्तादर्शगृह्यसूत्रादुद्धृतानीति OEN. द्र. ।

उपलिप्त[1] उद्धतावोक्षितेऽग्निं[2] प्रणीय ॥३॥ निर्मथ्यैके विवाहे ॥४॥ उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्यै पाणिं गृह्णीयात् ॥५॥ या लक्षणसंपन्ना स्यात् ॥६॥ यस्या अभ्यात्ममङ्गानि स्युः ॥७॥ समाः केशान्ताः ॥८॥ आवर्तावपि[3] यस्यै स्यातां प्रदक्षिणौ ग्रीवायाम् ॥९॥ षड् वीराञ्जनयिष्यतीति विद्यात् ॥१०॥

इति पञ्चमः खण्डः ।

॥ अथ कन्यावरणम् ॥

जायामुपग्रहीष्यमाणोऽनृक्षरा[4] इति वरकान् गच्छतोऽनुमन्त्रयते[5]॥१॥ अभिगमने पुष्पफलयवानादायोदकुम्भश्च ॥२॥ "अयमहं[6] भो३ इति त्रिः प्रोच्य ॥३॥ उदिते प्राङ्मुखा गृह्याः प्रत्यङ्मुखा आवहमाना गोत्रनामान्य-[7] नुकीर्तयन्तः कन्यां वरयन्ति ॥४॥ उभयतो[8] रुचिते पूर्णपात्रीमभिमृशन्ति पुष्पाक्षतयवहिरण्यमिश्राम्—

"अना[9]धृष्टमस्यानाधृष्टयं देवानामोजो[10]ऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम् "अञ्जसा[11] सत्यमुप गेषम्[12] "सुविते[13] मा धा[14] इति" ॥५॥ "आ नः[15] प्रजामिति[16]" त्वयि कन्याया आचार्य उत्थाय मूर्धनि करोति "प्रजां[17] त्वयि दधामि, पशूँस्त्वयि[17]दधामि, तेजो[17]ब्रह्मवर्चसं त्वयि दधामीति" ॥६॥

इति षष्ठः खण्डः ।

---

1. BMS. अयमलिप्त० 2. BMS. उद्धृता० 3. तु. OGN 4. ऋसं १०, ८५, २३; वागृ १०, ७ 5. BMS. गच्छोतो 6. OMS. असौ अहम् 7. OMS. गौत्र० 8. BMS. उभयतौ 9. आश्रौ ४, ५, ३; शांश्रौ ५, ८, २ 10. ओजोऽभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम् मैसं १, २, ७; कासं २, ८; तैसं १, २, १०, २; गौब्रा २, २, ३ 11. मासं ५, ५; तैसं १, २, १०, २; गोब्रा २, २, ३ 12. उपागाम् मैसं १, २, ७, कासं २, ८; उपगेयम् पाम ३, १, ८६ 13. स्विते मासं ५, ५; गोब्रा २, २, ३; शब्रा ३, ४, २, १४; आश्रौ ४, ५, ३; दैश्रौ १३, १८ 14. तैसं १, २, १०, २; कासं २, ८; मैसं १, २, ७; लाश्रौ ५, ६, ६ 15. वाम् शौसं १४, २, ४० 16. ऋसं १०, ८५, ४३; कासं १३, १५; विध ८, ७० 17. स्वशाखीया श्रुतिः ।

॥ अथ प्रतिश्रुते होमः ॥

प्रतिश्रुते जुहोति ॥१॥ चतुरस्रं[1] गोमयेन स्थण्डिलमुपलिप्य ॥२॥ पूर्वयोर्व्विदिशोर्दक्षिणां प्राचीं पित्र्ये ॥३॥ उत्तरां दैवे ॥४॥ प्राचीमेवैके ॥५॥ उदक्संस्थां मध्ये लेखां लिखित्वा ॥६॥ तस्यै दक्षिणत उपरिष्टादूर्ध्वामेकां मध्य एकामुत्तरत एकाम् ॥७॥ ता अभ्युक्ष्य ॥८॥

"अग्निं[2] प्र णयामि[3] मनसा शिवेनाऽयमस्तु[2] सङ्गमनो वसूनाम् ।
मा[4] नो हिंसीः स्थविरं मा कुमारं, शन्नो[5] भव द्विपदे शं चतुष्पदे"

इत्यग्निं[5] प्रणीय ॥९॥ तूष्णीं वा ॥१०॥ प्रदक्षिणमग्नेः समन्तात्पाणिना सोदकेन त्रिः प्रमार्ष्टि तत्समूहनमित्याचक्षते ॥११॥ सकृदपसव्यं पित्र्ये ॥१२॥

इति सप्तमः खण्डः ।

॥ अथ परिस्तरणम् ॥

अथ परिस्तरणम् ॥१॥ प्रागग्रैः कुशैः परिस्तृणाति त्रिवृत् पञ्चवृद्वा ॥२॥ पुरस्तात् प्रथममथ पश्चाद् अथ पश्चात् ॥३॥ मूलान्यग्रैः प्रच्छादयति ॥४॥ सर्वाश्चावृतो दक्षिणतःप्रवृत्तय उदक्संस्था भवन्ति ॥५॥ दक्षिणतो ब्रह्माणं प्रतिष्ठाप्य "भूर्भुवः[7] स्वरिति" ॥६॥ सुमनोभिरलंकृत्य ॥७॥ उत्तरतः प्रणीताः प्रणीय "को वः[8] प्रणयती"ति ॥८॥ सव्येन कुशानादाय दक्षिणेनापनौति ॥९॥ दक्षिणं जान्वाच्य ॥१०॥ सव्यं पित्र्ये ॥११॥ नाज्याहुतिषु नित्यं परिस्तरणम् ॥१२॥ नित्याहुतिषु चेति माण्डूकेयः ॥१३॥ कुशतरुणे अविषमे अविच्छिन्नाग्रे अनन्तर्गर्भे प्रादेशेन मापयित्वा कुशेन छिनत्ति "पवित्रे[9] स्थ इति" ॥१४॥ द्वे त्रीणि वा भवन्ति ॥१५॥ प्रागग्रे धारयन्

---

1. OMS. चतुरशुम् 2. स्वशाखीयो मन्त्रपादः 3. BMS. प्रणीयाभिमनसा 4. तु. शौसं ११, २, २० 5. ऋसं ७, ५४, १; १०, ८५, ४३; ४४; शौसं १४, २, ४०; तु. GSP. १, ६४-६६ 6. तु. E शब्रा १, १, २२ 7. मासं ३, ३७; याजुषी श्रुतिः 8. याजुस्सूत्री श्रुतिः; तु. आपश्रौ १, १६, ८; भाश्रौ १, १८, ६; वाश्रौ २, ४, ६; हिश्रौ १, ४, ५४ ९. मासं १, १२

"वैष्णव्याविति"[1] अभ्युदय[2] ॥१६॥ कुशतरुणाभ्यां प्रदक्षिणमग्निं त्रिः पर्युक्ष्य ॥१७॥ "महीनां[3] पयोऽसीति" आज्यस्थालीमादाय॥१८॥"इषे[4] त्वेति" अधिश्रित्य ॥१९॥ "ऊर्जे[5] त्वेति" उदगुद्वास्य ॥२०॥ उदगग्रे पवित्रे धारयन्नङ्गुष्ठाभ्यां चोपकनिष्ठिकाभ्यां चोभयतः प्रतिगृह्योर्ध्वाग्रे प्रह्वे कृत्वाज्ये प्रत्यस्यति।

"सवितुष्ट्वा[6] प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति"[7] ॥२१॥ आज्यसंस्कारः सर्वत्र ॥२२॥ नासंस्कृतेन जुहुयात् ॥२३॥ स्रुवे चापः "सवितुर्व[8] इति" ॥२४॥ ताः प्रणीताः प्रोक्षणीश्च ॥२५॥

इत्यष्टमः खण्डः।

॥ अथ आज्यहोमः ॥

स्रुवः पात्रम् ॥१॥ अर्थलक्षणग्रहणम् ॥२॥ सव्येन कुशानादाय दक्षिणेन मूले स्रुवं "विष्णो[9] र्हस्तोऽसीति[10]"॥३॥ स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहोति ॥४॥ उत्तरपश्चार्धादग्नेरारभ्याविच्छिन्नं दक्षिणतो जुहोति "त्वमग्ने[11] प्रमतिरिति" ॥५॥ दक्षिणपश्चार्धादग्नेरारभ्याविच्छिन्नमुत्तरतो जुहोति "यस्येमे[12] हिमवन्त इति" ॥६॥ आग्नेयमुत्तरमाज्यभागं सौम्यं दक्षिणम्॥७॥ मध्येऽन्या[13] आहुतयः॥८॥"अग्निर्जनिता[14] स मेऽमूं जायां ददातु स्वाहा"॥ "सोमो[15] जनिमान्त्स माऽमुया जनिमन्तं करोतु स्वाहा"॥ "पूषा[16] ज्ञातिमानन्त्स माऽमुष्यै पित्रा मात्रा भ्रातृभिर्ज्ञातिमन्तं करोतु स्वाहेति"॥९॥ नाज्याहुतिषु[17] नित्यावाज्यभागौ स्विष्टकृच्च॥१०॥नित्याहुतिषु चेति माण्डूकेयः॥११॥महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्त[18]

---

1. शब्रा १, १, ३, १; तैब्रा ३, ७, ४, ११; आपश्रौ १, ११, ७; गोगृ १, ७, २२; खागृ १, २, १२ 2. OMS. अभ्युक्षणम् 3. मासं ४, ३, तैसं १, २, १, १, कासं २, १; शब्रा १, २, १, २२; माश्रौ २, १, १, ३५; काश्रौ ७, २, ३३ 4. मासं १, २२ 5. मासं १, ३० 6. आगृ १, ३, ३; सवितुस्त्वा......पवित्रेण सूर्यस्य...मासं १, ३१; शब्रा १, ३, १, २३ 7. इति शब्दान्तः सूत्रच्छेदो न तु भाष्यकारविभाजितो रश्मिपदान्त: तु. OEN 8. मासं १, १२ 9. तु. कौगृ ३, १० 10. BMS. अहस्तः 11. ऋसं १, ३१, १० 12. ऋसं १०, १२१, ४ 13. OMS. अन्या आहुतय 14. तु. कौगृ ८७, १०; मागृ १, १०, ८ 15. स्वशाखीया श्रुतिः तु. कागृ २५, ३१ 16. तु. कागृ २५, ३६ 17. तु. WIS ६. २१७ 18. OEN. तु. शांश्रौ १, १६, ३-४; तु. GSP. २, ६-८।

प्राजापत्यान्तरमेतदावापस्थानम् ॥१२॥ आज्ये हविषि सव्ये पाणौ ये कुशास्तान् दक्षिणेनाग्रे संगृह्य मूले सव्येन तेषामग्रं स्रुवे समनक्ति मध्यमाज्यस्थाल्यां मूलं च॥१३॥ अथ चेत् स्थालीपाकेषु स्रुच्यग्रं मध्यं स्रुवे मूलमाज्यस्थाल्याम् ॥१४॥ताननुप्रहृत्य "अग्नेर्वासोऽसीति"[1]॥१५॥ तिस्रः समिधोऽभ्याधाय ॥१६॥ यथोक्तं पर्युक्षणम् ॥१७॥ अनाम्नातमन्त्रास्वादिष्टदेवतासु "अमुष्यै[2] स्वाहाऽमुष्यै स्वाहेति" जुहुयात् स्वाहाकारेण शुद्धेन॥१८॥ व्याख्यातः[3] प्रतिश्रुते होमकल्पः ॥१९॥

इति नवमः खण्डः ।

॥ अथ पाकयज्ञभेदाः ॥

प्रकृतिर्भूतिकर्मणाम् ॥१॥ सर्वासां चाज्याहुतीनाम् ॥२॥ शाखापशूनाम् ॥३॥ चरुपाकयज्ञानां च ॥४॥ त एते प्रयाजा अननुयाजा अनिला[4] अनिगदा असामिधेनीकाश्च सर्वे पाकयज्ञा[5] भवन्ति॥५॥ तदपि श्लोकाः॥६॥

हुतोऽग्निहोत्रहोमेनाऽहुतो बलिकर्मणा ।
प्रहुतः पितृकर्मणा प्राशितो ब्राह्मणे हुतः ॥७॥
अनूर्ध्वज्ञुर्व्यूळजानुर्जुहुयात् सर्वदा हविः ।
न हि बाह्यहुतं देवाः प्रतिगृह्णन्ति कर्हिचित् ॥८॥
रौद्रं तु राक्षसं पित्र्यमासुरं चाऽऽभिचारिकम् ।
उक्त्वा मन्त्रं स्पृशेदप आलभ्यात्मानमेव च ॥९॥

इति दशमः खण्डः ।

---

1. स्वशाखीया श्रुतिः 2. कौत्रा ४, १४ 3. दशमखण्डस्यादिमं सूत्रमिति OEN. 4. BMS. अनिक्ता 5. भूयसे विमर्शाय तु. NVM ६४, १३४; WIS ९, २१७

॥ अथ इन्द्राणीकर्म ॥

अथैतां रात्रीं श्वस्तृतीयां वा कन्यां वक्ष्यन्तीति ॥१॥ तस्यां रात्र्यामतीते निशाकाले सर्वौषधिफलोत्तमैः सुरभिमिश्रैः सशिरस्कां कन्यामाप्लाव्य ॥२॥ रक्तमहतं वा वासः परिधाय ॥३॥ पश्चादग्नेः कन्यामुपवेश्यान्वारब्धायां[1] महाव्याहृतिभिर्हुत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति—

"अग्नये[2] सोमाय प्रजापतये मित्राय वरुणायेन्द्रायेन्द्राण्यै गन्धर्वाय
भगाय पूष्णे त्वष्ट्रे बृहस्पतये राज्ञे प्रत्यानीकायेति" ॥४॥

चतस्रोऽष्टौ वाऽविधवाः शाकपिण्डीभिः सुरयाऽन्नेन च तर्पयित्वा चतुर् आनर्तनं कुर्युः ॥५॥ एता एव देवताः पुंसः ॥६॥ वैश्रवणमीशानं च ॥७॥ अतो ब्राह्मणभोजनम् ॥८॥

इति एकादशः खण्डः ।

॥ अथ विवाहकर्म ॥

स्नातं कृतमङ्गलं वरमविधवाः सुभगा युवत्यः कुमार्यै वेश्म प्रपादयन्ति ॥१॥ तासामप्रतिकूलः स्यादन्यत्राभक्ष्यपातकेभ्यः ॥२॥ ताभिरनुज्ञातोऽथास्यै वासः प्रयच्छति "रैभ्यासीदिति[5]" ॥३॥ "चित्तिरा उपबर्हणमिति" आञ्जनकोशमादत्ते ॥४॥ "समञ्जन्तु[7] विश्वे देवा इति[8]" समञ्जनीया ॥५॥

"यथेयं[2] शचीं वावातां सुपुत्रां च यथाऽदितिम्।
अविधवां चापालामेवं त्वामिह रक्षतादिममिति ॥"

---

1. WIS ६, २२४ 2. स्वशाखीया श्रुतिः 3. तु. OGN. 4. OMS. सुर्यान्येन 5. ऋसं १०, ८५, ६; शौसं १४, १, ७; तु. बृदे ७, १२३ 6. ऋसं १०, ८५, ७; शौसं १४, १, ६ 7. ऋसं १०, ८५, ४७; तु. आगृ १, ८, ६; पागृ १, ४, १४; आपमं १, ११, ३, साममं १, २, १५ 8. तु. OEN

दक्षिणे पाणौ शललीं त्रिवृतं ददाति ॥६॥ "रूपं[1]-रूपमिति[2]" आदर्शं सव्ये ॥७॥ रक्तकृष्णमाविकं क्षौमं वा त्रिमणिं प्रतिसरं ज्ञातयोऽस्या बध्नन्ति "नीललोहितमिति[3]" ॥८॥ "मधुमतीरोषधीरिति[4]" मधूकानि बध्नाति ॥९॥ विवाहे गामर्हयित्वा गृहेषु[5] गां ते माधुपर्किक्यौ ॥१०॥ पश्चादग्नेः 'कन्यामुपवेश्यान्वारब्धायां महाव्याहृतिभिस्तिस्रो जुहोति ॥११॥ समस्ताभिश्चतुर्थीं प्रतीयेतैतस्यां चोदनायाम् ॥१२॥ एवमनादेशे सर्वेषु भूतिकर्मसु पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चैताभिरेव जुहुयात् ॥१३॥

इति द्वादशः खण्डः ।

॥ अथ पाणिग्रहणम् ॥

"सम्राज्ञी[8] श्वशुरे भवेति" पिता भ्राता वाऽस्यग्रेण मूर्धनि जुहति स्रुवेण वा तिष्ठन्नासीनायाः प्राङ्मुख्याः प्रत्यङ्मुखः ॥१॥ "गृभ्णामि[9] ते सौभगत्वाय[10] हस्तमिति" दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं गृह्णाति साङ्गुष्ठमुत्तानेनोत्तानं तिष्ठन्नासीनायाः प्राङ्मुख्याः प्रत्यङ्मुखः ॥२॥ पञ्च चोत्तरा जपित्वा ॥३॥

"अमोहमस्मि[11] सा[11]त्वं, सा[12]त्वमस्यमोहं[12], द्यौरहं[13] पृथिवी त्वम्[14], ऋक्त्वमसि[15] सामहं, सा[16] मामनुव्रता भव ।"

"तावेह[17]वि वहावहै, प्रजां[8] प्र जनयावहै, पुत्रान्विन्दावहै[18] बहून्, ते सन्तु[18] जरदष्टय इति" ॥४॥

---

1. ऋसं ६, ४७, १८; तु. वृध ८, ४५ 2. BMS रूपमिदर्शं० 3. ऋसं १०, ८५, २८; शौसं १४, १, २६; तु. आपर्म १, ६, ८ 4. ऋसं ४, ५७, ३; वैश्रौ २७, ३० 5. OMS, गृहेषु गतेषु कान्तानां मधुपर्किक्यौ 6. तु. OEN 7. तु. OEN 8. ऋमं १०, ८५, ४६; तु. शौसं १४, १, ४४; ऋवि ३, २३, १; आपमं १, ६, ६; साममं १, २, २० 9. ऋसं १०, ८५, ३६; साममं १, २, १६; तु. आगृ १, ७, ३; पागृ १, ६, ३ 10. सुप्रजास्त्वाय…आपमं १, ३, ३ 11. …स त्वम् ऐब्रा ८, २७, ४ 12. …अमूहम्, आपमं १, ३, १४ 13. शौसं १४, २, ७१; ऐब्रा ८, २७, ४ . 14. …चाहम् पागृ ३, १३, ५ 15. तु. मागृ १, १०, १५ 16. तु. आगृ १, ७, १६; पागृ १, ८, १, आपमं १, ३, १४ 17. आगृ १, ७, ६; पागृ निर्दि. स्थ. । ता एव…मागृ निर्दि. स्थ । तावेव संवहावहै ऐब्रा ८, २७, ४ 18. तु. आगृ १, ७, ६; पागृ निर्दि. स्थ. 19. BMS. जरदृष्टय :

उदकुम्भमव्रं "भूर्भुवः[1] स्वरिति" पूरयित्वा ॥५॥ पुन्नाम्नो वृक्षस्य सक्षीरान्त्सपलाशान्त्सकुशानोप्य[2] ॥६॥ हिरण्यमिति चैके ॥७॥ तं ब्रह्मचारिणे वाग्यताय प्रदाय ॥८॥ प्रागुदीच्यां[3] दिशि ताः स्थेयाः प्रदक्षिणा भवन्ति ॥९॥ अश्मानं चोत्तरत उपस्थाप्य ॥१०॥ "एहि[4] सूनरीति" उत्थाप्य ॥११॥

"एह्यश्मानमा[5] तिष्ठाश्मेव[6] त्वं स्थिरा[7] भव।
अभि[8] तिष्ठ पृतन्यतः सहस्व[9] पृतनायत[10] इति ॥"

दक्षिणेन प्रपदेनाश्मानमाक्रमय्य ॥१२॥ प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीय ॥१३॥ तेनैव मन्त्रेण द्वितीयं वसनं प्रदाय ॥१४॥ लाजाञ्छमीपलाशमिश्रान् पिता भ्राता वा स्यादञ्जलावावपति ॥१५॥ उपस्तरणाभिघारण-[11] प्रत्यभिघारणं चाज्येन ॥१६॥ ताञ्जुहोति[12] ॥१७॥

इति त्रयोदशः खण्डः।

॥ अथ सप्तपदक्रमणम् ॥

"इयन्नार्युप[13] ब्रूते लाजानावपन्तिका।
शिवा[14] ज्ञातिभ्यो भूयासं[15] चिरं जीवतु मे पतिः स्वाहेति ॥"

तिष्ठन्ती जुहोति पतिर्मन्त्रं जपति ॥१॥ अश्मक्रमणाद्येवं[16] द्वितीयम् ॥२॥ एवं तृतीयम् ॥३॥ तूष्णींकामेन चतुर्थम् ॥४॥ प्रागुदीच्यां दिशि सप्त-

---

1. याजुषी श्रुतिः 2. OMS. संकुशान्, सांकुशान्, तु. OEN 3. BMS. साग्रुदीच्याम् 4. तु. एहि सूनृते आपमं १, ३, १४ 5. शौसं २, १३, ४; कौगृ ५४, ८; तु. आतिष्ठेममश्मानम् आपमं १, ५, १; आपगृ २, ५, ७; हिगृ १, ४, १ 6. तु. आगृ १, ७, ७; पागृ १, ७, १ 7. स्थिरो भव आपमं निर्दि. स्थ। मागृ १, २२, १२ 8. मासं ११, २०; तैसं ४, १, २, ३; मैसं २, ७, २; कासं १६, २; शब्रा ६, ३, ३, १२; आपश्रौ १६, २, १०, आपमं निर्दि. स्थ.। तु. अव बाधे पृतन्यतः मैसं १, ३, १२ 9. शौसं १९, ३२, ६; मासं १२, ९९, मैसं १, १, ११; कासं १, १०; शब्रा ७, ४, २, ३९; वैश्रौ ६, १; आपमं निर्दि. स्थ.। 10. BMS. व्यतः 11 BMS. व्धारणं 12 तु. OEN 13. शौसं १४, २, ६३; आपमं १, ५, ३; साममं १, २, २ 14. स्वशाखीया श्रुतिः 15. स्वशाखीया श्रुतिः, तु. आयुष्मानस्तु मे पतिः पागृ १, ६, २; दीर्घायुरस्तु. शौसं १४, २, ६३ 16. OMS. ऽश्माक्रमणाद् एवः ऽश्माक्रमणा।

पदानि प्रक्रमयति ॥५॥ "इष[2] एकपदी, ऊर्जे[2] द्विपदी, रायस्पोषाय[3] त्रिपदी, आयोभव्याय[4] चतुष्पदी, पशुभ्यः[5] पञ्चपदी, ऋतुभ्यः[5] षट्पदी, सखा[6] सप्तपदी भवेति" ॥६॥ तान्यद्भिः शमयति ॥७॥ आपोहिष्ठीयाभिस्तिसृभिः स्थेयाभिरद्भिर्मार्जयित्वा ॥८॥ मूर्धन्यभिषिंच्य[8] ॥९॥ गां[9] ददानीत्याह ॥१०॥ ब्राह्मणेभ्यः किञ्चिद्दद्यात् सर्वत्र स्थालीपाकादिषु कर्मसु ॥११॥ सूर्यां[10] विदुषे वाधूयम् ॥१२॥ गौर्ब्राह्मणस्य[11] वरः ॥१३॥ग्रामो[11] राजन्यस्य ॥१४॥ अश्वो वैश्यस्य ॥१५॥ अधिरथं शतं दुहितृमते ॥१६॥ याज्ञिकेभ्योऽश्वं ददाति ॥१७॥

इति चतुर्दशः खण्डः ।

॥ अथ वरगृहप्रस्थानम् ॥

"प्र[13]त्वा[14]मुञ्चामीति" तृचं गृहात् प्रतिष्ठमानायाम्[15] ॥१॥ "जीवं[16] रुदन्तीति" प्ररुदन्त्याम् ॥२॥ अथ रथाक्षस्योपाञ्जनं पत्नी कुरुते "अक्षन्नमीमदन्तेति"[17] एतया सर्पिषा ॥३॥ "शुची[18]ते चक्रे, द्वे[19] ते चक्रे इति" चैताभ्यां चक्रयोः पूर्वया पूर्वमुत्तरयोत्तरम् ॥४॥ उस्रौ च ॥५॥ "खे[20] रथस्येति" एतया फलवतो वृक्षस्य शम्यागर्तेष्वेकैकां वयान्निखाय ॥६॥

---

1. OMS. प्रक्रामयति 2. तु. आगृ १, ७, १९, तु. इषे त्वा सुमङ्गलि प्रजावति सुसीमे कौगृ ७६, २३ 3. आगृ निर्दि. स्थ. । तु. मागृ १, ११, १८ 4. स्वशाखीयो मन्त्रः । तु. तैब्रा ३, ७, ७, ११; आपश्रौ १०, २२, १२; आपमं १, ३, १० 5. तु. आगृ निर्दि. स्थ. 6. आगृ निर्दि, स्थ. । मागृ निर्दि, स्थ. । तु. आपमं १, ३, १४ 7. तु. ऋसं १०, ९, १-३ 8. मूर्धनी इति द्वितीया द्विवचनान्तः OEN शोधो अपाणिनीयः । मूर्धन् शब्दस्य नित्यं पुंसि प्रयोगदर्शनात् प्रगृह्यत्वे च सन्ध्यभावप्रसङ्गात् तु. पा १, १. ११ 9. स्वशाखीया श्रुतिः 10. ऋसं १०, ८५ 11. तु. OEN. 12. नाभाविमर्शः सापेक्षः, तु. OEN. 13. वैश्रौ ४, ११; ऋसं १०, ८५, २४; शौसं १४, १, १९; ५८; आश्रौ १, ११, ३; आगृ १, ७, १७; आपमं १, ५, १६ 14. मा मुञ्चामि काश्रौ ३, ८, २ 15. BMS. प्रतितिष्ठमानायाम् 16. ऋसं १०, ४०, १०; शौसं १४, १. ४६; तु. आगृ १, ८, ४ 17. ऋसं १, ८२, २; शौसं १८, ४, ६१; मासं ३, ५१; काश्रौ ५, ९, २१; माश्रौ १. १, २, ३९; आगृ ४, ७, २६ 18. ऋसं १०, ८५, १२; शौसं. १४, १, १२ 19. ऋसं १०, ८५, १६; शौसं १४, १, १६; शांश्रौ ६, २८, ११ 20. ऋसं ८, ८०, ७; शौसं. १४, १, ४१; आपमं १, १, ६

नित्या वाऽभिमन्त्र्य ॥७॥ अथोस्रौ युञ्जन्ति "युक्तस्ते[1] अस्तु दक्षिण इति" द्वाभ्याम्, "शुक्रावनड्वाहाविति[2]" एतेनार्द्धर्चेन युक्तावभिमन्त्र्य[3] ॥८॥ अथ यदि रथाङ्गं विशीर्येत छिद्येत वाऽऽहिताग्नेः गृहान् कन्यां[4] प्रपाद्य ॥९॥ "अभि[5] व्ययस्व खदिरस्येति" एतया प्रतिदध्यात्[6] ॥१०॥ "त्यं[7] चिदश्वमिति" ग्रन्थिम् ॥११॥ "स्वस्ति[8] नो मिमीतामिति" पञ्चर्चं जपति ॥१२॥ "सुकिंशुकमिति[9]" रथमारोहन्त्याम् ॥१३॥ मा[10] विदन् परिपन्थिन इति" चतुष्पथे ॥१४॥ "ये वध्व[11] इति" श्मशाने ॥१५॥ "वनस्पते[12] शतवल्श इति" वनस्पतावर्द्धर्चं जपति ॥१६॥ "सुत्रामाणमिति[13] नावमारोहन्त्याम् ॥१७॥ "अश्मन्वतीति[14]" नदीं तरन्त्याम् ॥१८॥ अपि वा युक्तेनैव ॥१९॥ "उद्व[15] ऊर्मिरिति" अगाधे ॥२०॥ प्रेक्षणं च ॥२१॥ "इह[16] प्रियमिति" सप्त गृहान् प्राप्तायाः कृताः परिहाप्य[17] ॥२२॥

इति पञ्चदशः खण्डः ।

॥ अथ गृहप्रपादनम् ॥

आनडुहमित्युक्तम्[18] ॥१॥ तस्मिन्नुपवेश्यान्वारब्धायां पतिश्चतस्रो जुहोति ॥२॥ "अग्निना[19] देवेन पृथिवीलोकेन लोकानामृग्वेदेन वेदानां तेन त्वा

---

1. ऋसं १, ८२, ५-६ 2. ऋसं १०, ८५, १० 3. OMS. युनक्ति 4. OMS. गृहम् 5. ऋसं ३, ५३, १९; ऋवि २, ३, ४ 6. OMS. परिदध्यात् 7. ऋसं १०, १४३, २ 8. ऋसं ५, ५१, ११-१५; आश्रौ ८, १, २३; मागृ २, १५, ६ 9. ऋसं १०,८५,२०; शौसं १४, १, ६१; शांश्रौ ९, २८, ११; तु. गोगृ २, ४, १, २०; आपमं १, ६, ४; मागृ १, १३, ६; शुकिं शुकम् BMS 10. ऋसं १०, ८५, ३२; शौसं १२, १, ३२; १४, २, ११ 11. ऋसं १०, ८५, ३१; शौसं. १४, २, १०, आपमं १, ६, ९; आपगृ २, ५, २४; बृदे ७, १३३ 12. ऋसं ३, ८, ११; तैसं १, ३, ५, १; आपश्रौ ५, २, ४; माश्रौ १, ८, १, १२; तु. मासं ५, ४३; शब्रा ३, ६, ४, १६; मैसं १, १, २; तैसं १, १, २, १; तैब्रा ३, २, २, ६; आपश्रौ १, ४, ८; कासं १, २; ३१, १ 13. ऋसं १०, ६३, १०; शौसं ७, ६, ३; मासं २१, ६; तु. पागृ ३, १५, ११; मागृ १, १३, १६; आगृ २, ६, ८ 14. ऋसं १० ५३, ८; शौसं १२, २, २६; शांश्रौ ४, १५, ५; १६, १३, १३; वैश्रौ १२, ११; काश्रौ २१, ४, २२ 15. ऋसं ३, ३३, १३; शौसं १४, २, १६ 16. ऋस १०, ८५, २७-३३; कौसू ७७, २० 17. OMS. प्राप्तायां ताः 18. OMS. आनलुहम् 19. स्वशाखीयो मन्त्रः

शमयाम्यसौ स्वाहा । वायुना[1] देवेनान्तरिक्षलोकेन लोकानां यजुर्वेदेन वेदानां तेन त्वा शमयाम्यसौ स्वाहा । सूर्येण[1] देवेन द्यौर्लोकेन लोकानां सामवेदेन वेदानां तेन त्वा शमयाम्यसौ स्वाहा । चन्द्रेण[1] देवेन दिशां लोकेन लोकानां ब्रह्मवेदेन वेदानां तेन त्वा शमयाम्यसौ स्वाहा ॥३॥ भूर्या[1] ते पतिघ्न्यलक्ष्मी[2] देवरघ्नी जारघ्नी तां करोम्यसौ स्वाहेति" वा प्रथमया महाव्याहृत्या प्रथमोपहिता द्वितीयया द्वितीया तृतीयया तृतीया समस्ताभिश्चतुर्थी ॥४॥ "अघोरचक्षुरिति"[3] आज्यलेपेन चक्षुषी विमृजीत ॥५॥ "कया[4] नश्चित्र इति" तिसृभिः केशान्तानभिमृश्य ॥६॥ "उत त्वा दैव्या[5] भिषजेति" चतस्रोऽनुद्रुत्यान्ते स्वाहाकारेण मूर्धनि संस्रावम् ॥७॥ अत्र हैके कुमारमुत्सङ्गमानयन्त्युभयतः[6] सुजातम्[6] "आ[7] ते योनिमिति" एतया[8] ॥८॥ अपि वा तूष्णीम् ॥९॥ तस्याऽञ्जलौ फलानि दत्त्वा पुण्याहं वाचयति ॥१०॥ पुंसवतीह भवति ॥११॥ "इहैव[9] स्तमिति" सूक्तशेषेण गृहान् प्रपादयन्ति ॥१२॥

इति षोडशः खण्डः ।

॥ अथ ध्रुवदर्शनम् ॥

"दधिक्राव्णो[10] अकारिषमिति" दधि संपिबेयाताम् ॥१॥ वाग्यतावासीयातामा ध्रुवदर्शनात् ॥२॥ अस्तमिते[11] ध्रुवं दर्शयति ध्रुवैधि पोष्या[12] मयीति" ॥३॥ "ध्रुवं[13] पश्यामि प्रजां विन्दयेति"[14] ब्रूयात् ॥४॥ त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं चरेयाताम् ॥५॥ अधः शयीयाताम् ॥६॥ दध्योदनं[15] संभुञ्जीयाताम्

---

1. स्वशाखीयो मन्त्रः 2. OMS. लक्ष्मी 3. ऋसं १०, ८५, ४४; आपमं १, १, ४ पागृ १, ४, १६; हिगृ १, २०, २; मागृ १, १०, ६; आपगृ २, ४, ४ 4. ऋसं ४, ३१, १—३; शौसं २०, १२४, १ शांश्रौ ७, २२, २; 5. ऋसं ८, १८, ८, 6. प्रक्षिप्तपाठा इति OEN. द्र. 7. शौसं ३, २३, २; तु. आपमं १, १३, १. हिगृ १, २५, १ 8. PMS. एत्येतया 9. ऋसं १०, ८५, ४२; शौसं १४, १, २२; आपगृ २, ६, १० 10. ऋसं ४, ३९, ३; 11. अस्तमितपदान्तं द्वितीयं सूत्रं मन्वानः OEN. द्र. 12. तु. पागृ १, ८, १९; आपमं १, ८, ९; आपगृ नापू. स्थ. 13. स्वशाखीया श्रुतिः 14. OMS. विदेयेति 15. OMS. दध्यौदनम्

"पिबतञ्च[1] तृप्णुतं चेति" तृचेन ॥७॥ सायंप्रातर्वैवाह्यमग्निं परिचरेयाताम्
"अग्नये[2] स्वाहाऽग्नये[3] स्विष्टकृते स्वाहेति" ॥८॥
"पुमांसौ[4] मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ ।[5]
पुमानिन्द्रश्चाग्निश्च[5] पुमांसं वर्धतां मयि स्वाहेति" ॥[6]
पूर्वा गर्भकामा ॥९॥ दशरात्रमविप्रवासः ॥१०॥

इति सप्तदशः खण्डः ।

॥ अथ चतुर्थीकर्म ॥

अथ चतुर्थीकर्म ॥१॥ त्रिरात्रे निवृत्ते स्थालीपाकस्य जुहोति ॥२॥
"अग्ने[8] प्रायश्चित्तिरसि त्वं[9] देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।
याऽस्याः पतिघ्नी तनूस्तामस्या अप जहि ॥
वायो[10] प्रायश्चित्तिरसि त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।
याऽस्या अपुत्रिया तनूस्तामस्या अप जहि ॥
सूर्य[11] प्रायश्चित्तिरसि[11] त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ।
यास्या अपशव्या तनूस्तामस्या अप जहि ॥
अर्यमणंनुदेवं[12] कन्या अग्निमयक्षत सेमां[13] देवो अर्य्यमा प्रेतो[14] मुञ्चातु मामुतः ।
वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत[15] सेमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातु मामुतः ॥३॥
"प्रजापत[16] इति" सप्तमी ॥४॥ सौविष्टकृत्यष्टमी ॥५॥

इत्यष्टादशः खण्डः ।

---

1. ऋसं, ८, ३५, १० 2. तु. मैसं ४, १०, ३ 3. तैब्रा ३, १२, २, २-८; तु. गोगृ १, ८, १४; खागृ २, १, २४; पागृ १, १२, ३ 4. साममं १. ४, ८; तु. गोगृ २, ६, ३; पागृ १, ९, ५ 5. पागृ निर्दि. स्थ. 6. तु. पागृ निर्दि. स्थ. 7. PMS. निवृत्तें 8. साममं १, ४, १; पागृ १, ११, २; आपमं १, १०, ३ 9. साममं १, ४, २ 10. तु. आपमं १, १०, ४; पागृ १, ११, २ 11. oचित्ते:··· साममं १, ४. ४ 12. आपमं १, ५, ७; तु. आगृ १, ७, १३; गोगृ २, २, ७; पागृ १, ६, २; मागृ १ ११, १२ 13. तु. आगृ निर्दि. स्थ. । साममं १, २, ३; आपमं निर्दि. स्थ. 14, तु. ऋसं १०, ८५, २५; शौसं १४, १, १७, पागृ १, ६, २ 15. मागृ १, ११, १२; OMS. अयष्टत 16. ऋसं १०, १२१, १०

॥ अथ गर्भाधानम् ॥

अध्याण्डामूलं पेषयित्वतु र्वेलायाम् "उदीर्ष्वातः[1] पतिवतीति" द्वाभ्यामन्तेस्वाहाकाराभ्यां नस्तो दक्षिणतो निषिञ्चेत् ॥१॥ "गन्धर्वस्य[2] विश्वावसोर्मु खमसीति" उपस्थं प्रजनयिष्यमाणोऽभिमृशेत्[3] ॥२॥ समाप्ते अर्थे जपेत् ॥३॥ "प्राणे[2] ते [4]रेतो दधाम्यसाविति" अनुप्राणयात् ॥४॥

"यथा[5] भूमिरग्निगर्भा यथा[5] द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी ।
वायुर्यथा[6] दिशां गर्भं एवं[7] गर्भं दधामि तेऽसाविति वा ॥५॥
आ[8] ते योनिं गर्भ एतु पुमान्[9] बाण इवेषुधिम् ।
आ[8] वीरो अत्र जायतां पुत्रस्ते[8] दशमास्यः ॥६॥
पुमांसं[10] पुत्रं जनय तं[11] पुमाननु जायताम् ।
तेषां माता[10] भविष्यसि जातानां[10] जनयांसि[12] च ॥७॥
पुंसि[13] वै पुरुषे[14] रेतस्तत्स्त्रियामनु[13] षिच्यतु ।
तथा[15] तदब्रवीद्धाता तत्प्रजापतिरब्रवीत्[13] ॥८॥
प्रजापतिर्व्यदधात्[16] सविता[17] व्यकल्पयत ।
स्त्रीपूयमन्यात्[18] स्वादध[19]त्पुमांसमा[18] दधादिह ॥९॥
यानि[20] भद्राणि बीजानि पुरुषा[21] जनयन्ति नः ।
तेभिष्ट्वं[22] पुत्रं जनय सुप्रसूर्धेनुका[22] भव ॥१०॥
अभि[23] क्रन्द वीळयस्व गर्भमा धेहि साधय ।
वृषाणं वृषन्ना धेहि प्रजायै त्वा हवामहे[24] ॥११॥

---

1. तु. ऋसं १०, ८५, २१-२२; शांश्रौ १६, १३, १३; आपमं १, १०, २ 2. स्वाशाखीया श्रुतिः 3. BMS. अञ्जनयिष्यमाणो 4. BMS. तत्रे 5. तु. शब्रा १४, ९, ४, २१; विकारभूयिष्ठाः पाठाः । तु. OGN. 6. आपमं १, १२, ५; तु. हिगृ १, २५, १ 7. शब्रा, आपमं नापू. स्थ. 8. शौसं ३, २३, २, 9. तु. आगृ १, १३, ६ 10. शौसं ३, २३, ३; तु. आपमं १, १३, २ 11. साममं १, ४, ९; आपमं नापू. स्थ. 12. OMS. जातयांसि, जनयान्ति, जनयानि, जनयसि 13. तु. शौसं ६, ११, २ 14. OMS. पुरुषः 15. स्वशाखीयो मन्त्रपादः 16. तु. शौसं ७, २४, १ 17. स्वशाखीया श्रुतिः तु. शौसं ६, ११, ३ 18. OMS. स्त्रीपूपम् तु. शौसं ६, ११, ३ 19. अन्यासु आदधत् इति BC. शोधो द्र. 20 शौसं ३, २३, ४; आपमं १, १३, ३; तु. आपगृ ३, ८, १३; हिगृ १, २५, १ 21. स्वाशाखीयाः श्रुतिः । तु. शौसं ३, २३, ४; आपमं १, १३, ३; हिगृ १, २५, १ 22. तु. हिगृ नापू. स्थ. 23. तु. शौसं ५, २५, ८ 24. BMS. हुवामहे

यस्य[1] योनिं पतिरेतो गृभाय पुमान्[2] पुत्रो धीयतां गर्भे अन्तः। तं पिपृहि[3] दशमास्योऽन्तरुदरे स[3] जायतां श्रैष्ठ्यतमः स्वानामिति वा" ॥१२॥

इत्येकोनविंशः खण्डः।

॥ अथ पुंसवनम् ॥

तृतीये मासि पुंसवनम् ॥१॥ पुष्येण श्रवणेन वा ॥२॥ सोमांशुं[4] पेषयित्वा कुशकण्टकं वा न्यग्रोधस्य वा स्कन्धस्यान्त्यां शुङ्गां यूपस्य वाऽग्निष्ठाम्[4] ॥३॥ संस्थिते वा यज्ञे जुह्वः[5] संस्रावम् ॥४॥ "अग्निना[6] रयिम" "तन्नस्तुरीपम्"[7] "समिद्धाग्निर्वनवत्"[8] "पिशङ्गरूप[9]इति" चतसृभिरन्तेस्वाहाकाराभिर्नस्तो दक्षिणतो निषिञ्चेत् ॥५॥

इति विंशः खण्डः।

॥ अथ गर्भरक्षणम् ॥

चतुर्थे मासि गर्भरक्षणम् ॥१॥ "ब्रह्मणाऽग्निः[10] संविदान इति" षट् स्थालीपाकस्य हुत्वा ॥२॥ "अक्षीभ्यां[11] ते नासिकाभ्यामिति" प्रत्यृचमाज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य ॥३॥

इत्येकविंशः खण्डः।

---

1. तु. हिगृ १, २५, १ 2. तु. आपमं १, १२, ८; हिगृ नापू. स्थ. 3. तु. आपमं नापू. स्थ. 4. तु. OGN. 5. OMS. जुह्वा: 6. ऋसं १, १, ३; तैसं ३, १, ११, १; मैसं ४, १०, ४; शब्रा ११, ४, ३, १९; काश्रौ ५, १२, १९; शाश्रौ ३, ७, ३ 7. तु. ऋसं ३, ४, ९ 8. ऋसं ५, ३७, २ 9. तु. ऋसं २, ३, ९; शौसं ६, ४, २२ 10 ऋसं १०, १६२, १; शौसं २०, ९६, ११; तु. मागृ २, १८, २ 11. ऋसं १०, १६३, ६; शौसं २, ३३, १; शाश्रौ १६, १३, ४; आपमं १, १७, १; आपगृ ३, ९, १०

॥ अथ सीमन्तोन्नयनम् ॥

सप्तमे मासि प्रथमगर्भे सीमन्तोन्नयनम् ॥१॥ स्नातामहतवाससं[1] पश्चादग्नेरुपवेश्य ॥२॥ अन्वारब्धायां[2] महाव्याहृतिभिर्हुत्वा ॥३॥ स्थालीपाकं श्रपयित्वा ॥४॥ मुद्गौदनमित्येके ॥५॥ पुंवदुपकरणानि स्युर्नक्षत्रं च ॥६॥

"धाता[3] ददातु दाशुषे प्राचीं[3] जीवातुमक्षितिम् ।
वयं[3] देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः[4] ॥
धाता[5] प्रजाया उत राय ईशे धातेदं[5] विश्वं भुवनं जजान ।
धाता[5] पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं घृतवज्जुहोतेति[6] ॥"

"नेजमेष[7] परा पतेति" तिस्रः "प्रजापत[8] इति" षष्ठी ॥७॥ त्रिःश्वेतया शलल्या दर्भसूच्या वोदुम्बरशलाटुभिः सह मध्यादूर्ध्वं सीमन्तमुन्नयति "भूर्भुवः[9] स्वरिति" ॥८॥ उत्सङ्गे निधाय ॥९॥ त्रिवृति प्रतिमुच्य कण्ठे बध्नाति "अयमूर्जावतो[10] वृक्ष ऊर्जीव फलिनी भवेति" ॥१०॥ अथाऽऽह वीणा गाथिनः "राजानं[11] संगायतेति; यो वाप्यन्यो[11] वीरतर इति" ॥११॥ उदपात्रेऽक्षतानवनिनीय "विष्णुर्योनिं[12] कल्पयतु" "राकामहमिति"[13] ॥१२॥ षड्ऋचेन पाययेत् ॥१३॥ अथास्या उदरमभिमृशेत् ॥१४॥

"सुपर्णोऽसि[14] गरुत्माँस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुः ।
छन्दांस्यङ्गानि यजूंषि नाम साम ते तनूः ॥१५॥

मोदमानीं[15] गापयेत् ॥१६॥ महाहेमवतीं[16] वा ॥१७॥ ऋषभो दक्षिणा १८ ॥

इति द्वाविंशः खण्डः ।

---

1. OMS. स्नातौ 2. BMS. अनारधायाम् 3. शौसं ७, १७, २; तैसं ३, ३, ११, ३; ३; मैसं ४, १२, ६; शांश्रौ ९, २८, ३; आपमं २, ११, ४ 4. तु. सत्यराधसम् मासं २२, ११ 5. शांश्रौ ९, २८, ३; आश्रौ ६, १४, १६; आपमं २, ११, २; आपगृ ६, १४, २ 6. घृतवद्विधेम तैसं. निर्दि. स्थ. आपमं निर्दि स्थ. 7. आपमं १, १२, ७; तु. आपगृ १, ८, १३; मागृ २, १८, ४ 8. ऋसं १०, १२१, १० 9. याजुषी श्रुतिः 10. साममं १, ५, १; तु. गोगृ २, ७, ४; पागृ १, १५, ६; खागृ २, २, २५ 11. तु. पागृ १, १५, ७ 12. ऋसं १०, १८४, १; शौसं ५, २५, ५ 13. ऋसं २, ३२, ४; शौसं ७, ४८, १; तैसं ३, ३, ११, ५; मैसं ४, १२, ६; आश्रौ १, १०, ७; शांश्रौ १, १५, ४ 14. मासं १२, ४; तैसं ४, १, १०, ५ 15. PMS. मेदिमानीम् 16. BMS. महादेहमती

॥ अथ सूतिकागृहोपलेपनम् ॥

काकातन्या मचकचातन्याः कोशातक्या बृहत्याः कालक्लीतकस्येति मूलानि पेषयित्वोपलेपयेद्देशं यस्मिन् प्रजायेत रक्षसामपहत्यै ॥१॥

इति त्रयोविंशः खण्डः ।

॥ अथ जातकर्म ॥

अथ जातकर्म ॥१॥ जातं कुमारं त्रिर् अभ्यवान्यानुप्राण्यात्[1] "ऋचा[2] प्राणिहि यजुषा[2] समनिहि, साम्नोदनिहीति"[2] ॥२॥ सर्पिर्मधुनी दध्युदके च सन्निनीय व्रीहियवौ वा सन्निघृष्य त्रिः प्राशयेज्जातरूपेण ॥३॥

"प्र[3] ते यच्छामि मधुमन्मखाय वेदं प्रसूतं सवित्रा मघोना ।
आयुष्मान् गुपितो[4] देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन्निति ॥"

असाविति नामास्य दधाति घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वाऽपि वा षडक्षरं कृतं कुर्यान्न तद्धितम् ॥४॥ तदस्य पिता माता च विद्याताम् ॥५॥ दशम्यां व्यावहारिकं ब्राह्मणजुष्टम् ॥६॥ 'गोः कृष्णस्य शुक्लकृष्णानि लोहितानि च रोमाणि मधं[5] कारयित्वैतस्मिन्नेव चतुष्टये सन्निनीय चतुः प्राशयेदिति माण्डूकेयः ॥७॥ "भूरृग्वेदं[6] त्वयि दधाम्यसौ स्वाहा, भुवो[6] यजुर्वेदं त्वयि दधाम्यसौ स्वाहा, स्वः सामवेदं त्वयि दधाम्यसौ स्वाहा, भूर्भुवः[7] स्वर्वाको वाकयमितिहासपुराणमों[7] सर्वान् वेदाँस्त्वयि दधाम्यसौ स्वाहेति" वा ॥८॥ मेधाजननं दक्षिणे कर्णे "वागिति"[8] त्रिः ॥९॥

---

1 अभ्यपान्य इति OEN. शोधो दुर्घटः तत्प्रयोगस्य कल्पे दुर्भिक्षत्वात् । तु. शांश्रौ १७, १५, १३; १७, २ 2. स्वाशाखीया श्रुतिः 3. तु. आगृ १, १५, १ 4. BMS. गुपितोम 5. BMS. मखम् 6. तु. हिगृ २, ३, ९ 7. स्वाशाखीयो मन्त्रः । OMS. पुराणमीमांसासर्वान् पुराणानि सर्वान् 8. गोब्रा २, ३, ५; पब्रा २, २; तु. ऐब्रा ५, २८, ७; शब्रा १४, ९, ४, २५; ऐआ ५, १, ५, ९; माश्रौ ८, २१

"वाग्देवी[1] मनसा संविदाना प्राणेन वत्सेन[2] सहेन्द्रप्रोक्ता।
जुषतां त्वा सौमनसाय देवी मही मन्द्रा वाणी वाणीची[3] सलिला स्वयम्भूरिति" ॥

चानुमन्त्रयेत ॥१०॥ शणसूत्रेण विग्रन्थ्य जातरूपम् ॥११॥ दक्षिणे पाणावपिनह्य आ उत्थानात् ॥१२॥ ऊर्ध्वं दशम्या ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥१३॥ अमा वा कुर्वीत ॥१४॥

इति चतुर्विंशः खण्डः।

॥ अथ नामकर्म ॥

दशरात्रे चोत्थानम् ॥१॥ मातापितरौ[4] शिरः[5]स्नातावहतवाससौ ॥२॥ कुमारश्च ॥३॥ एतस्मिन्नेव सूतिकाग्नौ स्थालीपाकं श्रपयित्वा ॥४॥ जन्मतिथिं हुत्वा त्रीणि च भानि सदैवतानि ॥५॥ तन्मध्ये जुहुयाद्यस्मिन् जातः स्यात् पूर्वं तु दैवतं सर्वत्र ॥६॥

"आयुष्टे[6] अद्य गीर्भिरयमग्निर्वरेण्यः[7]।
आयुर्नो[8] देहि[9] जीवसे आयुर्दा अग्ने हविषा वृधानो।
घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यम्।
पितेव[10] पुत्रमिह रक्षतादिममिति" ॥
"त्वं[11] सोम महे भगमिति"।

दशमी स्थालीपाकस्य ॥७॥ नामधेयं प्रकाशं कृत्वा ॥८॥ ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य ॥९॥ एवमेव मासि-मासि जन्मतिथिं हुत्वा ॥१०॥ ऊर्ध्वं[12] संवत्सराद् गृह्येऽग्नौ जुहोति ॥११॥

इति पञ्चविंशः खण्डः।

---

1. स्वशाखीया श्रुतिः 2. भुवो यजुर्वेदं त्वयि दधाम्यसौ स्वाहा, स्वः सामवेदं त्वयि दधाम्यसौ स्वाहेति BMS. अधिकः पाठः। 3. OMS. वाणीवाणीचीः सलिलाः 4. BMS. ऊर्ध्वं माता० 5. OMS. शिरस्स्न० 6. तु. तैसं १, ३, १४, ४; आश्रौ २, १०, ४; हिगृ १, ५, १५ 7. OMS. वरेण्यम् 8. तु. शौसं ७, ५३, ६ 9. OMS धेहि 10. तु. शौसं २, १३, १; कौगृ ६१, ४ 11. ऋसं १, ९१, ७; मैसं ४, १०, ६; काठसं २, १४; तैब्रा २, ४, ५, ३; आश्रौ २, १०, ३, 12. ऊर्ध्वमा कौगृ १, १७, ६।

॥ अथ होमः ॥

अग्नये[1] कृत्तिकाभ्यः ॥१॥ प्रजापतये रोहिण्यै ॥२॥ सोमाय मृगशिरसे ॥३॥ रुद्रायाऽऽर्द्राभ्यः ॥४॥ अदितये पुनर्वसुभ्याम् ॥५॥ बृहस्पतये पुष्याय ॥६॥ सर्प्पेभ्यो[2]ऽश्लेषाभ्यः ॥७॥ पित्र्येभ्यो मघाभ्यः ॥८॥ भगाय फल्गुनीभ्याम् ॥९॥ अर्यम्णे फल्गुनीभ्याम ॥१०॥ सवित्रे हस्ताय ॥११॥ त्वष्ट्रे चित्रायै ॥१२॥ वायवे स्वातये[3] ॥१३॥ इन्द्राग्निभ्यां विशाखाभ्याम ॥१४॥ मित्रायाऽनुराधायै ॥१५॥ इन्द्राय ज्येष्ठायै[4] ॥१६॥ निर्ऋत्यै मूलाय ॥१७॥ अद्भ्योऽषाढाभ्यः ॥१८॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽषाढाभ्यः ॥१९॥ ब्रह्मणेऽभिजिते ॥२०॥ विष्णवे श्रवणाय ॥२१॥ वसुभ्यो धनिष्ठाभ्यः ॥२२॥ वरुणाय शतभिषजे ॥२३॥ अजायैकपदे प्रोष्ठपदाभ्यः ॥२४॥ अहिर्बुध्न्याय प्रोष्ठपदाभ्यः ॥२५॥ पूष्णे रेवत्यै ॥२६॥ अश्विभ्यामश्विनीभ्याम् ॥२७॥ यमाय भरणीभ्यः ॥२८॥

इति षड्विंशः खण्डः ।

॥ अथ अन्नप्राशनम् ॥

षष्ठे मास्यन्नप्राशनम् ॥१॥ आजमन्नाद्यकामः ॥२॥ तैत्तिरं ब्रह्म-वर्चसकामः ॥३॥ मात्स्यं जवनकामः ॥४॥ घृतौदनं तेजस्कामः ॥५॥ दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत् ॥६॥

"अन्नपतेऽन्नस्य[5] नो देह्यनमीवस्य[6] शुष्मिणः ।
प्र-प्र[5] दातारं तारिष ऊर्ज्जन्नो[7] धेहि द्विपदे चतुष्पदे" ॥
"यच्चिचद्धि"[8] "मह्यश्चित्"[9]
"इममग्न[10] आयुषे वर्चसे तिग्ममोजो[10] वरुण सोम राजन् ।
मातेवास्मा[10] अदितिः शर्म यंसद्विश्वे[11] देवा जरदष्टिर्यथासदिति" ॥

1. प्रक्षिप्तखण्ड इति नाभा. शांवगृ० नोपलभ्यते तु. OGN. 2. BMS. ०र्पेभ्योऽश्ले० । आश्रेषाभ्यः इति सार्वत्रिकः पाठः । तु. तैब्रा ३, १, ४, ७; वैगृ ३, २०; बोगृ ३, १०, ५ 3. OMS. स्वात्यै 4. तु. वैगृ ३, २० । ज्येष्ठाय, ज्यैष्ठ्याय 5. मासं ११, ८३; तैसं ४, २, ३, १; मैसं २, १०, १ 6. OMS. धेहि 7. तु. मैसं १, ६, २; कासं ७, १४ 8. ऋसं ४, १२, ४ 9. ऋसं ४, १२, ५; मैसं ४, ११, १; कासं २, १५; 10. तु. तैसं २, ३, १०, ३; शौसं २, २८, ५; 11. OMS. यंसीद्ध

° हुत्वा ॥७॥ "अग्न[1] आयूंषीति" अभिमन्त्र्य ॥८॥ उदगग्रेषु[2] कुशेषु "स्योना[3] पृथिवि भवेति" उपवेश्य ॥९॥ महाव्याहृतिभिः प्राशनम् ॥१०॥ शेषं माता प्राश्नीयात् ॥११॥

इति सप्तविंशः खण्डः ।

॥ अथ चूडाकर्म ॥

संवत्सरे चूडाकर्म ॥१॥ तृतीये वा वर्षे ॥२॥ पञ्चमे क्षत्रियस्य ॥३॥ सप्तमे वैश्यस्य ॥४॥ अग्निमुपसमाधाय ॥५॥ व्रीहियवानां तिलमाषाणामिति पात्राणि च पूरयित्वा ॥६॥ आनडुहं च गोमयं कुशभित्तं च केशप्रतिग्रहणायादर्शनवनीतं लोहक्षुरं चोत्तरत उपस्थाप्य ॥७॥

"संपृच्यध्वं[4] ऋतावरीरूर्मिणा[5] मधुमत्तमाः ।
पृञ्चतीर्मधुना[6] पयो मन्द्रा धनस्य सातय[7] इति ॥"

उष्णास्वप्सु शीता आसिञ्चति ॥८॥

"आप[8] उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे[9] ।
त्र्यायुषं जमदग्नेः[10] कश्यपस्य त्र्यायुषम् ।
अगस्त्यस्य[11] त्र्यायुषं यद्देवानां[12] त्र्यायुषम् ।
तत्ते करोमि[13] त्र्यायुषमिति ॥"

असाविति शीतोष्णाभिरद्भिर्दक्षिणं केशपक्षं त्रिरभ्यनक्ति ॥९॥ शलल्यैके विजटान्[14] कृत्वा ॥१०॥ नवनीतेनाभ्यज्य[15] ॥११॥ 'ओषधे[16] त्राय-

1. तु. ऋसं० ९, ६६, १९; कासं १९, १४; शांश्रौ २, २, ५; लाश्रौ १, ५, ११; काश्रौ २१, ४, २६ 2. OMS. BMS. केशेपु 3. ऋसं १, २२, १५; मासं ३५, २१; माममं २, २, ७; आगृ २, ३, ७; पागृ ३, २, १३ 4. तैसं १, १, ३, १; मैसं ४, १, ३; कासं १, ३ 5. ऊर्मिणीः तैसं निर्दि. स्थ. 6. वर्चसा शौसं २०, ४८, २; BMS. पृञ्चती 7. सातयः कासं १, ३ 8. तैसं १, २, १, १; कासं २, १; गोगृ २, ९, १२; आपगृ ४, १०, ५; हिगृ १, ९, १२; मागृ १, २१, ३ 9. चक्षसे शौसं ६, ६८, २ 10. कश्यपस्य जैब्रा ४, ३, १ 11 साममं १, ६; ८; मागृ १, १, २४ 12. यद्देवेषु मासं ३, ६२ 13. अस्तु मासं नापू. स्थ. । आपमं २, ७, २; हिगृ १, ९, ६ 14. BMS. वा इत्यधिकः पाठः । 15. BMS. ०भ्यज्यौ 16. तैसं १, २, १, १; मैसं १, २, १; आपश्रौ ७, २, ४

स्वैनमिति" कुशतरुणमन्तर्दधाति ॥१२॥ केशान् कुशतरुणं चाऽऽदर्शेन संस्पृश्य ॥१३॥ "तेजो[1]ऽसि, स्वधितिष्टे[2] पिता, मैनं[3] हिंसीरिति" लोहक्षुरमादत्ते ॥१४॥

"येनावपत्[4] सविता श्मश्रूग्रे क्षुरेण[5] राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
येन[6] धाता बृहस्पतिरिन्द्रस्य चावपच्छिरः ।
तेन[7] ब्रह्माणो वपतेदमद्याऽऽयुष्मान् दीर्घायुरयमस्तु वीरोऽसाविति ॥"

केशाग्राणि छिनत्ति कुशतरुणं च ॥१५॥ एवं द्वितीयमेवं तृतीयम् ॥१६॥ एवं द्विरुत्तरतः ॥१७॥ निकक्षयोः षष्ठसप्तमे गोदानकर्मणि ॥१८॥ एतदेव गोदानकर्म यच्चूडाकर्म ॥१९॥ षोडशे वर्षेऽष्टादशे वा ॥२०॥ तृतीये तु प्रवपने गां ददात्यहतं च वासः ॥२१॥ तूष्णीमावृतः कन्यानाम् ॥२२॥ प्रागुदीच्यां दिशि बह्वौषधिके[8] देशेऽपां वा समीपे केशान्निखनन्ति ॥२३॥ नापिताय धान्यपात्राणि नापिताय धान्यपात्राणि ॥२४॥

इत्यष्टाविंशः खण्डः ।

इति शाङ्खायनगृह्यसूत्रे प्रथमोऽध्यायः

---

1. तु. शौसं ७, ८९, ४ 2. तु. मासं ३, ६३; आपमं २, ७, ३ 3. स्वशाखीया श्रुतिः
4. शौसं ६, ६८, ३; तैब्रा २, ७, १७, २; आपश्रौ २२, २८, ६; आगृ १, १७, १०; हिगृ २, ६, १०
5. तु. शौसं ६८, ६, १ 6. तु. काण्वसं ३, ९, ५; आगृ १, १७, २ 7. तु. शौसं ६, ६८, ३; तैब्रा २, ७, १७, २; आगृ १, १७, १० 8. OMS वाह्वौषधिके वाह्वौपधिके 9. LMS. गृह्यसूत्रे प्रथमोऽध्यायः । OMS. प्रथमोऽध्यायः

॥ अथ उपनयनम् ॥

गर्भाष्टमेषु[1] ब्राह्मणमुपनयेत ॥१॥ ऐणेयेनाऽजिनेन ॥२॥ गर्भदशमेषु वा ॥३॥ गर्भैकादशेषु क्षत्रियं रौरवेण ॥४॥ गर्भद्वादशेषु वैश्यं गव्येन ॥५॥ आ षोडशाद् वर्षाद् ब्राह्मणस्याऽनतीतः कालः ॥६॥ आ द्वाविंशात् क्षत्रियस्य ॥७॥ आ[2] चतुर्विंशाद् वैश्यस्य ॥८॥ अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥९॥ नैनानुपनयेयुः ॥१०॥ नाऽध्यापयेयुः ॥११॥ न याजयेयुः ॥१२॥ नैभिर्व्यवहरेयुः ॥१३॥ अहतेन वा सर्वान्मेखलिनः ॥१४॥ मौञ्जी मेखला ब्राह्मणस्य ॥१५॥ धनुर्ज्या क्षत्रियस्य ॥१६॥ ऊर्णासूत्री[3] वैश्यस्य ॥१७॥ पालाशो बैल्वो वा दण्डो ब्राह्मणस्य ॥१८॥ नैयग्रोधः क्षत्रियस्य ॥१९॥ औदुम्बरो वैश्यस्य ॥२०॥ प्राणसंमितो[4] ब्राह्मणस्य ॥२१॥ ललाटसंमितः क्षत्रियस्य ॥२२॥ केशसंमितो वैश्यस्य ॥२३॥ सर्वे वा सर्वेषाम् ॥२४॥ येनाऽऽबद्धेनोपनयेताऽऽचार्याधीनं तत् ॥२५॥ परिवाप्योपनेयः स्यात् ॥२६॥ आप्लुत्याऽलङ्कृत्य ॥२७॥ हुत्वा[5] जघनेनाऽग्निं तिष्ठतः प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्मुख[5] इतरः[5] ॥२८॥ तिष्ठँस्तिष्ठन्तमुपनयेत् ॥२९॥

"मित्रस्य[6] चक्षुर्धरुणं बलीयस्तेजो[7] यशस्वि स्थविरं समृद्धम्[8] ।
अनाहनस्यं वसनं चरिष्णु[9] परीदं वाज्यजिनं[10] दधेऽहम्" ॥३०॥

इति प्रथमः खण्डः ।

---

1. BMS. ऊँ इत्यधिकः पाठः । भूयसे विमर्शाय तु. OEN. 2. BMS. सूत्रं नास्ति 3. और्णासूत्री OMS. 4. घ्राणसमितो OMS. तु. गौध १, २६; शांबगृह्ये घ्राणान्तिकब्राह्मणस्य इति पाठ उपलभ्यते 5. BMS. पाठो नास्ति 6. बहुषु BMS. प्रभृति मूलकोषेषु नोपलभ्यते तु. OEN; OGN; आपमं २,२,११; पागृ २,२,१० 7. धरीयः हिगृ १,४,६, 8. समिद्धम् पागृ; हिगृ; आपमं निर्दि. स्थ. 9. जरिष्णुः पागृ; निर्दि. स्थ. जरिष्णु हिगृ; आपमं यक्ष. निर्दि. स्थ. 10. ०दं वाजिनम् पागृ निर्दि. स्थ. तु. हिगृ निर्दि. स्थ.

"इयं[1] दुरुक्तात्[2] परिबाधमाना वर्णं पवित्रं[3] पुनती न[4] आगात्।
प्राणापानाभ्यां बलमाविशन्ती[5] सखा[6] देवी सुभगा मेखलेयमिति" ॥

त्रिर्मेखलां प्रदक्षिणं त्रिः परिवेष्ट्य ॥१॥ ग्रन्थिरेकस्त्रयोऽपि वाऽपि वा पञ्च ॥२॥ यज्ञोपवीतं कृत्वा "यज्ञोपवीतमसि[7] यज्ञस्य त्वोपवीतेनोप नह्यामीति" ॥३॥ अञ्जली पूरयित्वाऽथैनमाह "को[8] नामासीति" ॥४॥ "असावहं[9] भो३ इतीतरः॥५॥समानाऽऽर्षेय[10] इत्याचार्यः॥६॥समानार्षेयोऽहं[10] भो३इतीतरः" ॥७॥ ब्रह्मचारी[9] भवान ब्रूहीति ॥८॥"ब्रह्मचार्यहं[9] भो३इतीतरः"॥९॥ "भूर्भुवः स्वरिति"अस्याऽञ्जलावञ्जलींस्त्रीन् आसिच्य॥१०॥ दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां पाणी संगृह्य जपति ॥११॥ "देवस्य[11] त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामुपनयाम्यसाविति ॥१२॥ "गणानान्त्वेति"[12] गणकामान् ॥१३॥ "आ[13]गन्ता मा रिषण्यतेति"योधान्॥१४॥ महाव्याहृतिभिर्व्याधितान्॥१५॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

"भगस्ते[14] हस्तमग्रभीत्[15] सविता[16] हस्तमग्रभीत्[15] ।
पूषा[17] ते हस्तमग्रभीदर्यमा हस्तमग्रभीत्[18] ।
मित्रस्त्वमसि धर्म्मणा[19]ऽग्निराचार्य्यस्तव[20] ॥

"असावहं[9] चोभौ, अग्न[9] एतं ते ब्रह्मचारिणं परि ददामि, इन्द्रैतं[9] ते ब्रह्मचारिणं परि ददामि, आदित्यैतं[9] ते[21] ब्रह्मचारिणं परि ददामि, विश्वे[9] देवा

---

1. साममं १, ६, २७; आपमं २, २, ९; तु. गोगृ २, १०, ३७; आपगृ ४, १०, ११ 2. दुरुक्तम् पागृ २, २, ८ 3. पुराणम् मागृ १, २२, १० 4. मे मागृ निर्दि. स्थ. तु. आपमं निर्दि. स्थ. 5. आहरन्ती साममं निर्दि. स्थ. आभरन्ती आपमं निर्दि. स्थ. आदधाना पागृ निर्दि. स्थ. आवहन्ती हिगृ १, ४, ४; आभजन्ती मागृ निर्दि. स्थ. OMS. आशिशन्ति 6. प्रिया देवानाम् आपमं निर्दि. स्थ. तु. मागृ; साममं निर्दि. स्थ. 7. तु. पागृ २, २, १० 8. मासं ७, २९ 9. स्वशाखीया श्रुतिः। 10. स्वशाखीया श्रुतिः। तु. OEN 11. तु. हिगृ १, ५, ८ 12. ऋसं २, २३, १ 13. ऋसं ८, २०, १; बृदे ६, ५७ 14. आपमं २, ३, १०; आपगृ ४, १०, १२ 15. अग्रहीत् शौसं १४, १, ५१ 16. साममं १, ६, १५ 17. आपमं २, ३, ७ 18. अग्रहीत् साममं निर्दि. स्थ. 19. आपमं २, ३, १२; कर्मणा साममं निर्दि. स्थ. 20. वाध ७, ६ 21. हिगृ १, ७, १०

एतं को ब्रह्मचारिणं परि ददामि दीर्घायुत्वाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय रायस्पोषाय सर्वेषां वेदानामाधिपत्याय सुश्लोक्याय स्वस्तये ॥१॥ ऐन्द्रीमावृतमावर्त[1] आदित्यस्याऽऽवृतमन्वावर्त[2] इति" दक्षिणं बाहुमन्वावृत्य ॥२॥ दक्षिणेन प्रादेशेन दक्षिणमंसमन्ववहृत्य "अरिष्यतस्ते[3] हृदयस्य प्रियो भूयासमिति" हृदयदेशमभिमृशति॥३॥ तूष्णीं प्रसव्यं पर्यावृत्य ॥४॥ अथास्योर्ध्वाङ्गुलिं[4] पाणिं हृदये निधाय जपति ॥५॥

इति तृतीयः खण्डः ।

"मम[5] व्रते हृदयं ते दधामि मम[6] चित्तमनु चित्तं ते अस्तु ।
मम[7] वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति" ॥१॥

कामस्य[8] ब्रह्मचर्यस्यासाविति ॥२॥ तेनैव मन्त्रेण तथैव पर्यावृत्य ॥३॥ दक्षिणेन प्रादेशेन दक्षिणमंसमन्वारभ्य जपति॥४॥"ब्रह्मचार्यसि[9], समिध[10]-मा धेहि, अपोऽशान[10], कर्म[10] कुरु, मा[11] दिवा सुषुप्थाः[11], वाचं[12] यच्छ आ समिदाधानात्" ॥५॥ "एषा[13] ते अग्ने समिदिति" अभ्यादधाति समिधं तूष्णीं वा ॥६॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

॥ अथ सावित्रानुवाचनम् ॥

संवत्सरे सावित्रीमन्वाह॥१॥त्रिरात्रे॥२॥ अन्वक्षं[14] वा॥३॥गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयात् ॥४॥ त्रिष्टुभं क्षत्रियाय ॥५॥ जगतीं वैश्याय ॥६॥

---

1. अन्वावर्ते तैसं १, ६, ६, २; शांश्रौ १, ६, ५; आपश्रौ ४, १५, २; तु. OEN. 2. शांश्रौ निर्दि. स्थ. 3. स्वशाखीया श्रुतिः । 4. तु. OEN. 5. साममं १, २, २१; तु. आगृ १, २१, ७ 6. तु. पागृ १, ८, ८; हिगृ १, ५, ११ 7. साममं निर्दि. स्थ. मागृ १, १०, १३ 8. विमर्शंभूयस्त्वं भूमिकायां द्र. OMS. ब्रह्मचारी असि असौ, BMS. ब्रह्मवर्चं तु.अग्ने ब्रह्मचार्य् असि मम ब्रह्मचार्य् असि. पैसं २६, ४६, २ 9. साममं १, ६, २५; तु. गोगृ २, १०, ३३ 10. साममं निर्दि. स्थ. शब्रा ११, ५, ४, ५ 11. स्वाप्सीः साममं निर्दि. स्थ. तु. ऊर्ध्वस्तिष्ठ ध्रुवा त्वम् तैसं ४, १, ६, ३; मैसं २, ७, ६; कासं १६, ६; तैआ ४, ३, ३; तु. गोगृ २, १०, ३४ 12. तु. शब्रा १३, ४, १, ७ 13. तु. मासं २, १४ 14. OMS. अन्वक्षयम्

सावित्रीं त्वेव ।।७।। उत्तरेणाग्निमुपविशतः ।।८।। प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्मुख इतरः ।।९।। "अधीहि[1] भो३इति" उक्त्वा ।।१०।। आचार्य[2] ॐकारं प्रयुज्याथेतरं वाचयति "सावित्रीं[2] भो अनु ब्रूहीति" ।।११।। अथास्मै सावित्रीमन्वाह "तत्सवितुर्वरेण्यमिति[3]" एतां पच्छोऽर्द्धर्चशोऽनवानम् ।।१२।।

इति पञ्चमः खण्डः ।

।। अथ व्रतानि ।।

"आपो[4] नाम स्थ शिवा नाम स्थ ।
ऊर्जा नाम स्थाऽजरा नाम स्थ ।
अभया नाम स्थाऽमृता नाम स्थ ।"

"तासां[5] वोऽशीय सुमतौ मा धत्तेति" एवं त्रिरप आचमय्य ।।१।। "स्वस्ति[6] नो मिमीतामिति" पञ्चर्चेन दण्डं प्रयच्छति ।।२।। वरो दक्षिणा ।।३।। प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीय[7] भिक्षते ग्रामम् ।।४।। मातरं त्वेव प्रथमाम् ।।५।। या चैनं[8] न प्रत्याचक्षीत ।।६।। आचार्याय भैक्ष्यं निवेदयित्वाऽनुज्ञातो गुरुणा भुञ्जीत ।।७।। अहरहः समिदाधानं भिक्षाचरणमधःशय्या[9] गुरुशुश्रूषेति ब्रह्मचारिणो नित्यानि ।।८।।

इति षष्ठः खण्डः ।

।। अथ अनुवाचनम् ।।

अथाऽनुवाचनस्य[10] [11] ।।१।। अग्नेरुत्तरत उपविशतः।।२।। प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्मुख इतरः ।।३।। अभिवाद्य पादावाचार्यस्य पाणी[12] प्रक्षाल्य[12] ।।४।।

---

1. तु. आगृ १, २१, ४; गोगृ २, १०, ३८ 2. तु. गौध १, ४६; तु. गोगृ निर्दि. स्थ. पूर्वेण सूत्रेणान्वय इति नाभा. वैतु. OEN. 3. ऋसं ३, ६२, १० 4. स्वशाखीया श्रुतिः । भूयसे विमर्शाय तु. OEN. 5. स्वशाखीया श्रुतिः । 6. ऋसं ५, ५१, ११-१५ 7. BMS. पर्यास्थीत्य 8. BMS चैनम् 9. BMS. शय्याम् 10. तु. OEN. 11. OMS. अनुवचनस्य 12. BMS. पाठो नास्ति

दक्षिणेन जानुनाऽऽक्रम्य मूले कुशतरुणान् ॥५॥ दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां मध्ये परिगृह्य ॥६॥ तान्त् सव्येनाऽऽचार्योऽग्रे[1] संगृह्य दक्षिणेनाऽद्भिः परिषिञ्च-न्नथेतरं वाचयति ॥७॥ "सावित्रीं[2] भो३ अनु ब्रूहीति" इतरः ॥८॥ "सावित्रीं[3] ते अनु ब्रवीमीति" आचार्यः ॥९॥ "गायत्रीं[3] भो३अनु ब्रूहीति" इतरः, "गायत्रीं[3] ते अनु ब्रवीमीति" आचार्यः ॥१०॥ वैश्वामित्रीं भो३अनु ब्रूहीति" इतरः, "वैश्वानरीं[3] ते अनु ब्रवीमीति" आचार्यः ॥११॥ "ऋषीन्[3] भो३अनु ब्रूहीति" इतरः, "ऋषींस्ते[3] अनु ब्रवीमीति" आचार्यः ॥१२॥ "देवता[3] भो३ अनु ब्रूहीति" इतरः, "देवतास्ते[3] अनु ब्रवीमीति" आचार्यः ॥१३॥ "छन्दांसि[3] भो३ अनु ब्रूहीति" इतरः, "छन्दांसि[3] ते अनु ब्रवीमीति" आचार्यः ॥१४॥ "श्रुतिं[3] भो३ अनु ब्रूहीति" इतरः, "श्रुतिं[3] ते अनु ब्रवीमीति" आचार्यः ॥१५॥ "स्मृतिं[3] भो३ अनु ब्रूहीति" इतरः, स्मृतिं[3] ते अनु ब्रवीमीति" आचार्यः ॥१६॥ "श्रद्धा-मेधे[3] भो३ अनु ब्रूहीति" इतरः, "श्रद्धा-मेधे[3] अनु ब्रवीमीति" आचार्यः ॥१७॥ एवमेवमृषेर्यस्य-यस्य यो-यो मन्त्रो यद्दैवत्यो यच्छन्दाश्च[4] तथा-तथा[5] तं-तं मन्त्रमनुब्रूयात् ॥१८॥ अपि वाऽविन्दन्नृषिदैवतच्छन्दांसि "तत्सवितुर्वरेण्यमिति"[6] एतां पच्छोऽर्द्धर्चशोऽनवानमित्येषेति समाप्त आहा-ऽऽचार्य्यः ॥१९॥ एवमेकैकमृषिमनुवाकं वाऽनुब्रूयात् ॥२०॥ क्षुद्रसूक्तेष्वनु-वाकम्[7] ॥२१॥ यावद्वा गुरुर्मन्येत ॥२२॥ आद्योत्तमे कामं सूक्ते वाऽनुब्रूया-दृषेः ॥२३॥ अनुवाकस्य वा ॥२४॥ एकैकां सूक्तादाविति ॥२५॥ एषा प्रभृतिरिति कामं सूक्तादावाचार्य इति ॥२६॥ एतदपिस्वाध्याये[8] व्याख्यातम् ॥२७॥ समाप्ते[9] कुशतरुणानादायाऽऽनडुहेन मूले कुण्डं कृत्वा यथासूक्तं कुशेष्वपो निषिञ्चति ॥२८॥ अहःशेषं स्थानमुपवासश्च ॥२९॥

इति सप्तमः खण्डः ।

---

1. BMS. अग्ने 2. तु. आगृ १, २१, ४; आपगृ ४, ११, ८; हिगृ १, ६, १० 3. स्वशाखीया श्रुतिः । 4. OMS. यच्छन्दाश्च 5. BMS. पाठो नास्ति 6. ऋसं ३, ६२, १०; मासं ३, ३५; कौसं २, ८१२; तैसं १, ५, ६, ४ 7. तु. ऋसं १०, १२९-१९१ 8. नाभाविमर्शः सापेक्षः तु. OEN. 9. BMS. पाठो नास्ति

अपराह्णे ऽक्षतधाना भिक्षित्वाऽऽज्याहुतिधर्म्मेणाऽग्नौ पाणिना जुहुयात् "सदसस्पतिमद्भुतमिति"[1] प्रत्यृचं[2] सूक्तशेषेण ॥१॥ भक्षैराचार्यं स्वस्ति-वाच्य ॥२॥

इत्यष्टमः खण्डः ।

॥ अथ सन्ध्योपासनकर्म ॥

अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामास्ते नित्यं वाग्यत उत्तरापराभिमुखोऽन्व-ष्टमदेशमा नक्षत्राणां दर्शनात् ॥१॥ अतिक्रान्तायां महाव्याहृतीः सावित्रीं स्वस्त्ययनानि च जपित्वा ॥२॥ एवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्ना मण्डलदर्शनात् ॥३॥ उदिते[3] प्राध्ययनम् ॥१॥

इति नवमः खण्डः ।

॥ अथ अग्निकार्यम् ॥

अहरहः सायंप्रातः ॥१॥ अग्निमुपसमाधाय परिसमुह्य पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्य ॥२॥

"अग्नये[4] समिधमहार्षं[5] बृहते[6] जातवेदसे ।
स मे श्रद्धां च मेधां च[6] जातवेदा प्र यच्छतु स्वाहा[6] ॥
एधोऽस्येधिषीमहि,[7] समिदसि,[8] तेजोऽसि,[9] तेजो[10] मयि धेहि स्वाहा ।

1. ऋसं १, १८, ६; मासं ३२, १३ 2. प्रत्यृचः इति BMS. अपपाठः 3. सर्वत्र मूलकोषेषु दशमसूत्रस्यादिमसूत्रत्वेन पठितम् तु. OGN. पाठक्रमः 4. अग्ने इति RW. (शौसं १९, ६४, १) शोधोऽसंगत तु. अग्नये इति साधीयान् पाठ इति OEN. OGN. 5. साममं १, ६, ३२; आपमं २, ६, २; गोगृ २,१०, ४६ 5. ०माहार्षम् आगृ १, २१, १ 6. शौसं १९, ६४, १ 7. मासं २०, २३; तैसं १, ४, ४५, ३; मैसं १, ३, ३९ 8. मासं २, ५ 9. शौसं ७, ८९, ४; मासं १, ३१; मैसं १, १, ११; कासं १, १० 10. मासं १९, ९; तैसं १, ४, ४५, ३; कासं ४, १३; शब्रा १२, ९, २, १०; तैब्रा १, ६, ५, ६; आपमं २, ६, ५

समिद्धो[1] मां समर्धय प्रजया[2] च धनेन च स्वाहा ॥
एषा[3] ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चा च प्यायस्व ।
वर्धिषीमहि[4] च वयमा च प्यासिषीमहि स्वाहेति" ॥३॥ अथ पर्युक्ष्य ॥४॥
"अग्निः श्रद्धां[5] च मेधां चाऽविनिपातं स्मृतिं च मे ।
ईडितो[6] जातवेदा अयं शुनन्नः संप्र यच्छत्त्विति" ॥
अग्निमुपतिष्ठते ॥५॥ सौपर्णव्रतभाषितं[7] दृष्टं वृद्धसम्प्रदायानुष्ठितं त्र्यायुषं पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं ललाटे हृदये दक्षिणस्कन्धे वामे च ततः पृष्ठे च पञ्चसु भस्मना त्रिपुण्ड्रं करोति ॥६॥ स एतेषां वेदनामेकं द्वौ त्रीन् सर्वान् वाऽधीते य एवं हुत्वाग्निमुपतिष्ठते ॥७॥

इति दशमः खण्डः ।

॥ अथ शुक्रियव्रतकर्म ॥

अथ व्रतादेशनम् ॥१॥ तस्योपनयनेन कल्पो व्याख्यातः ॥२॥ न सावित्रीमन्वाह ॥३॥ दण्डप्रदानान्तमित्येके ॥४॥ उदगयने शुक्लपक्षे ॥५॥ अहोरात्रं ब्रह्मचर्यमुपेत्याऽऽचार्योऽमांसाशी ब्रह्मचारी ॥६॥ चतुर्दशीं परिहाप्याष्टमीं च ॥७॥ आद्योत्तमे चैके ॥८॥ यां वान्यां भप्रशस्तां मन्येत तस्यां शुक्रिये ब्रह्मचर्यमादिशेत् ॥९॥ त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं चरेद् द्वादशरात्रं संवत्सरं वा यावद् वा गुरुर्मन्येत ॥१०॥ शाक्वरं तु संवत्सरम् ॥११॥ व्रातिकमौपनिषदं च ॥१२॥ पूर्णे काले चरिते ब्रह्मचर्ये शंयोर्बार्हस्पत्यान्ते[8] वेदेऽनूक्ते रहस्यं श्रावयिष्यनकालनियमं चाऽऽदेशेन प्रतीयेत ॥१३॥

इति एकादशः खण्डः ।

---

1. काण्वसं ३, ३, २८ 2. शौसं ७, ३३, १; आपमं २, ६, ७; आयुषा च बलेन च आपश्रौ १४, १८, १ 3. मासं २, १४; शब्रा १, ८, २, ४; आपश्रौ ३, ४, ६; आपमं २, ६, ११ 4. मासं २. १४; तु. मैसं ४, ६, १० 5. स्वशाखीयो मन्त्रः । 6. BMS. ईच्चितो 7. Haug मूलकोषेषु शांबगृह्ये रामप. च नास्ति तु. OEN. 8. OMS. ०पथ्यस्यान्ते

॥ अथ उद्दीक्षणिका ॥

कृतप्रातराशस्याऽपराह्णीऽपराजितायां[1] दिशि ॥१॥ हुत्वाऽऽचार्योऽथैनं यास्वेव देवतासु परीक्षो[2] भवति तास्वेवैनं पृच्छति "अग्नाविन्द्र[3] आदित्ये विश्वेषु च देवेषु चरितं ते ब्रह्मचर्य्यम् ॥२॥ चरितं भो ३ इति" प्रत्युक्ते ॥३॥ पश्चादग्नेः पुरस्तादाचार्यस्य प्राङ्मुखे स्थितेऽहतेन वाससाऽऽचार्य्यः प्रदक्षिणं मुखं त्रिः परिवेष्ट्य ॥४॥ उपरिष्टाद्दशाः कृत्वा यथा न संभ्रश्येत ॥५॥ त्रिरात्रं[3] समिदाधानं भिक्षाचरणमधःशय्यां गुरुशुश्रूषां चाऽकुर्वन्वाग्यतो ऽप्रमत्तोऽरण्ये देवकुलेऽग्निहोत्रे वोपवसस्वेति ॥६॥ अत्र हैके तानेव नियमाँस्तिष्ठतो रात्र्यामेवोपदिशन्ति ॥७॥ आचार्य्योऽमांसाची ब्रह्मचारी ॥८॥ त्रिरात्रे निवृत्ते[4] रात्र्यां वा ग्रामान्निष्क्रान्नैतानीक्षेतानध्यायान् ॥९॥ पिशितामं[5] चण्डालं सूतिकां रजस्वलां तेदनिमपहस्तकाँ श्मशानं सर्वाणि च शवरूपाणि यान्यास्ये न प्रविशेयुः स्वस्य वासान् निरसन् ॥१०॥ प्रागुदीचीं[6] दिशमुपनिष्क्रम्य शुचौ देशे प्राङ्मुख आचार्य उपविशति। ।११॥ उदित आदित्येऽनुवाचनधर्म्मेण वाग्यतायोष्णीषिणेऽन्वाह ॥१२॥ महानाम्नीष्वेवैष नियमः ॥१३॥ अथोत्तरेषु प्रकरणेषु स्वाध्ययमेव कुर्वत आचार्यस्येतरः शृणोति ॥१४॥ उष्णीषं[7] भाजनं दक्षिणां गां ददाति ॥१५॥ त्वं[8] तमिति, उच्चा[9] दिवीति च प्रणवेन वा सर्वम् ॥१६॥ अत्र हैके वैश्वदेवं चरुं कुर्वते सर्वेषु प्रकरणेषु ॥१७॥ यथापरीक्षमिति माण्डूकेयः ॥१८॥

इति द्वादशः खण्ड :

॥ अथ दण्डनियमाः ॥

अथातो दण्डनियमाः ॥१॥ न अन्तरा गमनं कुर्यादात्मनो दण्डस्य ॥२॥ अथ चेद्दण्डमेखलोपवीतानामन्यतमद्विशीर्य्येत छिद्येत वा तस्य

---

1. तु. OEN. 2. BMS, परीत: 3. स्वशाखीया श्रुतिः। 4. BMS, OMS. निवृत्ते 5. तु. OEN. BMS. पिशितापम् 6. BMS. सूत्रं नास्ति 7. BMS. ०णीषभाजम् 8. ऋसं १, १८, ५ 9. ऋसं १०, १०७, २

तत्प्रायश्चित्तं यदुद्वाहे रथस्य ॥३॥ मेखला चेदसन्धेया भवत्यन्यां कृत्वानु-मन्त्रयते ॥४॥

"मेध्यामेध्यविभागज्ञे[1] देवि[2] गोप्त्रि सरस्वति ।
मेखलेऽस्कन्नमच्छिन्नं संतनुष्व व्रतं मम ॥
त्वमग्ने[3] व्रतभृच्छुचिरग्ने[4] देवाँ इहाऽऽवह ।
उप[4] यज्ञं हविश्च नः ॥
व्रतानि[5] बिभ्रद् व्रतपा अदाभ्यो भवा[6] नो दूतो अजरः सुवीरः ॥
दधद्रत्नानि सुमृडीको[7] अग्ने, गोपाय[8] नो जीवसे जातवेद इति" ॥५॥

उपवीतं च दण्डे बध्नाति ॥६॥ तदप्येतत् ॥७॥

यज्ञोपवीतं[9] दण्डं च मेखलामजिनं तथा ।
जुहुयादप्सु व्रते पूर्णे वारुण्यर्चा रसेन वा ॥८॥

इति त्रयोदशः खण्डः ।

॥ अथ वैश्वदेवकर्म ॥

अथ वैश्वदेवः ॥१॥ व्याख्यातो होमकल्पः ॥२॥ वैश्वदेवस्य सिद्धस्य सायंप्रातर्गृह्येऽग्नौ जुहुयात् ॥३॥

"अग्नये स्वाहा,[10] सोमाय[10] स्वाहा, इन्द्राग्निभ्यां[10] स्वाहा, विष्णवे[11] स्वाहा,[10] भरद्वाजधन्वन्तरये[12] स्वाहा, विश्वेभ्यो[13] देवेभ्यः स्वाहा, प्रजापतये[13] स्वाहा,[12] अदितये[12] स्वाहा, अनुमतये[12] स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते[13] स्वाहेति" हुत्वैतासां देवतानाम् ॥४॥ अथ वास्तुमध्ये बलिं हरेद् एताभ्यश्चैव[14] देवताभ्यः

1. स्वशाखीयो मन्त्रः 2. BMS. मेधि देवि सर० 3. तैब्रा २, ४, १, ११; शांश्रौ ३, ५, ६; 4. ऋसं १, १२, ३; १०; शौसं २०, १०१, ३; सर्वशाखीयः पादः 5. व्रता नु बिभ्रद् व्रतपा अदब्धः मैसं ४, ११, ४; तैब्रा निर्दि. स्थ.। 6. शांश्रौ निर्दि. स्थ.। 7. सुविदानो तैब्रा निर्दि. स्थ.। आश्रौ ३, १२, १४ 8. मैसं निर्दि. स्थ. 9. तु. जैगृ १, १२ 10. सर्वशाखीया श्रुतिः। 11. BMS. विश्वकर्मणे 12. स्वशाखीया श्रुतिः। 13. BMS. पाठो नास्ति। मासं २२, २८; याजुषी श्रुतिः 14. BMS. देवताभ्यश्च

"नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यश्च, वास्तोष्पते[1] प्रति जानीह्यस्मानिति" वास्तुमध्ये वास्तोष्पतये च ॥५॥ अथ दिशां प्रदक्षिणं यथारूपं बलिं हरति ॥६॥

"नम[2] इन्द्रायैन्द्रेभ्यश्च नमो[2] यमाय याम्येभ्यश्च, नमो[2] वरुणाय वारुणेभ्यश्च, नमः[2] सोमाय सौम्येभ्यश्च, नमो[2] बृहस्पतये बार्हस्पत्येभ्यश्च" ॥७॥ अथाऽऽदित्यमण्डले "नमोऽदितय[2] आदित्येभ्यश्च, नमो[2] नक्षत्रेभ्य ऋतुभ्यो मासेभ्योऽर्द्धमासेभ्योऽहोरात्रेभ्यः संवत्सरेभ्यः" ॥८॥ "पूष्णे[2] पथिकृते धात्रे विधात्रे मरुद्भ्यश्चेति" देहलीषु[4] ॥९॥ "विष्णवे"[5] दृषदि ॥१०॥ "वनस्पतय[2] इति" उलूखले ॥११॥ 'ओषधीभ्य [2]इति" ओषधीनां स्थाने ॥१२॥ "पर्ज्जन्यायाद्भ्य[2] इति" मणिके ॥१३॥ "नमः[2] श्रियै" शय्यायां शिरसि पादतः "भद्रकाल्यै"[2] ॥१४॥ अनुगुप्ते देशे "नमः[2] सर्वान्नभूतये" ॥१५॥ अथान्तरिक्षे "नक्तञ्चरेभ्य[2] इति" सायम्, "अहश्चरेभ्य[2] इति" प्रातः, "ये देवास[7] इति" च ॥१६॥ अविज्ञाताभ्यो देवताभ्य उत्तरतो धनपतये च ॥१७॥ प्राचीनावीती दक्षिणतः शेषन्निनयति "ये[8] अग्निदग्धा इति" ॥१८॥ देवपितृनरेभ्यो दत्त्वा श्रोत्रियं भोजयेत् ॥१९॥ ब्रह्मचारिणे वा भिक्षां दद्यात् ॥२०॥ अनन्तरं[9] सौवासिनीं[10] गर्भिणीं कुमारान् स्थविरांश्च भोजयेत् ॥२१॥ श्वभ्यः श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चाऽऽवपेद् भूमौ ॥२२॥ इति नाऽनवक्षमश्नीयात् ॥२३॥ नैकः ॥२४॥ न पूर्वम् ॥२५॥ तदप्येतदृचोक्तम्[11] "मोघमन्नं[12] विन्दते अप्रचेता इति" ॥२६॥

इति चतुर्दशः खण्डः ।

---

1. ऋसं ७, ५४, १; आगृ २, ६, ६; आपमं २, १५, १८ 2. स्वशाखीया श्रुतिः । 3. तु. OGN. 4. OMS. देहलिपु 5. तु. विध ६७, १२ 6. OMS. 'सर्वां भू०' 'सर्वान् भूतये; सर्वान्' ? 7. ऋसं १, १३९, ११ 8. ऋसं १०, १५, १४; शौसं १८, २, ३५ 9. तु. PW., Buhler गौध ५, २५ 10. OMS. सौवासिनीः 11. BMS. पाठो नास्ति 12. ऋसं १०, ११७, ६

॥ अथ षडर्घ्यकर्म ॥

षण्णां चेदर्घ्याणामन्यतम[1] आगच्छेद्गोपशुमजमन्नं वा यत् सामान्यतमं मन्येत तत्कुर्यात् ॥१॥ नामांसोऽर्घः[2]स्यात् ॥२॥ अधियज्ञमधिविवाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात् ॥३॥ आचार्यायाऽऽग्नेयः[3] ॥४॥ ऋत्विजे[3] बार्हस्पत्यः ॥५॥ वैवाह्याय प्राजापत्यः ॥६॥ राज्ञ ऐन्द्रः ॥७॥ प्रियाय मैत्रः ॥८॥ स्नातकायैन्द्राग्नः ॥९॥ यद्यप्यसकृत् संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाऽकृतार्घ्याः ॥१०॥ तदपि भवति ॥११॥

इति पञ्चदशः खण्डः ।

॥ अथ पशुकर्म ॥

मधुपर्के च सोमे[4] च पितृदैवतकर्म्मणि ।
अत्रैव[5] पशवो हिंस्या[6] नाऽन्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥१॥
आचार्यश्च पिता चोभौ सखा चाऽनतिथिर्गृहे ।
ते यद्विदध्युस्तत् कुर्यादिति धर्मो विधीयते ॥२॥
नैकग्रामीणमतिथिं[7] विप्रोष्याऽऽगतमेव च ।
उपस्थितं गृहे विद्याद् भार्या यत्राऽग्नयोऽपि वा ॥३॥
अग्निहोत्रं बलिवर्दाः काले चातिथिरागतः ।
बालाश्च कुलवृद्धाश्च निर्दहन्त्यपमानिताः ॥४॥
अनड्वानग्निहोत्रं च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् ॥५॥
देवताः पुरुषं गृह्या अहरहर्गृहमेधिनम् ।
भागार्थमुपसर्पन्ति ताभ्यो निर्वप्तुमर्हति ॥६॥

इति षोडशः खण्डः ।

---

1. तु. शांश्रौ ४, २१, १ तु. OEN. 2. तु. पागृ १, ३, २९-३० 3. BMS. पाठो नास्ति
4. मनु ५, ४१; यज्ञे इति पाठभेदः 5. OMS. तत्रैव 6. OMS. हिंस्यान् 7. OMS. नैकग्रामीणम्, नैकग्रामेण

॥ अथ अतिथिकर्म ॥

तृणान्यप्युञ्छततो नित्यमग्निहोत्रं च जुह्वतः ।
सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥१॥
ओदपात्राात्तु[1] दातव्यमा[2] काष्ठाज्जुहुयादपि ।
आ सूक्तादाऽनुवाकाद्वा ब्रह्मयज्ञो विधीयते[3] ॥२॥
नोपवासः प्रवासे स्यात् पत्नी धारयते व्रतम् ।
पुत्रो भ्राताऽथवा पत्नी शिष्योवाऽस्य बलिं हरेत् ॥३॥
वैश्वदेवमिमं ये तु सायंप्रातः प्रकुर्वते ।
ते अर्थैरायुषा कीर्त्या प्रजाभिश्च समृध्नुयुरिति ॥४॥

इति सप्तदशः खण्डः ।

॥ अथ प्रवत्स्यद्‌ब्रह्मचारिकर्म ॥

ब्रह्मचारी प्रवत्स्यन्नाचार्य्यमामन्त्रयते ॥१॥ "प्राणापानयोरिति"[3] उपांशु । "ओमहं वत्स्यामि[4] भो३ इति" उच्चैः ॥२॥

"प्राणापाना[5] उरुव्यचास्त्वया प्र पद्ये[5] देवाय[6] त्वा गोप्त्रे परि ददामि,
देव[7] सवितरेष ते ब्रह्मचारी, तं[8] ते परि ददामि,
तं गोपायस्व,[9] तं मा मृधस्वेति" [10] ॥

उपांशु ॥३॥ "ॐ स्वस्ती" त्युच्चैराचार्य्यः-स्वस्तीत्युच्चैराचार्य्यः ॥४॥

इत्यष्टादशः खण्डः ।

इति[11] शाङ्खायनगृह्यसूत्रे द्वितीयोऽध्यायः

---

1. OMS. उदपात्रात् BMS. उदपात्रस्तु 2. OMS. प्रदातव्यम् 3. तु. आगृ ३, १० ४ 4. प्रवत्स्यामि इति OEN. शोधः। 5. तु. आगृ ३, १०, ६ 6. देवाय सवित्रे परिददामि आगृ निर्दि. स्थ. 7. तु. आगृ १, २०, ७; मागृ १, २२, ५ 8. तु. हिगृ १, ७, १० 9. कासं ३१, १०; 'तं गोपाय' आपमं २, ३, ३१; आगृ नापू. स्थ. 10. BMS. मृधः 11. BMS. इति गृह्यसूत्रे। OMS. द्वितीयोऽध्यायः

॥ अथ समावर्तनम् ॥

स्नानं समावर्त्स्यमानस्य ॥१॥ आनडुहमित्युक्तं[1] तस्मिन्नुपवेश्य केश-श्मश्रूणि वापयति लोमनखानि[2] च ॥२॥ व्रीहियवैस्तिलसर्षपैरपामार्गैः सदा-पुष्पीभिरित्युद्वाप्य ॥३॥ आपोहिष्ठीयेनाऽभिषिच्य[3] ॥४॥ अलंकृत्य ॥५॥ "युवं वस्त्राणीति[4]" वाससी परिधाय ॥६॥ अथाऽस्मै निष्कं बध्नाति "आयुष्यं[5] वर्चस्यम ॥७॥ "ममाग्ने[6] वर्च इति" वेष्टनम् ॥८॥ "गृहं[7] गृहमहनेति" छत्रम् ॥९॥ "आ रोहतेति[8]" उपानहौ ॥१०॥ "दीर्घस्ते[9] अस्त्वङ्कुश इति" वैष्णवं दण्डमादत्ते ॥११॥ प्रतिलीनस्तदहरासीत ॥१२॥ "वनस्पते[10] वीड्वङ्गः शास[11] इत्थेति" रथमारोहेत्[12] ॥१३॥ यत्रैनं गवा वा पशुना वा अर्हयेयुस्त-त्पूर्वमुपतिष्ठेत ॥१४॥ गोभ्यो व समावर्तेत फलवतो वा वृक्षात् ॥१५॥ "इन्द्र[13] श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि" "स्योनापृथिवि[14] भवेति" अवरोहति ॥१६॥ ईप्सितमन्नं[15] तदहर्भुञ्जीत ॥१७॥ आचार्याय वस्त्रयुगं दद्यादुष्णीषं मणि-कुण्डलं दण्डोपानहं छत्रं च ॥१८॥

इति प्रथमः खण्डः ।

॥ अथ गृहकर्म ॥

अगारं कारयिष्यन् "इहाऽन्नाद्याय विशः[16] परिगृह्णामीति" उदुम्बर-शाखया त्रिः परिलिख्य मध्ये स्थण्डिले जुहोति ॥१॥

---

1. तु. शांश्रौ ४, १६, २ 2. OMS. PMS. रोमनखानि 3. ऋसं १०, ९ 4. ऋसं १, १५२, १ 2. मासं ३४, ५० 6. ऋसं १०, १२८, १ 7. ऋसं १, १२३ ४; OMS. अहनायेति 8. ऋसं १०, १८, ६ 9, ऋसं ८, १७, १० 10. ऋसं ६. ४७, २६; OMS. नास्ति 11, ऋसं १०, १५२, १ 12. BMS. रथमारोहयेत् 13. ऋसं २, २१, ६ 14. ऋसं १, २२, १५ 15. BMS. उपवेशेहनी् स्पितमन्नम् 16. स्वशाखीया श्रुतिः ।

"कोऽसि कस्याऽसि[1] काय[2] ते ग्रामकामो जुहोमि स्वाहा,
अस्यां देवानामसि भागधेयमितः प्रजाताः पितरः परेताः,
विराडजुहद्[3] ग्रामकामो न देवानां किञ्चानान्तरेण स्वाहेति" ॥२॥
स्थूणागर्तान् खानयित्वा[4] ॥३॥ उदमन्थानासिच्य ॥४॥
"इमां[5] वि मिन्वे अमृतस्य शाखां मधोर्धारां[6] प्रतरणीं वसूनाम् ।
एनां[7] शिशुः क्रन्दत्या कुमार एनां धेनुः क्रन्दतु नित्यवत्सेति" ॥
उदुम्बरशाखां घृतेनाऽक्तां दक्षिणे द्वार्य्ये गर्ते निदधाति ॥५॥
इमामुच्छ्रयामि[6] भुवनस्य शाखां मधोर्धारां प्रतरणीं वसूनाम् ।
एनां शिशुः[8] क्रन्दत्या कुमार एनां धेनुः क्रन्दतु पाकवत्सेति" ॥
उत्तरतः ॥६॥ एवं द्वयो-र्द्वयोर्दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च ॥७॥
"इमामहमस्य[2] वृक्षस्य शाखां घृतमुक्षन्तीममृते मिनोमि ।
एनां शिशुःक्रन्दत्या कुमार आ[9] स्यन्दन्तान्धेनवो नित्यवत्सा इति" ॥
स्थूणाराजमुच्छ्रयति ॥८॥
"एनं[10] कुमारस्तरुण आ[11] वत्सो भुवनस्परि[10] ।
एनं परिस्रुतः कुम्भ्या आ[10] दध्नः कलशैरगमन् ॥९॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

"इहैव[12] स्थूणे प्रति तिष्ठ ध्रुवाऽश्वावती गोमती सीलमावती[13] ।
क्षेमे तिष्ठ[14] घृतमुक्षमाणेहैव तिष्ठ निमिता तिल्विला[15] स्थाजिरावती ॥

---

1. मासं ७, २६; काण्वसं ६, १, ४ शब्रा ४, ५, ६, ४ 2. स्वशाखीया श्रुतिः 3. OMS. विराह जुहूद्राम, विराजजुहत् 4. BMS. खादयित्वा 5. BMS. इमम् । स्वशाखीया श्रुतिः 6. तु. पागृ ३, ४, ४ 7. तु. आगृ २, ८, १६ पागृ निर्दि. स्थ. 8. OMS. शिशुः क्रन्दत्याः 9. तु. आ धेनवः सायमास्पन्दमानाः शौसं ३, १२, ३ 10. आपमं २, १५, ४; तु. आगृ निर्दि. स्थ. पागृ निर्दि. स्थ. हिगृ १, २७, ४; मागृ २, ११, १२; तु. ZAL पृ. २८१ OMS. भुवन् नस्वरि 11. आवत्मो जगता सह हिगृ, मागृ, आपमं, यक्र. नापू. स्थ. । आवत्सो जायतां सह आगृ नापू. स्थ. आवन्सो जगदैः सह पागृ, नापू. स्थ. 12. तु. शौसं ३, १२, २; तु. हिगृ १, २७, ३ 13. OMS. शीलमावतीऽ । सूनृतावती इति शौसं ३, १२, २; पागृ २, १७, ६; हिगृ निर्दि. स्थ. तु. OEN. 14. तिष्ठाति शौसं; तिष्ठतु पागृ; तिष्ठति हिगृ यक्र. निर्दि. स्थ. 15. आपमं २, १५, ३; तु. आगृ निर्दि. स्थ. मागृ निर्दि.स्थ.

मध्ये पोषस्य तृम्पतां मा त्वा प्रापन्नघायवः ॥
उपहूता[1] इह गाव उपहूता अजावयः
अथो अन्नस्य की[2]लाल उपहूतो गृहेषु नः ।
रथन्तरे[3] प्रति तिष्ठ वामदेव्ये[3] श्रयस्व बृहति स्तभायेति"॥

स्थूणाराजमभिमृशति ॥१॥ संमितस्य स्थूणाः संमृशति ॥२॥ "सत्यं च श्रद्धा चेति" पूर्वे ॥३॥ "यज्ञश्च[4] दक्षिणा चेति" दक्षिणे ॥४॥ "बलं[5] चौजश्चेति" अपरे ॥५॥ "ब्रह्म[6] च नक्षत्रश्चेति" उत्तरे ॥६॥ "श्री स्तूप[7]:, धर्मस्थूणाराजः[8]" ॥७॥ अहोरात्रे[9] द्वारफलके" ॥८॥ "संवत्सरोऽ[9]-पिधानम्" ॥९॥ "उक्षा[10] समुद्र इति" अभ्यक्तमश्मानं स्तूपस्याधस्ता-न्निखनेत् ॥१०॥

इति तृतीयः खण्डः ।

॥ थ गृहप्रवेशकर्म ॥

वास्तोष्पतीये कर्मणि ॥१॥
"अग्निं[11] दधामि मनसा शिवेनाऽयमस्तु संगमनो वसूनाम् ।
मा नो हिंसीः स्थविरं मा कुमारं शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति" ॥

गृह्यमग्निं बाह्यंत उपसमाधाय ॥२॥ प्रागग्रेषु नवेषु कुशेषूदकुम्भं नवं प्रतिष्ठाप्य ॥३॥ "अरिष्टा[12] अस्माकं वीरा, मा[13] परा सेचि नो धनमिति"

---

1. शौसं ७, ६०, ५; मासं ३, ४३; लाश्रौ ३, ३, १; आपश्रौ ६, २७, ३ 2. यो रसः लाश्रौ निर्दि. स्थ. 3. तु. रथन्तरे श्रयस्व स्वाहा तैब्रा ३, ७, १०, १; आपश्रौ १४, ३१, १ 4. OMS. श्रद्धाम् । सत्यं च मे श्रद्धा च मे मासं १८, ५; तैसं ४,७, २, १; मैसं २, ११, ३ 5. तु आपगृ. ७, १७, ६ 6. स्वशाखीया श्रुतिः । 7. तु. शौसं ९, ७, ९ 8. श्री ते स्तूपः आपमं २, १५, ११; आपगृ नापू. स्थ. 9. धर्मस्ते स्थूणराजः आपमं २, १५, १०; तु पागृ ३, ४, १८ 10. ऋसं ५, ४७, ३ 11. तु. अग्निं प्र णयामि शांगृ १, ७, ९ 12. अरिष्टा अस्माकं वीरा. सन्तु, आपश्रौ १३, १८, १ आपमं २, १५, १६ 13. मा परा सेचि नः स्वम् आपश्रौ १३, १८, १; मा परा सेचि मत् पयः काश्रौ २५, ५, २८; आपश्रौ ४, १४, ४; मा परा सेचि मे धनम् आपगं नापू. स्थ.

अभिमन्त्र्य ॥४॥ रथन्तरस्य स्तोत्रियेण पुनरादायं ककुप्कारं तिस्रः पूर्वाह्णे जुहोति ॥५॥ वामदेव्यस्य मध्यन्दिने ॥६॥ बृहतोऽपराह्णे ॥७॥ महाव्याहृतयश्चतस्रः "वास्तष्पत[1] इति" तिस्रः "अमीवहा[2] वास्तोष्पते, वास्तोष्पते[3] ध्रुवा स्थूणा" सौविष्टकृती दशमी स्थालीपाकस्य रात्रौ ॥८॥ ज्येष्ठं पुत्रमादाय जायां च सहधान्यः प्रपद्येत ॥९॥

"इन्द्रस्य[4] गृहाः शिवा वसुमन्तो वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये सह जायया सह प्रजया सह पशुभिः सह रायस्पोषेण सह यन्मे किञ्चास्ति तेन ॥१०॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

शग्मं[5] शग्मं शिवं-शिवं क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये, अभयं[6] नो अस्तु । ग्रामो माऽरण्याय परि ददातु विश्व[5] महाय मा परि देहीति" ॥

ग्रामान्निष्क्रामन् ॥१॥ "अरण्यं मा ग्रामाय परि ददातु, मह[5] विश्वाय मा परि देहीति" ग्रामं प्रविशन्नरिक्तः ॥२॥

"गृहान्[7] भद्रान्सुमनसः प्रपद्ये वीरघ्नो[8] वीरतरः सुवीरान्[9] ।
इरां वहन्तो[10] घृतमुक्षमाणा[11] अन्येष्वहं[12] सुमनाः संविशेयमिति" ॥
सदा प्रवचनीयः ॥३॥

इति पञ्चमः खण्डः ।

---

1. ऋसं ७. ५४, १—३ 2. ऋसं ७, ५५, १; ७ 3. ऋसं ८; १७, १४; 4. कासं ३, ५; तं त्वा प्रपद्ये शौसं ५, ६, ११—१४; तैब्रा २, ४, २, ४; तैआ ४, ४२, २; आपश्रौ १४, २६. १ 5. स्वशाखीया श्रुतिः । 6. मैसं ४, ९, २७; कासं ३७, १०; शांश्रौ १, ४, ५ 7. तु. आश्रौ २, ५, १७; आपश्रौ १६; १६, ४; आपमं १,८, २ 8. वीरवतः आश्रौ निर्दि. स्थ. 9. सुशेवान् हिगृ १, २९, २ 10. वहतो आपमं, निर्दि. स्थ. वहन्ती मागृ १, १४, ६ 11 OMS. मुक्षमाणान् 12. तेष्वहं सुमनाः संविशामि आश्रौ २, ५ १७; मित्रेण साकं सह संविशन्तु अगृ २, ९, ५

॥अथ प्रवसद्यजनम् ॥

अनाहिताग्निः प्रवत्स्यन् गृहान् समीक्षते ॥१॥
"इमान्[1] मे मित्रावरुणौ गृहान्[1] गोपायतं युवम्।[2]
अविनष्टानविह्न तान्[3] पूषैनानभि[4] रक्षतु।
आऽस्माकं पुनरागमात्" ॥२॥"अपि[5] पन्थामगन्महीति" च जपति ॥३॥

इति षष्ठः खण्डः।

अथ प्रोष्याऽऽयन् गृहान् समीक्षते ॥१॥
"गृहा[6] मा बिभीत मा वेपध्वमूर्जं[7] बिभ्रत एमसि।
ऊर्जं बिभ्रद्वः सुमनाः[8] सुमेधाः गृहानैमि[9] मनसा मोदमानः॥
येषामध्येति[10] प्रवसन्येषु सौमनसो[11] बहुः।
गृहानुप[12] ह्वयामहे ते[13] नो जानन्तु जानतः॥
उपहूता[14] इह गाव उपहूता[15] अजावयः।
अथोऽन्नस्य[14] कीलाल उपहूतो[14] गृहेषु नः ॥२॥

अयं[16] नो अग्निर्भगवानयं नो भगवत्तरः।
अस्योपसद्ये[17] मा रिषामाऽयं श्रेष्ठये[18] दधातु न[19] इति"।
गृह्यमग्निमुपस्थाय[20] ॥३॥ कल्याणीं वाचं प्रब्रूयात् ॥४॥

---

1. गृहान् जुगुपतं युवम् मैसं १, ५, १४ 2. BMS. युवौ 3. OMS. अविह्न तान्, अविद्र्तान्, अविद्र्तान्। ह्रतान् आश्रौ २, ५, २ 4. मैसं निर्दि. स्थ.। कासं ७, ३; आश्रौ निर्दि. स्थ.। आपश्रौ ६, २४, ४ 5. ऋसं ६, ५१, १६; अपि पन्थामगस्महि तैसं १, २, ६, १; आपश्रौ १०, २४, २ 6. मासं ३, ४१ 7. वेपिढ्वम् लाश्रौ ३, ३, १; आपश्रौ ६, २७, ३; हिगृ १, २९, १ 8. वसुवनिः शौसं ७, ६०, १ 9. विकारबहुलः सांहितिकः पाठः। तद्यथा सुमना वन्दमानः शौसं निर्दि. स्थ.। मोदमानः सुवर्चाः आपश्रौ १६, १६; ४; मनसा दैवेन लाश्रौ निर्दि. स्थ. 10. येष्वध्येति प्रवसन् मागृ १, १४, ५ 11. सौमनसं महत् मागृ निर्दि. स्थ. 12. शौसं ७, ६०, ३ 13. जानन्त्वायतः शौसं निर्दि. स्थ.। जानन्त्वागतम् मागृ निर्दि. स्थ. 14. शौसं ७, ६०, ५ 15. मासं ३, ४३; लाश्रौ निर्दि. स्थ. 16. तु. कौसू ८९, १३ 17. शब्रा १४, ९, ४, २३; बृउ ६, ४, २३ 18. OMS. श्रैष्ठे, श्रैष्ठ्यै, श्रै'टे 19. नौ पागृ ३, २, ७ 20. BMS. गृहग्

"विराजो[1] दोहोऽसि विराजो[1] दोहमशीय ।
मयि[2] पद्यायै विराजो दोह इति" ॥ पाद्यप्रतिग्रहणः[3] ॥५॥

इति सप्तमः खण्डः ।

॥ अथ आग्रयणम् ॥

अनाहिताग्निर्न्नवं प्राशिष्यन्नाग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यः स्वाहाकारेण गृह्येऽग्नौ जुहुयात् ॥१॥ "प्रजापतये[4] त्वा ग्रहं गृह्णामि मह्यं श्रियै मह्यं यशसे मह्यमन्नाद्यायेति" प्राशनार्थीयमभिमन्त्र्य ॥२॥

"भद्रान्नः[5] श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया ज्वसेन[6] समशीमहि त्वा ।
स नो मयोभूः पितवा[7] विशस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति"
अद्भिरभ्युत्पिश्वँ स्त्रिः प्राश्नाति ॥३॥
"अमोऽसि[8] प्राण तद्दतं ब्रवीम्यमोऽसि[9] सर्वाङ्सि प्रविष्टः ।
स मे जरां रोगमपनुद्य[10] शरीरादमा[11] म एधि मृधा न इन्द्रेति ॥
हृदयदेशमभिमृशति ॥४॥ "नाभिरसि,[12] मा बिभीथाः, प्राणानां[13] ग्रन्थिरसि, मा विस्रस[14] इति" नाभिम् ॥५॥ "भद्रं[15] कर्णेभिरिति" यथा-लिङ्गम् ॥६॥ "तच्चक्षुरिति"[16] आदित्यमुपस्थाय ॥७॥

इत्यष्टमः खण्डः ।

---

1. शांश्रौ ४, २१, ३; आगृ १, २४, २१ 2. पागृ १, ३, १२; शांश्रौ निर्दि. स्थ.। मम पद्याय वि राज आपमं २, ६, १३; मयि दोहः पद्यायै विराजः आगृ १, २४, २२; हिगृ १, १३, १; मयि विराजः कल्पताम् मागृ १, ६, ७ 3. PMS. ग्रहः ग्रह: BMS. पाद्यं प्रति० 4. आश्रौ २, ६, ६, 5. तैसं ५, ७, २, ४; सामम २, १, १३ 6. BMS. वशेन 7. दैक्षतभूयिष्ठः पादः 8. आश्रौ २, ६, १०; साममं २, १, १४ 9. अमासि सर्वानसि प्रविष्टः आश्रौ निर्दि. स्थ. 10 अपमृज्य साममं निर्दि. स्थ. 11. अनामयैधि मा रिषाम इन्दो कौसू ७४, २० 12. स्वशाखीया श्रुतिः 13. तैआ १०, ३७, १; साममं १ ६, २० 14. मा विस्रसोऽन्तक साममं निर्दि. स्थ.। स मा विस्रसः हिगृ १, ५, १२ ऋसं १, ८६, ८ 16. ऋसं ७, ६६, १६

॥ अथ गोष्ठकर्म[1] ॥

"परि[1] वः सन्याद्वधाद्व्या वृञ्जन्तु घोषिण्यः[1] ।
समानस्तस्य गोपतेर्गावो अंशो न वो रिषत् ॥
पूषा[2] गा अन्वेतु न इति" गाः प्रतिष्ठमाना[3] अनुमन्त्रयेत ॥१॥

"परि पूषेति"[4] परिक्रान्तासु ॥२॥

"यासामूधश्चतुर्विलं[5] मधोः पूर्णं घृतस्य च ।
ता नः सन्तु पयस्वतीर्बह्वीर्गोष्ठे घृताच्य इति" ॥
"आ[6] गावो अग्मन्निति" च प्रत्यागतासु ॥३॥ उत्तमाममा कुर्वन् ॥४॥

मयोभूर्वात इति" सूक्तेन गोष्ठे गताः ॥५॥

इति नवमः खण्डः ।

॥ थ गवामङ्कनकर्म ॥

या फाल्गुन्या उत्तराऽमावास्या सा रेवत्या संपद्यते तस्यामङ्कलक्षणानि कारयेत्[8] ॥१॥

"भुवनमसि[9] सहस्रपोषमिन्द्राय त्वा श्रमो[10] ददत् ।
अक्षतमस्यरिष्टमिडाऽन्नं गोपायनं यावतीनामिदं[11] करिष्यामि
भूयसीनामुत्तमां समां क्रियासमिति" ॥२॥

या प्रथमा प्रजायेत तस्याः पीयूषं[12] जुहुयात् "संवत्सरीणं[13] पय उस्रियाया इति" एताभ्यामृग्भ्याम् ॥३॥ यदि यमौ प्रजायेत महाव्याहृतिभिर्हुत्वा यमसूं दद्यात् ॥४॥

इति दशमः खण्डः ।

---

1. स्वशाखीयो मन्त्रः । तु. शांश्रौ ४, १६, ९ OGN. च 2. ऋसं ६, ५४, ५ 3. OMS. प्रतिष्ठमानाया: 4. ऋसं ६, ५४, १०; शौसं ७, ९, ४ 5. आपश्रौ ७, १७, १; आगृ २, १०, ६ ऋखि १०, १७०, १ 6. ऋसं ६, २८, १ 7. ऋसं १०, १६९ 8. BMS. धारयेत् 9. वैकृतबहुलः पादः । साहस्रम् माश्रौ ९, ५, ३; साममं १, ८, ५; 10. सूमोऽददात् मैसं ४, २, ९; माश्रौ स.ममं यक्र. निर्दि. स्थ. तु. OGN. 11. तु. मैसं ४, २, ९ माश्रौ निर्दि. स्थ. 12. पद्धतिकारेणोक्तमेतत्पीयूषहोमकर्मेति । 13. ऋसं १०, ८७, १७; १८; शौसं ८, ३, १६; १७

॥ अथ वृषोत्सर्गकर्म[१] ॥

अथ वृषोत्सर्गः ॥१॥ कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्यां वाऽऽश्वयुज्यस्य ॥२॥ गवां मध्ये सुसमिद्धमग्निं कृत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥३॥ "इह[१] रतिरिह रमध्वं स्वाहा, इह[१] धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा, उप[२] सृजं धरुणं मात्रे, धरुणो मातरं धयन् रायस्पोषमस्मासु[३] दीधरत् स्वाहा" ॥४॥

"पूषा[४] गा अन्वेतु न इति" पौष्णस्य जुहोति ॥५॥ रुद्रान्[५] जपित्वा ॥६॥ एकवर्णं द्विवर्णं त्रिवर्णं वा ॥७॥ यो वा यूथं छादयति ॥८॥ यो वा यूथेन छाद्यते ॥९॥ रोहितो वैव स्यात् ॥१०॥ सर्वाङ्गैरुपेतो यूथे वर्चस्वितमः स्यात् ॥११॥ तमलङ्कृत्य ॥१२॥ यूथे मुख्याश्चतस्रो वत्सतर्यस्ताश्चाऽलङ्कृत्य ॥१३॥

"एतं[६] युवानं पतिं वो ददामि तेन[७] क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण।
मा[८] वश्वात्र जनुषा संविदाना रायस्पोषेण[९] समिषा मदेम [१०]स्वाहेति" ॥१४॥

नभ्यस्थेऽनुमन्त्रयते "मयोभूरिति"[११] अनुवाकशेषेण ॥१५॥ सर्वासां पयसि पायसं ब्राह्मणान् भोजयेत्[१२] ॥१६॥

इत्येकादशः खण्डः।

॥ अथ अष्टकाः ॥

ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टका[१३] अपरपक्षेषु ॥१॥ तासां प्रथमायां शाकं जुहोति ॥२॥

---

1. याजुषी श्रुतिः 2. उपसृजन्'''मासं ८, ५१ 3. ऐब्रा ५, २२, १५; शब्रा ४, ६, ९, ९ 4. ऋसं ६, ५४, ५; तैसं ४, १, ११, २ 5. ऋसं १, ४३; ११४; २, ३३; ७, ४६ 6. पागृ ३, ९, ६; तु. तैसं ३, ३, ९, १ 7. तु. शौसं ९, ४, २४ 8. तैसं पागृ-यक्ष. निर्दि. स्थ.। वैकृतबहुलः पाठः। 9. मासं ४, १ 10. मदन्तः शौसं ३, १५, ८; मासं ११, ७५, तैसं ४, १. १०, १ 11. ऋसं १०, १६९ 12. काठगृ ५९, १-६ तु. पागृ ३, ९, १--१०; 13. काठगृ ६१, १-६; तु. OEN

"इयमेव[1] सा या प्रथमा [1]ऽव्युच्छदन्तरस्यां[2] चरति प्रविष्टा ।
वधूर्जजान[3] नवक्कज्जनित्री[4] त्रय एनां महिमानः सचन्तां स्वाहेति" ॥३॥

अथ स्विष्टकृतः ॥४॥

"यस्यां[5] वैवस्वतो यमः सर्वे देवाः समाहिताः ।
अष्टका सर्वतोमुखी सा मे कामानतीतृपत् ।
आहुस्ते[5] ग्रावाणो दन्तानूधः पवमानः ।
मासाश्चाऽर्धमासाश्च नमस्ते सुमनामुखि[6] स्वाहेति" ॥५॥

इति द्वादशः खण्डः ।

मध्यमायां[7] मध्यावर्षे च ॥१॥ महाव्याहृतयश्चतस्रः "ये तातृपुरिति"[8] चतस्रोऽनुद्रुत्य वपां जुहुयात् ॥२॥

"वह[9] वपां[10] जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान् वेत्थ सुकृतस्य[11] लोके ।
मेदसः कुल्या उप[12] तान्स्रवन्तु[12] सत्याः सन्तु[13] यजमानस्य कामाः स्वाहेति।"

वा ॥३॥ महाव्याहृतयश्चतस्रः "ये[8] तातृपुरिति" चतस्रोऽष्टाहुति स्थालीपाकोऽवदानमिश्रः ॥४॥

"अन्तर्हिता[5] गिरयोऽन्तर्हिता पृथिवी मही मे ।
दिवा[14] दिग्भिश्च सर्वाभिरन्यमन्तः[14] पितुर्दधेऽमुष्यै स्वाहा ॥
अन्तर्हिता म ऋतवो अहोरात्राश्च सन्धिजाः ।
मासाश्चाऽर्धमासाश्चान्यमन्तः पितुर्दधेऽमुष्यै स्वाहेति ॥"

---

1. व्यौच्छत् शौसं ३, १०, ४; तैसं ४, ३, ११, १; मैसं २, १३, १०; कासं ३९, १० 2. आस्वितरासु चरति प्रविष्टा शौसं निर्दि. स्थ. 3. जिगाय शौसं; मिमाय मैसं; कासं यक्र. निर्दि. स्थ. 4. OMS. नवत्तजुनित्री 5. स्वशाखीया श्रुतिः । 6. तु. आपमं २, २१, १ 7. तु. OEN. 8. ऋसं १०, १५, ९-१२ 9. BMS. वहु 10. मासं ३५, २०; साममं २, ३, १८; आपमं २, २०, २८; आगृ २, ४, १३ 11. निहितान् पराके मासं; आपमं यक्र. निर्दि. स्थ. 12. उपैनान् आगृ; अभि तान् क्षरन्तु आपमं यक्र. निर्दि. स्थ. 13. सर्वशाखीयो मन्त्रपादः । 14. तु. दिवा दिग्गिरनन्ताभिरूतीभिः हिगृ २, १०, ७, 15. अहोरात्रैश्च सन्धिभिः आपमं २, १९, ६

"यास्तिष्ठन्ति याः स्रवन्ति[1] या[2] दभ्राः परिसस्रुषीः ।
अद्भिः सर्वस्य[3] भर्तृभिरन्यमन्तः पितुर्दधेऽमुष्यै स्वाहा ॥
यन्मे माता प्रलुलुभे[4] विचरन्त्यपतिव्रता[5] ।
रेतस्तन्मे[6] पिता वृङ्क्तां मातुरन्योऽव[7] पद्यतामुष्यै स्वाहेति ॥"

वा महाव्याहृतीनां स्थाने चतस्रोऽन्यत्रकरणस्य ॥५॥ पायसो वा चरुः ॥६॥ श्वोऽन्वष्टक्यं पिण्डपितृयज्ञावृता ॥७॥

इति त्रयोदशः खण्डः ।

उत्तमायामपूपाञ्जुहोति ॥१॥
"उक्थ्यश्चातिरात्रश्च[8] सद्यःक्रीश्छन्दसा[9] सह ।
अपूपकृदष्टके[10] नमस्ते सुमनामुखि स्वाहेति" ॥२॥

गोपशुरजपशु[11] स्थालीपाको वा ॥३॥ अपि[11] वा गोग्रासमाहरेत् ॥४॥ अपि वाऽरण्ये कक्षमपादहेत् "एषा मेऽष्टकेति"[12] ॥५॥ नत्वेव न कुर्वीत न त्वेव न कुर्वीत[11] ॥६॥

इति चतुर्दशः खण्डः ।

इति[13] शाङ्खायनगृह्यसूत्रे तृतीयोऽध्यायः

---

1. धावन्ति आपमं २, १९, २; आपगृ ८, २१, ३ 2. या आर्द्रोध्नीः परि तस्थुषीः आपमं निर्दि. स्थ. 3. विश्वस्य आपमं निर्दि. स्थ. 4. प्रममाद आपश्रौ १, ९, ९; प्रलुलोभ आपमं २, १९, १; हिगृ २, १०, ७ 5. चरत्यननुव्रता आपमं, हिगृ यक्र. निर्दि. स्थ. 6. तु. आपश्रौ निर्दि. स्थ. आपमं नापू. स्थ. 7. आभुरन्योऽपपद्यताम् आपश्रौ निर्दि. स्थ. 8. आपमं २, २१, १; तु. तैब्रा ३, १०, १, ४ 9. तु. शौसं ११, ७. १० 10. अपूपघृताहुते आपमं नापू. स्थ. 11. BMS. रजस्थालीपाकः तु. गोगृ ४, १, २०-२२ 12. तु. आगृ २, ४, १; गोगृ ४, १, २१ 13. BMS. इति गृह्यसूत्रे तृतीयोऽध्यायः । OMS. तृतीयोऽध्यायः

॥ अथ श्राद्धकर्म[1] ॥

मासि-मासि[1] पितृभ्यो दद्यात् ॥१॥ ब्राह्मणान्[2] वेदविदोऽयुग्माँस्त्र्य-वरार्धान् पितृवदुपवेश्य ॥२॥ अयुग्मान्युदपात्राणि तिलैरवकीर्य ॥३॥ असावेतत्त इत्यनुदिश्य ब्राह्मणानां पाणिषु निनयेत् ॥४॥ अत[2] ऊर्ध्वमलङ्कृतान् ॥५॥ आमन्त्र्याऽग्नौ कृत्वाऽन्नं च ॥६॥ असावेतत्त इत्यनुदिश्य भोजयेत् ॥७॥ भुञ्जानेषु महाव्याहृतीः सावित्रीं मधुवातीयाः[3] पितृदेवत्याः पावमानीश्च जपेत् ॥८॥ भुक्तवत्सु पिण्डान् दद्यात् ॥९॥ पुरस्तादेके ॥१०॥ पिण्डान् पश्चिमेन तत्पत्नीनां किञ्चिदन्तर्धाय ॥११॥ ब्राह्मणेभ्यः शेषं निवेदयेत् ॥१२॥ अग्नौकरणादि पिण्डपितृयज्ञेन कल्पो व्याख्यातः ॥१३॥

इति प्रथमः खण्डः ।

॥ अथ एकोद्दिष्टश्राद्धकर्म[1] ॥

अथात एकोद्दिष्टम् ॥१॥ एकपवित्रम् ॥२॥ एकार्घ्यम् ॥३॥ एकपिण्डम् ॥४॥ नाऽऽवाहनं नाऽग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः "स्वदितमिति"[५] तृप्तिप्रश्ने "उप तिष्ठतामिति"[५] अक्षय्यस्थाने[६] ॥५॥ "अभि रम्यतामिति"[७] विसर्गः ॥६॥ संवत्सरमेवं प्रेते ॥७॥ चतुर्थविसर्गश्च ॥८॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

---

1. PMS. ॐ मासि० तु. काठगृ ६६, ५ 2. प्रक्षिप्तखण्डं मन्वानो OEN. द्र. 3. तु. ऋसं १, ९०, ६ 4. BMS. असौ 5. स्वशाखीया श्रुति' 6. BMS. अक्षैय्य 7. तु. अभिरम्यथाम् माश्रौ ८, २०

॥ अथ सपिण्डीकरणम् ॥

अथ[1] सपिण्डीकरणम् ॥१॥ संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे वा ॥२॥ यदहर्वा वृद्धिरापद्येत ॥३॥ चत्वार्युदपात्राणि सतिलगन्धोदकानि कृत्वा ॥४॥ त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य ॥५॥ प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति "ये समाना इति"[2] द्वाभ्याम् ॥६॥ एवं पिण्डमपि ॥७॥ एतत्सपिण्डीकरणम् ॥८॥

इति तृतीयः खण्डः ।

॥ अथ आभ्युदयिकश्राद्धकर्म ॥

अथात आभ्युदयिकम् ॥१॥ आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे ॥२॥ मातृयागं कृत्वा ॥३॥ युग्मान् वेदविदो ब्राह्मणानुपवेश्य[3] ॥४॥ पूर्वाह्णे ॥५॥ प्रदक्षिण-मुपचारः ॥६॥ पितृमन्त्रवर्जं जपः ॥७॥ ऋजवो दर्भाः ॥८॥ यवैस्ति-लार्थः ॥९॥ दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः ॥१०॥ "नान्दीमुखान् पितॄना वाहयिष्य इति" आवाहने ॥११॥ "नान्दीमुखाः[4] पितरः प्रीयन्तामिति" अक्षय्य-स्थाने ॥१२॥ "नान्दीमुखान्[4] पितॄन् वाचयिष्य इति" वाचने ॥१३॥ "संपन्नमिति"[5] तृप्तिप्रश्ने[6] ॥१४॥ समानमन्यदविरुद्धमिति ॥१५॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

॥ अथ उपाकरणम् ॥

अथोपाकरणम् ॥१॥ ओषधीनां प्रादुर्भावे हस्तेन श्रवणेन वा ॥२॥ अक्षतसक्तूनां धानानां च दधिघृतमिश्राणां प्रत्यृचं वेदेन जुहुयादिति हैक आहुः ॥३॥ सूक्तानुवाकाद्याभिरिति वा ॥४॥ अध्यायार्षेयाद्याभिरिति[7]

---

1. तु. OEN. 2. मासं १६, ४५; ४६ 3. PMS. OMS. पाठो नास्ति 4. स्वशाखीया श्रुतिः 5. माश्रौ ११, ६, ३; तु. आगृ ४, ७, २७ 6. OMS. ०प्रश्नः 7. OMS. ०यारिषेयाद्याभिः

माण्डूकेयः ॥५॥ अथ ह स्माऽऽह कौपीतकिः ॥६॥ "अग्निमीळे[1] पुरोहितमिति" एका ॥७॥ "कुषुम्भकतदब्रवीत्"[17] "आवदँस्त्वं[2] शकुने भद्रमा वद, गृणाना[3] जमदग्निना, धामन्ते[4] विश्वं भुवनमधि श्रितं, गन्ता[5] नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि, यो[6] नः स्वो अरणः, प्रति[7] चक्ष्व वि चक्ष्व, आऽग्ने[8] याहि मरुत्सखा, यक्ते[9] राजन्‌ छ्तं हविरिति"।

द्वृचाः ॥८॥ "तच्छंयोरा[10] वृणीमह इति" एका ॥९॥ हुतशेषाद्धविः प्राश्नन्ति "दधिक्राव्णो[11] अकारिषमिति" एतया ॥१०॥ आचम्योपविश्य ॥११॥ महाव्याहृतीः सावित्रीं वेदादिप्रभृतीनि स्वस्त्ययनानि च जपित्वा ॥१२॥ आचार्यं स्वस्तिवाच्य ॥१३॥ तदपि भवति ॥१४॥

अयातयामतां पूजां सारत्वं छन्दसां तथा।
इच्छन्त ऋषयोऽपश्यन्नुपाकर्म तपोबलात् ॥१५॥
तस्मात् षट्कर्म नित्येनाऽऽत्मनो मन्त्रसिद्धये।
उपाकर्तव्यमित्याहुः कर्मणां सिद्धिमिच्छता ॥१६॥
उपाकर्मणि[12] चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं[12] भवेत्।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्त्यासु च रात्रिषु ॥१७॥

इति पञ्चमः खण्डः।

॥ अथ उत्सर्गकर्म ॥

माघशुक्लप्रतिपदि ॥१॥ अपराजितायां दिशि ॥२॥ बह्वौषधिके देशे ॥३॥ "उदु[13] त्यं जातवेदसम्, चित्रं[14] देवानाम्, नमो[15] मित्रस्य, सूर्यो[16] नो

1. ऋसं १, १, १ 2. ऋसं २, ४३, ३; आगृ ३, ५, ७ 3. ऋसं ३, ६२, १८; कौसं २, १५; आश्रौ ५, ५, १२; शांश्रौ ७, २, ७ 4. धामं आगृ निर्दि. स्थ. ऋसं ४, ५८, ११; मासं १७, ९९; कासं ४०, ७; आश्रौ २, १३, ७; आपश्रौ १७, १८, १ 5. ऋसं ५, ८७, ९; आगृ निर्दि. स्थ. 6. यो नः स्वो यो शौसं १, १९, ३; ऋसं ६, ७५, १९; कौसं २, १२२२; आगृ निर्दि. स्थ.। यो नः स्वः वैश्रौ ९. २१ 7. ऋसं ७, १०४, २५; शौसं ८, ४, २५ आगृ निर्दि. स्थ. 8. ऋसं ८, १०३, १४ 9. ऋसं ९, ११४, ४ 10. वाठकलशाखाया अन्त्या ऋक् तु. OEN. तैसं २, ६, १०, २; तैआ १, ९, ७; 11. सर्वशाखीया श्रुतिः। ऋसं ४, ३९, ६ 12. मनु ४, ११९। क्षेपणमिति पाठभेदः। तु. याज्ञ ६, १४४, १४५; 13. ऋसं १, ५०, 14. ऋसं १; ११५ 15. ऋसं १०, ३७; 16. ऋसं १०, १५८ 17. ऋसं १, १९१, १६।

दिवस्पात्विति" सौर्याणि[1] जपित्वा ॥४॥ "शास[2] इत्था महाँ असीति" प्रदक्षिणं प्रत्यृचं प्रतिदिशं प्रत्यस्य लोष्टान् ॥५॥ ऋषींश्छन्दांसि देवताः श्रद्धामेधे च तर्पयित्वा प्रतिपुरुषं च पितॄन् ॥६॥ छन्दांसि विश्रामयन्त्यर्धसप्तमान्मासान् ॥७॥ अर्धषष्ठान् वा ॥८॥ अधीयीरँश्चेदहोरात्रमुपरम्य प्राध्ययनम् ॥९॥

इति षष्ठः खण्डः ।

॥ अथ उपरमकर्म ॥

अथोपरमम् ॥१॥ उत्पातेष्वाकालम्[3] ॥२॥ अन्येष्वद्भुतेषु च ॥३॥ विद्युत्स्तनयित्नु-वर्षासु त्रिसंध्यम् ॥४॥ एकाहं श्राद्धभोजने ॥५॥ दशाहमघसूतकेषु[4] च ॥६॥ चतुर्दश्यमावास्ययोरष्टकासु च ॥७॥ वासरेषु नभ्येषु च ॥८॥ आचार्ये चोपरते दशाहम् ॥९॥ श्रुत्वा त्रिरात्रम् ॥१०॥ तत्पूर्वाणां च ॥११॥ प्रतिग्रहे श्राद्धवत् ॥१२॥ सब्रह्मचारिणि ॥१३॥ प्रेतमनु गत्वा ॥१४॥ पितृभ्यश्च निधाय पिण्डान् ॥१५॥ निशाम् ॥१६॥ संध्याम् ॥१७॥ पर्वसु ॥१८॥ अस्तमिते ॥१९॥ शूद्रसन्निकर्षे ॥२०॥ सामशब्दे[5] ॥२१॥ श्मशाने ॥२२॥ ग्रामारण्ये ॥२३॥ अन्तःशवे ग्रामे ॥२४॥ अदर्शनीयात् ॥२५॥ अश्रवणीयात् ॥२६॥ अनिष्टघ्राणे ॥२७॥ अतिवाते ॥२८॥ अभ्रे[6] प्रावर्षिणि ॥२९॥ रथ्यायाम् ॥३०॥ वीणाशब्दे च ॥३१॥ रथस्थः ॥३२॥ शूद्रवच्छुनि ॥३३॥ वृक्षारोहणे ॥३४॥ अवटारोहणे ॥३५॥ अप्सु ॥३६॥ क्रन्दति[7] ॥३७॥ आर्त्याम् ॥३८॥ नग्ने ॥३९॥ उच्छिष्टः ॥४०॥ संक्रमे ॥४१॥ केशश्मश्रूणि वापन आ स्नानात् ॥४२॥ उत्पादने ॥४३॥ स्नाने ॥४४॥ संवेशने ॥४५॥ अभ्यञ्जने ॥४६॥ प्रेतस्पर्शिनि सूतिकोदक्ययोश्च शूद्रवत् ॥४७॥ अपिहितपाणिः ॥४८॥

---

1. BMS. सूर्याणि 2. ऋसं १०, १५२ 3. OGN. शोधाहः । तु OEN. पागृ २, ११, २; गोगृ ३, ३, १७; वागृ ८, ११; काठगृ ९, ७; वाध १३ 4. BMS. अघ 5. भूयसे विमर्शाय OEN. द्र. 6. BMS. न वर्षिणि 7. PMS. क्रन्दत् ।

सेनायाम् ॥४९॥ अनुज्ञाने ब्राह्मणे गोषु च ॥५०॥ अतिक्रान्तेष्वधीयीरन् ॥५१॥ एतेषां यदि किञ्चिदकामोत्पातो भवेत्प्राणानायम्याऽऽदित्यमीक्षित्वाऽधीयीत॥५२॥ विद्युत्स्तनयित्नुवर्षवर्जं कल्पे वर्षवदर्धषष्ठेषु॥५३॥ तदप्येतत् ॥५४॥

अन्नमापो मूलफलं यच्चान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् ।
प्रतिगृह्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो ब्राह्मणः स्मृतः[2] इति ॥५५॥

इति सप्तमः खण्डः ।

न्यायोपेतेभ्यश्च वर्तयेत् ॥१॥ प्राङ् चोदङ् वाऽऽसीन आचार्यो दक्षिणत उदङ्मुख इतरः ॥२॥ द्वौ वा ॥३॥ भूयांसस्तु यथावकाशम् ॥४॥ नोऽच्छ्रितासनोपविष्टो गुरुसमीपे ॥५॥ नैकासनस्थः ॥६॥ न प्रसारितपादः ॥७॥ न बाहुभ्यां जानूपसंगृह्य ॥८॥ नोपाश्रितशरीरः ॥९॥ नोपस्थकृतपादः ॥१०॥ न पाद कुठारिकां कृत्वा ॥११॥ "अधीहि[3] भो३[4] इति" उक्त्वाऽऽचार्य ॐङ्कारं प्रचोदयेत् ॥१२॥ ॐइतीतरः प्रतिपद्यते ॥१३॥ तत्सन्ततमधीयीत ॥१४॥ अधीत्योपसंगृह्य ॥१५॥ "विरताः[4] स्म भो३ इति" उक्त्वा यथार्थम् ॥१६॥ "विसृष्टं[4] विरामस्तावदिति" एके ॥१७॥ नाऽधीयतामन्तरा गच्छेत् ॥१८॥ नाऽऽत्मानं विपरिहरेदधीयानः ॥१९॥ यदि चेद्दोषः स्यात्त्रिरात्रमुपोष्याऽहोरात्रं वा सावित्रीमभ्यावर्तयेद्यावच्छक्नुयाद् ब्राह्मणेभ्यः किञ्चिद्दद्यादहोरात्रमुमरम्य प्राध्ययनम् ॥२०॥

इत्यष्टमः खण्डः ।

---

1. सूत्रद्वयमिव मन्वानौ OEN. OGN. विमृश्यौ वैतु. राम नाभा च । 2, तु. मनु. ४, ११७; वाध १३, १६ 3. शिष्यो वक्तेति नाभा वैतु. OEN. द्र. 4. स्वशाखीया श्रुतिः ।

॥ अथ तर्पणम् ॥

स्नातः[1] ॥१॥ उपस्पर्शनकालेऽवगाह्य देवतास्तर्पयति ॥२॥ "अग्निस्तृप्यतु,[2] वायुस्तृप्यतु, सूर्यस्तृप्यतु, विष्णुस्तृप्यतु, प्रजापतिस्तृप्यतु, विरूपाक्षस्तृप्यतु, सहस्राक्षस्तृप्यतु सोमः, ब्रह्मा, वेदाः, देवाः, ऋषयः, सर्वाणि च छन्दांसि, ॐकारः, वषट्कारः, महाव्याहृतयः, सावित्री, यज्ञाः, द्यावापृथिवी, नक्षत्राणि, अन्तरिक्षम्, अहोरात्राणि, संख्याः, संध्याः, समुद्राः, नद्यः, गिरयः, क्षेत्रौषधिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसः, नागाः, वयांसि, सिद्धाः, साध्याः, विप्राः, यक्षाः, रक्षांसि, भूतान्येवमन्तानि तृप्यन्तु, श्रुतिं[3] तर्पयामि, स्मृतिं तर्पयामि, धृतिं तर्पयामि, रतिं[4] तर्पयामि, गतिं तर्पयामि, मतिं तर्पयामि,[4] श्रद्धामेधे, धारणां च, गोब्राह्मणं, स्थावरजङ्गमानि, सर्वभूतानि तृप्यन्त्विति" यज्ञोपवीती[5] ॥३॥

इति नवमः खण्डः

अथ प्राचीनावीती[6] ॥१॥ पित्र्यां दिशमीक्षमाणः ॥२॥ शतर्चिनः, माध्यमाः, गृत्समदः,[7] विश्वामित्रः, जमदग्निः, वामदेवः, अत्रिः, भारद्वाजः, वसिष्ठः, प्रगाथाः, पावमानाः, क्षुद्रसूक्तमहासूक्ताः सुमन्तुः, जैमिनि-वैशम्पायन-पैल-सूत्र-भाष्य-गार्ग्य-बभ्रु-बाभ्रव्य-मण्डु-माण्डव्याः, गार्गी[8] वाचक्नवी, वडवा प्रातिथेयी, सुलभा मैत्रेयी, कहोलं कौषीतकिं, महाकौषीतकिं, सुयज्ञं शाङ्खायनम्, आश्वलायनम्, ऐतरेयम्, महैतरेयम्, भारद्वाजम्, जातूकर्ण्यम्, पैङ्ग्यम्, महापैङ्ग्यम्, बाष्कलम्, गार्ग्यम्, शाकल्यम्, माण्डूकेयम्, महादमत्रम्, औदवाहिम्, महौदवाहिम्, सौयामिम्, शौनकिम्, शाकपूणिम्, गौतमिम्, ये चाऽन्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यंत्विति ॥३॥ प्रतिपुरुषं पितरः ॥४॥ पितृवंशस्तृप्यतु ॥५॥ मातृवंशस्तृप्यतु ॥६॥

इति दशमः खण्डः ।

---

1. लमग्रमध्यायं परिशिष्टत्वेन मन्वानः OEN. द्र. 2. तु. OGN. 3. तु. OEN. OGN. 4. BMS. पाठो नास्ति 5. BMS. यज्ञोपवीति 6. OMS. प्राचीनापवीती 7. BMS. गृच्छमदः 8. PMS. गार्भी ।

॥ अथ स्नातकधर्माः ॥

न नग्नां[1] स्त्रियमीक्षेताऽन्यत्र मैथुनाद् ॥१॥ नाऽऽदित्यं संधिवेलयोः ॥२॥ अनाप्तम् ॥३॥ अकार्यकारिणम् ॥४॥ प्रेतस्पर्शिनम्[2] ॥५॥ सूतिकोदक्याभ्यां न संवदेत् ॥६॥ एतैश्च ॥७॥ उद्धृततेजांसि न भुञ्जीत ॥८॥ न यातयामैः कार्यं कुर्यात् ॥९॥ न सह भुञ्जीत ॥१०॥ न शेषम् ॥११॥ पितृदेवतातिथिभृत्यानां शेषं भुञ्जीत ॥१२॥ उञ्छशिलमयाचितप्रतिग्रहः साधुभ्यो याचितो वा याजनं वृत्तिः ॥१३॥ पूर्वं-पूर्वं गरीयः ॥१४॥ असंसिध्यमानायां[3] वैश्यवृत्तिर्वा ॥१५॥ अप्रमत्तः पितृदैवतकार्येषु ॥१६॥ ऋतौ स्वदारगामी ॥१७॥ न दिवा शयीत ॥१८॥ न पूर्वापररात्रौ ॥१९॥ न भूमावनन्तर्हितायामासीत ॥२०॥ नित्योदकी ॥२१॥ यज्ञोपवीती[4] ॥२२॥ न विरहयेदाचार्य्यम् ॥२३॥ अन्यत्र नियोगात् ॥२४॥ अनुज्ञातो वा ॥२५॥

इति एकादशः खण्डः ।

अहरहराचार्यीया[5]ऽभिवादयेत[6] ॥१॥ गुरुभ्यश्च ॥२॥ समेत्य[7] श्रोत्रियस्य ॥३॥ प्रोष्य प्रत्येत्याऽश्रोत्रियस्य ॥४॥ "असावहं भो३" इत्यात्मनो नामाऽऽदिश्य व्यत्यस्य पाणी ॥५॥ 'असौ' इत्यस्य पाणी संगृह्याऽऽशिषमाशास्ते ॥६॥ नाऽवृतो यज्ञं गच्छेत् ॥७॥ अधर्माच्च जुगुप्सेत ॥८॥ न जनसमवायं गच्छेत् ॥९॥ नोपर्युद्दिशेत्समेत्य ॥१०॥ अनाक्रोशकोऽपिशुनः कुलंकुलो नेतिहेतिः स्यात् ॥११॥ नैकश्चरेत् ॥१२॥ न नग्नः ॥१३॥ नाऽपिहितपाणिः ॥१४॥ देवायतनानि प्रदक्षिणम् ॥१५॥ न धावेत् ॥१६॥ न निष्ठीवेत् ॥१७॥ न कण्डूयेत् ॥१८॥ मूत्रपुरीषे नाऽवेक्षेत ॥१९॥ अवगुण्ठ्याऽऽसीत ॥२०॥ नाऽन्तर्हितायाम् ॥२१॥ यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं

---

1. आगृ ३, ९, ६-८; पागृ २, ७, ८; गोगृ ३, ५; मनु ४, १ 2. PMS स्पर्शनसू० 3. Bühler गौध १०, ५ 4. BMS. यज्ञोपवीति 5. PMS. ०र्यायाभि० 6. BMS. ०दयेत् 7. असमेत्य 8. तु. OGN.

कर्णे धृत्वा[1] ॥२२॥ नाऽऽदित्यमभिमुखः ॥२३॥ न जघनेन ॥२४॥ अहरुद-ङ्मुखो नक्तं दक्षिणामुखः ॥२५॥ न चाऽप्सु श्लेष्म न च समीपे ॥२६॥ न वृक्षमारोहेत् ॥२७॥ न कूपमवेक्षेत ॥२८॥ न धुवनं गच्छेत् ॥२९॥ नत्वेव तु श्मशानम् ॥३०॥ सवस्त्रोऽहरहराप्लवेत्[2] ॥३१॥ आप्लुत्याऽन्युदकोऽन्य-द्वस्त्रमाच्छादयेत् ॥३२॥

इति द्वादशः खण्डः ।

॥ अथ कृषिकर्म ॥

रोहिण्यां कृषिकर्माणि[3] कारयेत् ॥१॥ पुरस्तात्कर्मणां प्राच्यां क्षेत्र-मर्यादायां द्यावापृथिवीबलिं हरेत् ॥२॥ द्यावापृथिवीययर्चा "नमो[4] द्यावा-पृथिवीभ्यामिति" चोपस्थानम् ॥३॥ प्रथमप्रयोगे[5] सीरस्य ब्राह्मणः सीरं स्पृशेत् "शुनं[6] नः फाला इति" एतामनुब्रुवन् ॥४॥ "क्षेत्रस्य[7] पतिनेति" प्रद-क्षिणं प्रत्यृचं प्रतिदिशमुपस्थानम् ॥५॥

इति त्रयोदशः खण्डः ।

॥ अथ प्लवकर्म ॥

उदकं तरिष्यन् स्वस्त्ययनं करोति ॥१॥ उदकाञ्जलींस्त्रीनप्सु जुहोति । "समुद्राय[8] वैणवे नमः, वरुणाय[9] धर्मपतये नमः, नमः सर्वाभ्यो नदीभ्यः[10] ॥२॥ सर्वासां[9] पित्रे विश्वकर्मणे दत्तं हविर्जुषतामिति" जपित्वा ॥३॥

1. OMS. PMS. कृत्वा 2. OMS. आप्लुधीत आप्लवेत 3. आगृ २, १०, ३; पागृ २, १३; गोगृ ४, ४ 4. मासं ५. ७; शब्रा ३, ४, ३, २१; तु. नमो दिवे नमः पृथिव्यै शौसं ६, २०, २ 5. OMS. प्रथमप्रयोगे 6. ऋसं ४, ५७, ८ 7. ऋसं ४, ५७ 8. तु. सिन्धूनां पतये नमः । मागृ १, १३, १५ 9. स्वशाखीया श्रुतिः । 10. तु नमो नदीनां सर्वासां पतये । मागृ निर्दि. स्थ.

प्रतीपं स्रवन्तीभ्य उन्नीयं स्थावराभ्यः ॥४॥ तरँश्चेद्भयं शङ्केद्वाशिष्टं सूक्तं जपेत् "समुद्रज्येष्ठा[1] इति" एतत्स्रवम् ॥५॥

इति चतुर्दशः खण्डः ।

॥ अथ श्रवणाकर्म ॥

श्रवणं श्रविष्ठीयायां[2] पौर्णमास्यामक्षतसक्तूनां स्थालीपाकस्य वा जुहोति ॥१॥ "विष्णवे[3] स्वाहा, श्रवणाय स्वाहा, श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा, वर्षाभ्यः स्वाहेति" ॥२॥ गृह्यमग्निं वाह्यत उपसमाधाय लाजानक्षतसक्तूँश्च सर्पिषा सन्निनीय जुहोति ॥३॥ "दिव्यानां[4] सर्पाणामधिपतये स्वाहा, दिव्येभ्यः सर्पेभ्यः स्वाहेति" ॥४॥ उत्तरेणाऽग्निं[5] प्रागग्रेषु नवेषु कुशेषूदकुम्भं नवं प्रतिष्ठाप्य ॥५॥ "दिव्यानां[4] सर्पाणामधिपतिरव नेनिक्तां दिव्याः सर्पा अव नेनिजतामिति" अपो निनयति ॥६॥ "दिव्यानां[4] सर्पाणामधिपतिः प्र लिखताम्, दिव्याः सर्पाः प्र लिखन्तामिति" फणेन चेष्टयति[7] ॥७॥ "दिव्यानां[4] सर्पाणामधिपतिः प्र लिम्पताम्, दिव्याः सर्पाः प्र लिम्पन्तामिति" वर्णकस्य मात्रा निनयति ॥८॥ "दिव्यानां[4] सर्पाणामधिपतिरा बध्नीताम्, दिव्याः सर्पा आ बध्नन्तामिति" सुमनस उपहरति ॥९॥ "दिव्यानां[4] सर्पाणामधिपतिरा च्छादयताम्, दिव्याः सर्पा आ च्छादयन्तामिति" सूत्रतन्तुमुपहरति ॥१०॥ दिव्यानां[4] सर्पाणामधिपतिराऽङ्क्ताम्, दिव्याः सर्पा आऽञ्जतामिति" कुशतरुणेनोपघातमाञ्जनस्य[8] करोति ॥११॥ दिव्यानां[4] सर्पाणामधिपतिरीक्षताम्, दिव्याः सर्पा ईक्षन्तामिति" आदर्शेनेक्षयति ॥१२॥ दिव्यानां[4] सर्पाणामधिपत एष ते बलिः, दिव्याः सर्पा एष वो बलिरिति" बलिमुपहरति ॥१३॥ एवम् "आन्तरिक्षाणाम्[4] ॥१४॥ दिश्यानाम्[4] ॥१५॥ पार्थिवानामिति"[4] ॥१६॥ त्रिस्त्रिरुच्चै[9]-

---

1. ऋसं ७, ४९, १ 2. आगृ २, १; पागृ २, १४; गोगृ ३, ७; भागृ २, १; मागृ २, १६; 3. तैसं ७, ३, १५, १; मैसं ३, १२, ५; याजुषी श्रुतिः । 4. स्वशाखीया श्रुतिः । 5. OMS. उत्तरेऽग्निम् 6. PMS. OMS कुशेपूदकंभं नवम् 7. OMS वेष्टयति 8. B.M.S कुशतरुणे पद्यान्तमा० 9. तु. OGN.

स्तरामुच्चैस्तरां पूर्वम् ॥१७॥ नीचैस्तरान्नीचैस्तरामुत्तरम्[1] ॥१८॥ एवमहरहर-हुतसक्तूनां दर्व्येणोपघातमा प्रत्यवरोहणाद्रात्रौ वाग्यतः सोदकं बलिं हरेत् ॥१९॥ वाग्यता चैनमुपसादयेत् ॥२०॥ य उपक्रमः स उत्सर्गः[2] ॥२१॥ "सुत्रामाणमिति"[3] शय्यामारोहेत् ॥२२॥

इति पञ्चदशः खण्डः ।

॥ अथ आश्वयुजीकर्म ॥

आश्वयुज्यां[4] पौर्णमास्यामैन्द्रः पायसः ॥१॥ "अश्विभ्यां[5] स्वाहा, अश्वयुग्भ्यां[6] स्वाहा, आश्वयुज्यै[7] पौर्णमास्यै स्वाहा, शरदे[7] स्वाहा, पशुपतये[8] स्वाहा, पिङ्गलाय[7] स्वाहेति" आज्यस्य हुत्वा ॥२॥ अथ पृषातकस्य "आ[9] गावो अग्मन्निति" एतेन सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयात् ॥३॥ मातृभिर्वत्सां संसृजन्ति तां रात्रीम् ॥४॥ अथ ब्राह्मणभोजनम् ॥५॥

इति षोडशः खण्डः ।

॥ अथ आग्रहायणीकर्म ॥

आग्रहायण्यां[10] प्रत्यवरोहेत् ॥१॥ रोहिण्यां प्रोष्ठपदासु वा ॥२॥ प्रातः शमीपलाशमधूकैषीकापामार्गाणां शिरीषोदुम्बरकुशतरुणबदरीणां च पूर्णमुष्टिमादाय सीतालोष्टं च ॥३॥ उदपात्रे ऽवधाय[11] ॥४॥ महाव्याहृतीः

---

1. तु. OGN. 2. QMS. उपसर्गः 3. ऋसं १०, ६३ १० 4. आगृ २, २; पागृ २, १६; गोगृ ३, ८ 5. ऐब्रा ७, ६, २; तैब्रा ३, १, ५, १३ 6. तैब्रा निर्दि. स्थ. 7. स्वशाखीया श्रुतिः। 8. अद्‌सुब्रा ११; 9. ऋसं ६, २८ 10. आगृ २, ३; पागृ ३, २; गोगृ ३, ९ 11 OMS. अवधय

सावित्रीं चोद्धृत्य[1] "अप[2] नः शोशुचदघमिति" एतेन सूक्तेन तस्मिन्निमज्ज्य-निमज्ज्य प्रदक्षिणं शरण्येभ्यः पाप्मानमपहत्य उत्तरतो निनयेत् ॥५॥ मधुपर्को दक्षिणा ॥६॥

इति सप्तदशः खण्डः ।

॥ अथ सर्पबलिकर्म ॥

"ग्रीष्मो[3] हेमन्त उत वा[3] वसन्तः शरद् वर्षाः सुकृतन्नो[4] अस्तु ।
तेषामृतूनां[5] शतशारदानां निवात एषामभये स्याम[6] स्वाहा ॥
अप[7] श्वेत पदा जहि पूर्वेण[8] चाऽपरेण च ।
सप्त च वारुणीरिमाः[9] सर्वाश्च राजबान्धवैः[10] स्वाहा ॥"

"श्वेताय[11] वैदार्वाय[12] स्वाहा, विदर्वाय स्वाहा, तक्षकाय वैशालेयाय स्वाहा, विशालाय स्वाहेति" आज्यस्य हुत्वा ॥१॥ "सुहेमन्तः सुवसन्तः सुग्रीष्मः प्रति धीयताम्, सुवर्षाः[13] सन्तु नो वर्षाः, शरदः[14] शम्भवन्तु न इति" ॥२॥ "शन्नो[15] मित्र इति" पलाशशाखया विमृज्य ॥३॥ "समुद्रादूर्मिरिति"[16] अभ्युत्दय ॥४॥ "स्योना[17] पृथिवी भवेति" स्रस्तरमास्तीर्य ॥५॥ ज्येष्ठदक्षिणाः पार्श्वैः संविशन्ति ॥६॥ "प्रति ब्रह्मन्[18] प्रति तिष्ठामि क्षत्र इति" दक्षिणैः ॥७॥ "प्रत्यश्वेषु[19] प्रति तिष्ठामि गोष्विति" सव्यैः ॥८॥ "प्रति पशुषु प्रति तिष्ठामि पुष्टाविति"[20] दक्षिणैः ॥९॥ "प्रति प्रजायां[21] प्रति तिष्ठाम्यन्न इति" सव्यैः ॥१०॥

---

1. GMS. निमज्ज्य 2. ऋसं १, ६७, 3. " नो तैसं ५, ७, २, ४; शौसं ६, ५५, २; सामम २, १, ११; आगृ २, ४, १४ 4. सुवितं, स्विते नो दधातु शौसं । तैसं निर्दि, स्थ. 5. पागृ ३, २, २ 6. वसेम पागृ निर्दि. स्थ. 7. आगृ २, ३, ३; पागृ २, १४, ४; 8. शौसं १०, ४, ३ 9. पागृ वारुणरि०; आगृ निर्दि. स्थ. । तु. आपमं २, १७, २६; 10. ०बान्धवीः आगृ निर्दि. स्थ. 11. तु. आगृ निर्दि. स्थ. मागृ २, ७, १ 12. BMS वेदार्भ्याय OMS. वेदार्व्याय वेदाभ्याय 13. तु शिवा नो वर्षाः सन्तु पागृ ३, २, १२ 14. तु. पागृ नापू. स्थ. 15. ऋसं १, ९०, ९ 16. ऋसं ४, ५८, १ 17. ऋसं १, २२, १५ 18. प्रतिब्रह्म OMS. मैसं ३, ११, ८; तु. ऐब्रा ८, ९, ३ 19. मासं २०, १०; मैसं निर्दि. स्थ. 20. स्वशाखीया श्रुतिः 21. मैसं निर्दि. स्थ. । तैब्रा ३, ७, १०, ३; आपश्रौ ६, १४, २; OMS. अन्तम इति ।

उदीर्ध्वं[1] जीव इति" उत्थानम् ॥११॥ स्रस्तरे तां रात्रीं शेरते ॥१२॥ यथा-सुखमत ऊर्ध्वम् ॥१३॥

इत्यष्टादशः खण्डः ।

॥ अथ चैत्रीकर्म ॥

चैत्र्यां पौर्णमास्याम् ॥१॥ कर्कन्धुपर्णानि[2] मिथुनानां च यथोपपादं पिष्टस्य[3] कृत्वा ॥२॥ ऐन्द्राग्नस्तुण्डिलः[4] ॥३॥ रौद्रा गोलकाः ॥४॥ लोकतो नक्षत्राण्यन्वाकृतयश्च-लोकतो नक्षत्राण्यन्वाकृतयश्च ॥५॥

इत्येकोनविंशः खण्डः ।

इति[5] शाङ्खायनगृह्यसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः

1. ऋसं १, ११३, १६ 2. तु. OGN. 3. BMS. विष्ठस्य 4. तु. काठगृ ७०, ३-५
5. BMS. इति गृह्यसूत्रे । OMS. चतुर्थोऽध्यायः ।

॥ अथ परिशिष्टम् ॥

॥ अथ समारोहणम् ॥

अथ प्रवत्स्यन्नात्मन्नरण्योः समिधि वाऽग्निं समारोहयति ॥१॥ "एहि[1] मे प्राणाना रोहेति" सकृत्सकृन्मन्त्रेण द्विर्-द्विस्तूष्णीम् ॥२॥ "अयं[2] ते योनिरिति" वाऽरणी प्रतितपति ॥३॥ समिधं वा ॥४॥ अनस्तमिते च मन्थनम् ॥५॥ वैश्वदेवकाले च ॥६॥ उपलिप्त उद्धुतावोक्षिते लौकिकमग्निमाहृत्य "उपावरोहेति"[3] उपावरोहणम्॥ ७॥ अनुगतेऽग्नौ सर्वप्रायश्चित्ताहुती हुत्वा "पाहि[4] नो अग्न एधसे स्वाहा, पाहि[4] नो विश्ववेदसे स्वाहा, यज्ञं[4] पाहि विभावसो स्वाहा, सर्वं[4] पाहि शतक्रतो स्वाहेति" ॥८॥ व्रतहाना उपोष्याऽऽज्यस्य हुत्वा 'त्वमग्ने[5] व्रतपा इति" ॥९॥

इति प्रथमः खण्डः ।

॥ अथ उत्सर्गः ॥

अथ पुष्करिणीकूपतडागानाम् ॥१॥ शुद्धपक्षे पुण्ये वा तिथौ ॥२॥ पयसा यवमयं चरुं श्रपयित्वा ॥३॥ "त्वं[6] नो अग्न इति" द्वाभ्याम् "अव[7] ते हेळः, इमं[8] मे वरुण, उदुत्तमं[9] वरुण, इमां[10] धियं शिक्षमाणस्य" ॥४॥ "गृह्योऽपगृह्यो[11] मयोभूः, आखरो निखरो निःसरो निकामः[12] सपत्नदूषण[13] इति" वारुण्या दिक्प्रभृति प्रदक्षिणं जुहुयात् ॥५॥ मध्ये पयसा जुहोति "विश्वतश्चक्षुः,[14]

1. शांश्रौ २, १७, १ 2. ऋसं ३, २९, १० 3. तु, तैब्रा २, ५, ८, ८; शांश्रौ २, १७, ८ 4. तैआ १०, ५, १ 5. ऋसं ८, ११, १ 6. ४, १, ४-५ 7. ऋसं १, २४, १४ 8. ऋसं १, २५, १९ 9. ऋसं १, २४, १५ 10. ऋसं ८, ४२, ३ 11. तु. सामम १, ७, १; पागृ ३, ६, १० 12. BMS. निःकासः 13. OMS. सपत्नदूषणाय 14. ऋसं १०, ८१ ३

इदं[1] विष्णुरिति" ॥६॥ "यत्[2] किञ्चेदमिति" मज्जयित्वा ॥७॥ धेनुर्दक्षिणा वस्त्रयुग्मश्च ॥८॥ अतो ब्राह्मणभोजनम् ॥९॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

॥ अथ आरामप्रतिष्ठा कर्म ॥

अथाऽऽरामेऽग्निमुपसमाधाय ॥१॥ स्थालीपाकं श्रपयित्वा[4] ॥२॥ "विष्णवे स्वाहा, इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा, विश्वकर्म्मणे स्वाहेति, यान् वो नर[5] इति" प्रत्यृचं जुहुयात् ॥३॥ "वनस्पते शतवल्श इति" अभिमन्त्र्य ॥४॥ हिरण्यं दक्षिणा ॥५॥

इति तृतीयः खण्डः ।

॥ अथ प्रायश्चित्तयः ॥

यदि पार्वणस्त्वकृतोऽन्यतरस्ततश्चरुः ॥१॥ "अग्नये[6] वैश्वानराय स्वाहा, अग्नये[8] तन्तुमते स्वाहेति" ॥२॥ होमातिक्रमे ॥३॥ सायं "दोषा-वस्तर्नमः स्वाहा" ॥४॥ प्रातः "प्रातर्वस्तर्नमः[10] स्वाहेति" ॥५॥ यावन्तो होमा-स्तावतीर्हुत्वा पूर्ववद्धोमः ॥६॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

कपोतोलूकाभ्यामुपवेशने ॥१॥ "देवाः[11] कपोत इति" प्रत्यृचं जुहुयात् ॥२॥ दुःस्वप्नदर्शने चाऽरिष्टदर्शने च ॥३॥ निशायां काकशब्द-क्रान्ते च ॥४॥ अन्येषु चाऽद्भुतेषु च ॥५॥ पयसा चरुं श्रपयित्वा ॥६॥

---

1. ऋसं १, २२, १७ 2. ऋसं ७, ८९, ५ 3. OMS. युगम् 4. OMS. ०पाकस्य हुत्वा
5. ऋसं ३, ८, ६ 6. ऋसं ३, ८, ११ 7. मासं ११, ६६; तैसं ४, १, ९, १; मैसं २, ७, ७
8. ऐब्रा ७, ९, ६ 9. दोषा वस्तोः स्वाहा कासं ६, ८ 10. मैसं १, ८, ७; आश्रौ ३, १२, ४
11. ऋसं १०, १६५ ।

सरूपवत्सायाा गोः पयसि ॥७॥ न त्वेव तु कृष्णायाः ॥८॥ रात्रीसूक्तेन[1] प्रत्यृचं जुहुयात् ॥९॥ हुतशेषं महाव्याहृतिभिः प्राश्य ॥१०॥ "भद्रं[2] कर्णेभिरिति" कर्णौ ॥११॥ "शतमिन्नु[3] शरदो अन्ति देवा इति" आत्मानमभिमन्त्र्य ॥१२॥ ब्राह्मणेभ्यः किञ्चिद्दद्यात् ॥१३॥

इति पञ्चमः खण्डः ।

व्याधौ समुत्थिते ॥१॥ "इमा[4] रुद्राय तवसे कपर्दिन इति" प्रत्यृचं गावेधुकं चरुं जुहुयात् ॥२॥

इति षष्ठः खण्डः ।

अकृतसीमन्तोन्नयने चेत् प्रजायेत ॥१॥ अकृतजातकर्माऽऽसीत् ॥२॥ ततोऽतीते दशाह उत्सङ्गे मातुः कुमारकं[5] स्थापयित्वा ॥३॥ महाव्याहृतिभिर्हुत्वा पूर्ववद्धोमः ॥४॥

इति सप्तमः खण्डः ।

स्थूणाविरोहणे ॥१॥ स्थालीपाकं[6] श्रपयित्वा "अया[7] विष्ठा जनयन् कर्वराणि, पिशङ्गरूप[8]: सुभरो वयोधा इति" द्वाभ्यां चरुं जुहुयात् ॥२॥ यदि प्रणीताचरुराज्यस्थाल्यन्यदपि मृन्मयं भिन्नं स्रवेत् ॥३॥ सर्वप्रायश्चित्ताहुतीर्हुत्वा "य[9] ऋते चिदिति" तृचेन भिन्नमन्त्रयते॥४॥ यदि[10] असमाप्ते[10] होमे पवित्रे नश्येते ॥५॥ सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा "अप्स्वग्न[11] इति" पुनरुत्पादयेत् ॥६॥

इत्यष्टमः खण्डः ।

1. OMS. रात्रिसूक्तेन । तु. ऋसं १०, १२७ 2. ऋसं १, ८९, ८ 3. ऋसं १, ८९, ९; 4. ऋसं १, ११४ 5. OMS. कुमारम् 6. तैसं १, ७, १२, २; शौसं ७, ३, १; शांश्रौ ३, १७, १; आश्रौ २, १९, ३२ 7. शांश्रौ ३, १७, १; शौसं ७, ३, १ 8. ऋसं २, ३, ९; तैसं ३, १, ११, २ 9. ऋसं ८, १, १२ 10. OMS. यद्यत् समाप्ते 11. ऋसं ८, ४३, ९

॥ अथ सपिण्डीकरणम् ॥

अथ सपिण्डीकरणम् ॥१॥ चत्वार्युदपात्राणि पूरयित्वा पितुः प्रभृति ॥२॥ तद्वत् पिण्डान् कल्पयित्वा ॥३॥

"ये समानाः समनसः पितरो[1] यमराज्ये।
तेषां[2] लोकः स्वधा नमो यज्ञो[2] देवेषु कल्पताम् ॥
ये समानाः[2] समनसो जीवा जीवेषु मामकाः।
तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंल्लोके शतं समाः ॥"

"समानो[3] मन्त्र इति" द्वाभ्यामाद्यं पिण्डं त्रिषु विभजेत् ॥४॥ तथैवाऽर्घपात्राणि ॥५॥ एवं मातुर्भ्रातुर्भार्यायाः पूर्वमारिण्या एभिः पिण्डैः प्रक्षिप्य ॥६॥

इति नवमः खण्डः।

॥ अथ प्रायश्चित्तयः ॥

यदि गृहे मधूका मधु कुर्वन्ति ॥१॥ उपोष्यौदुम्बरीः समिधोऽष्टशतं दधिमधुघृताक्ता "मा[4] नस्तोक इति" द्वाभ्यां जुहुयात् ॥२॥ "शन्नं[5] इन्द्राग्नी इति" च सूक्तं जपेत् सर्वेषु च कर्मसु प्रतिश्रुतादिषु ॥३॥ प्रादेशमात्रीः पालाशीः समिधः सप्तदश हुत्वा पश्चात्स्रुवग्रहणम् ॥४॥ दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश ॥५॥ मध्यावर्षेऽष्टके तिस्रो वा भवन्ति, पितृयज्ञवद्धोमः ॥६॥

इति दशमः खण्डः।

यदि गृहे वल्मीकसम्भूतिर्गृहोत्सर्गः ॥१॥ अथ[6] त्रिरात्रमुपोष्य महाशान्तिं कुर्यात्, महाशान्तिं कुर्यात् ॥२॥

इत्येकादशः खण्डः।

इति[7] शाङ्खायनगृह्यसूत्रे[8] पञ्चमोऽध्यायः

1. मासं १६, ४५; मैसं ३, ११, १० 2. कासं ३८, २; शब्रा १२, ८, १, १९; तैब्रा २, ६, ३, ४; आपश्रौ १, ९, १२; गोगृ ५, ६, ४ 3. ऋसं १०, १९१, ३-४ 4. ऋसं १, ११४, ८-९
5. ऋसं ७, ३५ 6. तु. OGN. 7. BMS. इति गृह्यसूत्रे। LMS. इति गृह्यारण्यके पञ्चमोऽध्यायः
8. OMS पञ्चमोऽध्यायः

॥ स्वाध्यायारण्यकनियमाः ॥

अथाऽतो ब्रह्माणं ब्रह्मऋषिं ब्रह्मयोनिमिन्द्रं प्रजापतिं वशिष्ठं वामदेवं कहोलं कौषीतकिं महाकौषीतकिं, सुयज्ञं शाङ्खायनम्, आश्वलायनमैतरेयं महैतरेयं कात्यायनं शाट्यायनं शाकल्यं बभ्रुं बाभ्रव्यं मण्डुं माण्डव्यं सर्वानेव पूर्वाचार्यान्नमस्य स्वाध्यायारण्यकस्य नियमानुदाहरिष्यामः ॥१॥ अहोरात्रं ब्रह्मचर्य्यमुपेत्याऽऽचार्योऽमांसाशी ॥२॥ आमपिशितं[1] चण्डालं सूतिकां रजस्वलां तेदन्यपहस्तकदर्शनान्यनध्यायकानि ॥३॥ शवरूपाणां[1] च ॥४॥ यान्यास्ये[1] न प्रविशेयुः ॥५॥ वान्तकृतश्मश्रुकर्म ॥६॥ मांसाशनश्राद्धसूतकभोजनेषु ॥७॥ ग्रामाऽध्ययनानन्तर्हितान्यहानि ॥८॥ त्रिरात्रोऽनवक्लृप्तः ॥९॥ पराभिमृष्टः[2] ॥१०॥ उपपर्वणामन्ह उत्तरार्धानि च ॥११॥ अग्निविद्युत्स्तनयित्नुवर्षामहाभ्रप्रादुर्भावाच्च ॥१२॥ वाते च शर्कराकर्षिणि यावत्कालम् ॥१३॥

इति प्रथमः खण्डः ।

ऊर्ध्वमाषाढ्याश्चतुरो[3] मासान्नाऽधीयीत ॥१॥ अत्यन्तं[3] शक्यं इति नियमाः ॥२॥ प्राग्ज्योतिषमपराजितायां दिशि पुण्यमुपगम्य देशम् ॥३॥ अनुदित उदकग्रहणम् ॥४॥ मण्डलप्रवेशश्च "आञ्जनगन्धिमिति"[4] एतयर्चा ॥५॥ मण्डलं तु प्राग्द्वारमुदग्द्वारं वा जनाग्रीयमसम्प्रमाणमसंबाधम् ॥६॥ आवामदेव्यमुत्तरशान्तिः ॥७॥ पुनःप्राध्येषणं च ॥८॥ बहिर्मण्डलस्थाभिराचम्य ॥९॥ प्राधीयीरन् कृतशान्तयः ॥१०॥ शान्ति-

---

1. तु. OGN. तु. शांगृ २, १२, ८-१०; ४, ७ 2. OMS. BMS. पराभिमृष्ट 3. प्रथम खण्डस्य सूत्रमिति OGN. 4. ऋसं १०, १४६, ६ 5. तु. OEN.

पात्रोपघाते प्रोक्षणं प्रायश्चित्तिः ॥११॥ प्रोक्षणं तु हिरण्यवता पाणिना दर्भपिञ्जूलवता वा ॥१२॥ इति भाषिकम्[1] ॥१३॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

अथ प्रविश्य मण्डलम् ॥१॥ प्राङ्मुख आचार्य उपविशत्युदङ्मुखा दक्षिणत इतरे यथाप्रधानम् ॥२॥ असम्भवे सर्वतोमुखाः ॥३॥ प्रतीक्षेरन्नुदयमादित्यस्य ॥४॥ विज्ञाय चैनं दीधितिमन्तम् ॥५॥ "अधीहि भो३ इति" दक्षिणैर्दक्षिणं सव्यैः सव्यं दक्षिणोत्तरैः पोणिभिरुपसंगृह्य पादावाचार्यस्य निर्णिक्तौ ॥६॥ अथाऽऽधाय शान्तिपात्रे दूर्वाकाण्डवतीष्वप्स्वपिन्वमानैः पाणिभिः प्राधीयीरन् ॥७॥ एष विधिर्यदि तु ग्लायेरन्नेक एषामशून्यं शान्तिभाजनं कुर्यात् ॥८॥ अध्यायाद्यन्तयोश्च सर्वे ॥९॥ तत्सन्ततमव्यवच्छिन्नं भवति ॥१०॥

॥ अथ शान्तिः ॥

अथ शान्तिः ॥११॥ ॐकारो महाव्याहृतयः सावित्री रथन्तरं बृहद्वामदेव्यं, पुनरादायं ककुप्कारमिति बृहद्रथन्तरे ॥१२॥ दशैताः सम्पादिता भवन्ति ॥१३॥ "दशदशिनी[2] विराळिति" एतद् ब्राह्मणम् ॥१४॥

इति तृतीयः खण्डः ।

"अदब्धं[3] मन इषिरं चक्षुः सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे[4] मा मा हिंसीरिति" सवितारमीक्षन्ते ॥१॥ "युवं[5] सुराममिति" एका "स्वस्ति[6] नः पथ्यास्विति" च

1. PMS. भाषितम् 2. कौब्रा २, ३ 3. तु. OGN. OEN माश्रौ २, १, २, ३६ च
4. तैसं ३, १, १, २; माश्रौ निर्दि. रथ. 5. ऋसं १०, १३१, ४ 6. ऋसं १०, ६३ १५–१७

तिस्र इति महाव्रतस्य[1] ॥२॥ शक्करीणां तु पूर्वम् ॥३॥ "प्रत्यस्मै[2] पिपीषते, योरयिवो[3] रयिन्तमः, त्यमु[4] वो अप्रहणमिति" त्रयस्तृचाः "अस्मा[5]-अस्मा इदन्धस इति, एवा[6] ह्यसि वीरयुरिति" अभितः शक्करीणाम् ॥४॥ अथोपनिषदाम् ॥५॥ यैवं महाव्रतस्य ॥६॥ संहितानां तु पूर्वम् "ऋतं[7] वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामीति" विशेषः ॥७॥ अथ मन्थस्य "तत्सवितुर्वृणीमहे[8], तत्सवितुर्वरेण्यमिति[9]" पूर्वं च ॥८॥ "अदब्धं मन इति" आधिकारिकाः शान्तयस्ततः ॥९॥ इत्या ह्निकम् ॥१०॥ अथोत्थानकालेऽपकृष्य[10] पापम् ॥११॥ नित्यां शान्तिं कृत्वा ॥१२॥ "उदितः शुक्रियं दध इति" आदित्यमीक्षन्ते ॥१३॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

"तमहमात्मनी[11]" त्यात्मानमभिनिहितं[12] त्रिर्हितम् ॥१॥

"उप[11] मा श्रीजुषतामुप यशोऽनु मा श्रीजुषतामनु यशः ॥२॥

सेन्द्रः सगणः सबलः सयशाः सवीर्य उत्तिष्ठानीत्युत्तिष्ठति ॥३॥

"श्रीर्म उत्तिष्ठतु यशो मा उत्तिष्ठत्विति" उत्थाय ॥४॥ "इदमहं[11] द्विषन्तं भ्रातृव्यं पाप्मानमलक्ष्मीं चाऽप धुनोमीति" वस्त्रान्तमवधूय ॥५॥ "अप[13] प्राच इति" सूक्तम् "इन्द्रश्च[14] मृळयाति न इति" द्वे "यत[15] इन्द्र भयामह इति" एका "शास[16] इत्था महाँ असीति" प्राचीम् "स्वस्तिदा[17] इति" दक्षिणां दक्षिणावृतोः "वि[18] रक्ष इति" प्रतीचीम् "वि[19] न इन्द्रेति" उदीचीं सव्यावृतः "अपेन्द्रेति[20]" दक्षिणावृतो दिवमुदीक्षन्ते ॥६॥

इति पञ्चमः खण्डः ।

---

1. BMS. च तस्य 2. ऋसं ६, ४२, १-३ 3. ऋसं ६, ४४, १—३; कौब्रा २३, २; शांश्रौ १०, ६, १४; १८, १८, १९; तु. विध ५, ३८३ 4. ऋसं ६, ४४, ४—६ 5. ऋसं ६, ४२, ४ 6. ऋसं ८, ८१, २८ 7. तैब्रा ७, १, १ 8. ऋसं ५, ८२, १ 9. ऋसं ३, ६२, १० 10. एकादशसूत्रादारभ्य त्रयोदशपर्यन्तं पञ्चमखण्डस्यादिमं सूत्रत्रयमिति OMS. 11. स्वशाखीया श्रुतिः 12. तु. OGN, OEN च 13. ऋसं १०, १३१ 14. ऋसं २, ४१, ११-१२ 15. ऋसं ८, ५०, १३ 16. ऋसं १०, १५२, १ 17. ऋसं १०, १५२, २ 18. ऋसं १०, १५२, ३; शौसं १, २१, ३; कौसं २, १२१७; तैसं १, ६, १२, ५; तैब्रा २, ४, ७, ४; आपश्रौ २०, २०, ७; माश्रौ ९, २, ५ 19. ऋसं १०, १५२, ४ 20. ऋसं १०, १५२, ५

"सविता[1] पश्चात्तात्, तच्चक्षुरिति"[2] आदित्यमुपस्थाय ॥१॥ व्यावर्तमानश्च प्रत्यायन्त्युपविशन्ति॥२॥ "यथाऽऽपः[3] शान्ता इति" शान्तिपात्रादप आदाय ॥३॥ पृथिव्यामवनिनीय ॥४॥ "यथा[3] पृथिवीति" अस्याऽभिकर्षन्ति ॥५॥ "एवं[3] मयि शाम्यत्वि" ति दक्षिणेंऽशे निलिम्पति ॥६॥ एवं द्वितीयम् ॥७॥ एवं तृतीयम् ॥८॥ "काण्डात्–काण्डात्सम्भवसि"[3] "काण्डात्-काण्डात्प्र[4] रोहसि" "शिवा[3] नः शाले भवेति" दूर्वाकाण्डमादाय मूर्धनि कृत्वा ॥९॥ "अग्निस्तृप्यतु"[3]। "वायुस्तृप्यतु।" "सूर्यस्तृप्यतु।" "विष्णुस्तृप्यतु।" "प्रजापतिस्तृप्यतु।" "विरूपाक्षस्तृप्यतु।" "सहस्राक्षस्तृप्यतु।" "सर्वभूतानि तृप्यन्त्वि" ति ॥१०॥ सुमन्तु-जैमिनि-वैशम्पायन-पैलाद्याचार्याः ॥११॥ पितृन्प्रत्यात्मिकान् ॥१२॥ "समुद्र[5] व इति" अपो निनीय ॥१३॥ वामदेव्यं जपित्वा ॥१४॥ यथाकामं विप्रतिष्ठन्ते ॥१५॥

यथाऽऽगमप्रज्ञाश्रुतिस्मृतिविभवादनुक्रान्तमानाद्
अविवादप्रतिष्ठादभयं शं भवे नो अस्तु

नमोऽस्तु देवऋषिपितृमनुष्येभ्यः शिवमायुर्वपुरनामयं शान्तिमरिष्टिमक्षितिमोजस्तेजो यशो बलं ब्रह्मवर्चसं कीर्तिमायुः प्रजां पशून्नमो नमस्कृता वर्धयन्तु॥ दुष्टुताद् दुरुपयुक्तान्न्यूनाधिकाच्च सर्वस्मात्स्वस्ति देवऋषिभ्यश्च ब्रह्म सत्यं च पातु मामिति-ब्रह्म सत्यं च पातु मामिति ॥१६॥

इति षष्ठः खण्डः।

इति शाङ्खायनगृह्ये[6] षष्ठोऽध्यायः। समाप्तञ्चेदं शाङ्खायनगृह्यसूत्रम् ॥

1. ऋसं १०, ३६, १४ 2. ऋसं ७, ६६. १६, 3. स्वशाखीया श्रुतिः 4. प्ररोहन्ती इति विशिष्टः पाठभेदः। मासं १३, २०; तैसं ४, २, ९, २; ५, २, ८, ३; मैसं २, ७, १५; कासं १६, १६; शब्रा ७, ४, २, १४; आपश्रौ १६, २४, ६; काश्रौ १७, ४, १८ 5. आपमं २, ९, १४; तु. शांश्रौ ४, ११, १२
6. BMS. शाङ्खायनशाखायाः कौषीतकिगृह्यसूत्रे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः। समाप्तोऽयं ग्रन्थः। इदमेव कौशिकसूत्रम् !! LMS. इति गृह्यारण्यके षष्ठोऽध्यायः।

॥ भाष्यसन्दर्भाः ॥

१, १, २ नाभा.

यत्र यस्मिन्नग्नौ अन्त्येभवा अन्त्या तां समिधमादध्यादिति अनेनाऽन्तिममग्निकार्यं लक्ष्यते, तमग्निमिन्धीत धारयेदित्यर्थः। एतद् यदि पित्रा भ्रात्राऽन्येन वा कन्याया वग्दानं कृतं भवति तदैवैतद् आधानम्, अन्यथा ब्रह्मचारिण आधानं न भवति। तथा च कारिका—

पित्रा दत्ताऽथवा भ्रात्रा वाचा चाऽन्येन यस्य तु।
कन्या भवेत्समावर्त्स्यंस्तादधीत स नेतर इति॥

कर्मप्रदीपेऽप्युक्तम् (१, ६, १३):—

यस्य दत्ता भवेत्कन्या वाचा सत्येन केनचित्।
सोऽन्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नाऽन्यथेति॥
वग्दत्ता यद्यनूढैव कन्या पञ्चत्वमापतेत्।
न त्यजेदग्निकार्याग्निं क्षिप्रमन्यां समुद्वहेत्॥
यद्यसौ न लभेत् कन्यामन्यां स्यादुत्तराश्रमी।
एहि मे प्राणमारोहेत्यात्मन्यग्निं निवेशयेत्॥ इति कारिका॥

१, १, ५

पूर्वोक्तकाले यद्यग्निर्नाऽऽहितस्तदा गृहपतौ....पितरिअकृताधानेऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि वा प्रेते मृते सति सपिण्डयित्वाऽनुजैरविभक्तोऽपि ज्यायान् ज्येष्ठः पुत्रः स्वयमृत्विग्निरपेक्षोऽग्निमादधीत वा शब्दः पक्षान्तरैः सह विकल्पार्थः। अत्र स्वयंग्रहणात् सर्वे पाकयज्ञाः स्वयं कर्त्तव्याः प्रथम-प्रयोगे ऋत्विग्निरपेक्ष एव। यद्वा प्रेते वा गृहपतौ स्वयं ज्यायानिति सूत्रद्वयम्, ब्राह्मणक्षत्रियविशां ज्यायान् ज्येष्ठो ब्राह्मणः स्वयं पाकयज्ञान् करोति, इतरयोर्वर्णयोः पुरोहितद्वारा पाकयज्ञाः कर्त्तव्या इति, एतावदर्थमिदं स्वयंग्रहणम्। 'ज्यायान् विप्रः स्वयं कुर्यात् क्षत्रियादेः पुरोहितः इति कारिका। तत्राभ्युदयिकपूर्वकमुक्त योनितोऽग्निमानीय चतुरस्रे संस्थाप्य शतब्राह्मण-भोजनपूर्वकं कर्म समापयेत्। सायंवैश्वदेवहोमयोः पूर्ववज्ज्ञेयम् शान्ताग्नौ पुनराधाननिमित्ते च पूर्ववद्भवति प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणमिति छन्दोगगृह्ये।

१, १, ८

पुरवो बहवः पशवो ययोस्तौ ब्राह्मणक्षत्रियौ तथा विट्-कुलमपि। केचित् पुरुपशुविट्-कुलमित्येकाऽधिकरणं विशेषणंवदन्ति, तद् युक्तं न भासते। तन्त्रान्तरेऽपि श्रूयते 'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येभ्यो धनवद्भ्यश्चाग्निराहरणीय इति तथा छन्दोगगृह्ये "अपि वा बहुयाजिन एवागाराद् ब्राह्मणस्य वा राजन्यस्य वा वैश्यस्प वा" इति। तस्माद्भिन्नाधिकरणमेव युक्तम्। कारिकामते तु भिन्नमेव। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येभ्यो वित्तवद्भ्योऽग्निमाहरेदिति।

१, १, ६

एके आचार्याः सांयन्तने होमकाले प्रातस्तने च होमकाले स्वयोनितोऽग्निराहरणं वदन्ति… तत्र मातृयागपूर्वकमाधाननिमित्तमाभ्युदयिकं विधाय स्वयोनितोऽग्निमानीयचतुरस्रे स्थाप्य तण्डुलादीनां वैश्वदेवार्थे पाकं विधाय वैश्वदेवहोमयोरर्थे एकमेव आभ्युदयिकं विधाय वैश्वदेवं निर्वर्त्याग्निमुत्सृजेत्। एवं सायं स्वयोनित आनीय स्थण्डिले स्थाप्य सायन्तनं होमं हुत्वा वैश्वदेवं च कृत्वाऽग्नेरुत्सर्जनं कुर्यात्। एवं प्रातरपि…। एवं दर्शपौर्णमासे देवानां यजनं व्रताशनं पिण्डपितृयज्ञोप्येवमेव।

१, १, १०

केचन आचार्या आहृतस्याग्नेः सायङ्काले आहुतिभिः संस्कार अध्वर्यु प्रत्ययः अध्वर्युतः प्रत्ययः प्रत्येतव्य इति वदन्ति। इदमाधानं द्व्यह-साध्यम् : अन्यद् आधानं सद्यस्करम्। सच संस्कारप्रकार विधिः अध्वर्यु कल्पतो विशदः क्रियते। पूर्वमध्वर्यु वरणमागारकरणं क्षौमधारणं पुरुपश्वादियोनितो अग्ने राहरणम्। तस्मिन्नहन्यनशनमुपास्तजपो न भवति।

१, १, १२

तस्योपासनीयस्यऽग्नेः (तु. शांश्रौ २. ६. २) प्रादुष्करणकालः प्रकाशनकालः।

१, २, ४

एकत्र श्रुतगुणा एव भवन्ति। एकत्र वाग्रूपगुणा भवन्ति। तत्र सर्वान् गुणान् परित्यज्य श्रुतवानेवादरणीयः। यतः श्रुतं सर्वमतीत्यानुवर्तते। 'श्रुतवन्तं नापक्रमेदिति' आपस्तम्बः।

१, ३, ३

पूर्णविघनं पूर्णेन विघनं विशदं प्रसिद्धम् चरुम् तु. काश्रौ. (४, १, ५-७)

१६

प्रागाहुतेः पूर्वाहुतेः पाक् पूर्वम्। एके आचार्याः आदेशमात्रां समिधं-समिद्धोमिच्छन्ति।

१७.

परिसमुह्य, होष्यन् 'ऋतं त्वा सत्येन परि सिञ्चामीति त्रिस्त्रिरेकैकं पर्युक्ष्य हुत्वा च 'सत्यं त्वर्तेन परि षिञ्चामीति प्रातरिति सूत्रितं (शांश्रौ २, ६, ९-११) तथा इहाऽपि द्रष्टव्यं कल्पैकत्वात्। आधानोत्तरं द्वादशरात्रं स्वयं होमः पर्वणि च। द्वादशरात्रं स्वयं होमी स्यात्।

१, ४, १

प्रातः ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय शौचाचारादिक्रियां निर्वर्त्य विधिपूर्वकमाचम्य अहरहः प्रतिदिनं स्वाध्यायमधीयीत पठेत्…असंयुज्य विधीयमानत्वाद् ब्राह्मणक्षत्रियविशामिदमध्ययनम्। किमध्ययनमित्यत आह।

रामप.

अथ शयनादुत्थितस्य अशान्तस्य होमात् प्रागेव प्रबुद्धमात्रस्य प्रातर्जपस्त्रैवर्णिकः। स्वाध्यायं दिने-दिने यथाशक्ति प्रातस्तरां पठेत्, ततः 'अद्या नो देव सवितः' इतिद्वे, 'अपेहि… स्वस्ति नो मिमीताम्। इति पञ्चेति स्वाध्यायान्तरं सप्तत्रिंशद् ऋचश्चाऽवश्यं पाठ्याः (?)

१, ४, २

चकाराद् आयुष्कराणि 'आ नो भद्रा (१, ८९) इत्यादि जप्यानि। अथवा च शब्दो ब्रह्मयज्ञानुकर्षणार्थः : स च ब्रह्मयज्ञः प्रातराहुतेः पश्चात्तर्पणादर्वाग्वैश्वदेवान्ते वा कर्तव्यः।

१, ५, ७

यस्याः कन्यायाः अभ्यात्मम् आत्मानं हृदयम् अभिलक्ष्यीकृत्य……

आत्मशब्देन हृदयं यतस्तत्राऽनुभूयते।
हृदयाऽभिमुखानीव यस्या अङ्गानि गुप्तितः॥
'कन्धरानाभिरङ्गाष्ठावुत्तरोष्ठश्च नासिका' इति कारिका।

१, ५, ८

तथा यस्याः केशान्ताः केशनामन्ता अग्राणि समा अकुटिला यस्याः सा तामुद्वहेत्।

१, ५, ९

ग्रीवायामावर्तौ भ्रमरी प्रदक्षिणौ प्रादक्षिण्येन।

१, ६, २

कन्यावरणार्थं गमनविषये पुष्पाणि मल्लिकादीनां स्रजः। फलानि नारीकेलप्रभृतीनि ……वरपित्रादयो गच्छन्तीति वाक्यशेषः।

१, ६, ३

'वरपित्रादयः साचार्याः कन्यादातृगृहं गत्वा मण्डपे स्थित्वा' इति त्रिः कथयन्ति।…… उच्चैर्न्यायश्चर्ग्वेद 'इत्युक्त्वादुच्चैः कथनम्' दूरादाह्वाने टेः प्लुत उदात्त इत्युदात्तत्वात्।

१, ६, ४

उत्तरां दैवे प्राचीमेवैक इति वक्ष्यमाणस्य (१, ७, ४; ५) निषेधमाह। ततः कन्या— पक्षीयैरस्मत्कन्या भवद्वराय देयेति उदिते उक्ते सति गृह्या गृहेभवा गृह्याः कन्यापक्षीयाः सर्वेऽपि बालवृद्धसहिताः प्राङ्मुखा उपविशन्ति।

१, ६, ६

आचार्यः (वरपक्षाचार्यः) प्रत्यङ्मुखः……कन्यायाः प्राङ्मुख्या मूर्धनि……पूर्वोक्तां तां पूर्णपात्रीम् 'आ नः प्रजाम्' इति मन्त्रेण करोति स्थापयति, तथा प्रजां पशूंस्तेज इत्यादि-भिस्त्रिभिर्यजुभिर् असंधितैस्तथैव मूर्धनि कन्याया आचार्यः करोति।

१, ७, ३

दक्षिणान्यायानि पित्र्याणीत्य (श्रौ. १, १, १४) स्याऽपवाद माह……पूर्वदक्षिणा च पूर्वोत्तरा च पूर्वे विदिशौ तयोः आग्नेयी ऐशानी च तयोर्या दक्षिणा पूर्वाऽग्नेयी तां पित्र्ये कर्मणि मासि-मासि पितृभ्यो दद्यादित्यादौ प्राचीं पूर्वां कल्पयेत्। आग्नेय्यां पितृकर्माणि विधेयानीत्यर्थः।

१, ७, ४

प्राङ् न्यायानि देवकर्माणीत्य (श्रौ. १, १, १३) स्याऽपवादमाह……पूर्वयोर्विदिशो र्या उत्तरा ऐशानी तां दैवे कर्मणि होमादौ प्राचीं कल्पयेत्।

१, ७, ५

एके आचार्या दैवे कर्मणि प्राचीमेव प्राचीमिच्छन्ति ।

१, ७, ६

स्थण्डिलमध्ये उदक् संस्थानं स्थितिः यस्याः सा तां लेखां लिखित्वा प्रादेशमितां खड्गेन साग्निकानां निरग्नीनां स्रुवेण......कारिका :—

उदीच्यामुपरिष्टात् स्युः सर्वाः प्रादेशसम्मिताः ।
स्फ्येन समास्तु तत्र स्फ्यलेखाः स्युस्तस्य दर्शनात् इति ॥

१, ७, ६-७ रामप.

तन्मध्ये दक्षिणत उदीचीं सरलां कुशमूलादिना लेखां लिखति । तस्य दक्षिणभागत उदक्-संस्थतया तां भिन्दन्नेव तदुपरि प्राचीः तिस्रोऽन्या लेखा लिखति, तासु प्रथमतृतीये दक्षिणतो (दक्षिणोत्तरतो ?) द्वितीया मध्ये स्यात् ।

१, ८, ७

तस्या लेखाया उपरिष्टाद् उपरिभागे, दक्षिणतः—दक्षिणत आरभ्य ऊर्ध्वं पश्चाद् आरभ्य प्राक्संस्थां रेखां कुर्यात्, ततस्तथैव मध्ये एकां तथैवोत्तरत एकां लेखां लिखित्वा; एवमुक्तप्रकारेण उत्तराग्रामेकां लेखां कृत्वा तदुपरि प्रागग्रं प्रादेशमितं लेखात्रयं कुर्यात् । ततस्ताभ्यो लेखाभ्य एकैकशः 'प्रासून प्राञ्चं समुद्धृत्य ताभ्यएकैकशः क्रमात्' इति कारिका ।

१, ८, १-६

सव्येन कुशानादायेति स्तरणशेषापदेशाद् ब्रह्मणि स्थापिते स्तरणं भवति न ब्रह्मणः (६) ब्रह्माणं पञ्चाशत्कुशनिर्मितम् (६) दक्षिणेन हस्तेन अपनीय स्तृणुयात् । एवं द्वितीयादिकं भागं स्तृणुयात् ।

रामप. १, ८, १-११

ततः सर्वार्थकुशपुष्पप्रणीतापात्रस्तरणकुशहविर्द्रव्यपवित्रच्छेदनपवित्राज्यस्थालीकुशमुष्टिस्रुवसप्तदशेध्मसमिधत्रयानि उत्तरत उपस्थापयेत् तत्तत्कर्मस्वपेक्षितद्रव्यान्तरं च । ततो दक्षिणतो ब्रह्मासनं कुशोत्तरमुत्तरतस्तु प्रणीतार्थमासनं कुशोत्तरं दद्यात् । ततः कुशमयं ब्रह्माणमुत्तरतो वृत्वा ये (थ ?) पुरस्तान्नीत्वा दक्षिणतः कृत आसने भूर्भुवः स्वरिति प्रतिष्ठापयेत् तं च पुष्पैर् अलंकुर्यात् । ततः प्रणीतापात्रं सोदकं कृत्वा प्राञ्चं दर्भासने 'को वः प्रणयतीति' मंत्रेण प्रणयति । ततः परिस्तरणम् । यथा सव्ये पाणौ स्तरणयोग्यपृथक्कृतपत्रकुशमुष्टिम् आदाय दक्षिणं जान्वाच्य दैवे पित्र्ये तु वामम्, दक्षिणकरेण कुशान् आकर्षन् प्रागग्रैस्तैरुदगपवर्गतयाग्नेः पुरस्तात् स्तृणाति, पुनरग्रे स्तृतकुशमूलान्याच्छादयन् तत्पश्चात् स्तृणाति, पुनस्तथैव तृतीयमिति त्र्यावृत्पक्षे तु तथैव पञ्चवारम् ।

१, ८, २४-२८

आज्योत्पवनानन्तरं स्रुवे आपः उदकानि स्थापनीयानि तत्र'''स्रुवस्थितानामपाम्''' उत्पवनं करोति । (२५) तच्छब्दो यच्छब्दमपेक्षते । याः पूर्वं स्रुवे आपः प्रणीतास्ताः प्रोक्षणीः

प्रोक्षणीसंज्ञका ज्ञेयाः । यदि प्रमादाद् एकस्यापि पात्रस्य प्रोक्षणविस्मरणे प्रणीतास्थोदकेन प्रोक्षणं विधेयम्, एतदर्थं प्रोक्षणीः संज्ञोक्ताः ।

रामप. १, ८, २४-२५

ततः स्रुवे अपः कृत्वा ता अपि आज्यवत् पवित्राभ्यामुत्पुनाति······ततस्ता अपोऽल्पाः प्रणीतासु अवनीय शेषिताभिः प्रोक्षणीनामिकाभिर्हविरिध्मं बर्हिश्च प्रोक्षति । ततोऽग्निसमेधनार्थानामिध्मानां दृष्टार्थतयाग्नावभ्याधानम् ।

१, ९, २-१६

स्रुवादीनां यानि लक्षणानि चिह्नानि परिमाणादीनि यथा यस्य पदार्थस्यार्थः प्रयोजनं तस्य ग्रहणम् अर्थात्—वेदितव्यम् । यत्र यस्य यादृशोऽर्थस्तत्र तस्य तादृशं परिमाणादि विधेयम् (१२) एतदुक्तमावापस्थानं महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरं भवति महाव्याहृतयश्च प्राजापत्यं च तेभ्यः अन्तरं वहि र्बाह्यमित्यर्थः । (तु० पा १, १, ३६) तेन एतदुक्तम्भवति । आज्यभागौ ततः प्राधानाहुतयः, ततः स्विष्टकृद् 'अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति, ततो महाव्याहृतयश्च चतस्रः 'भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा, स्वः स्वाहाः भूर्भुवः स्वः स्वाहेति, ततः सर्वंत्ताहुती भूर्भुव स्वः स्वाहा । अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तिश्च सत्यमित्त्वम् अया असि । अयासा मनसा कृतोऽयासं हव्यमूहिषे । 'अया नः कृणुहि भेषजं स्वाहेति (तु. श्रौ. ३, १९, ३ आश्रौ० १, ११, १३ काश्रौ० पृ. १०५४ F) सर्वं°त्ताहुती, ततः प्राजापत्या प्रजापतये स्वाहेति प्राजापत्या । एताभ्य आहुतिभ्यः प्रधानाहुतयो बाह्या इत्यर्थः । एताः सप्ताहुतयश्च चरुहोमान्ते आज्यहोमान्ते च भवन्ति ।

(१७) यथा पूर्वमुक्तं कुशतरुणाभ्यां प्रदक्षिणमग्निं त्रिः पर्युक्ष्येति ।

१, १०, ३

आचार्यायाग्नये ऋत्विजे बार्हस्पतय इत्येवमादिकानां इयमेव प्रकृतिः ।

१, ११, १-५

अथेन्द्राणीकर्मोच्यते विवाहाङ्गम् । (४) स्त्रीणां मन्त्रे अनधिकाराद् आचार्यः करोति···· ···राज्ञे प्रत्यानीकायेति, एतदेकमेव पदम्, न पदद्वयम् (पदद्वयं वा) प्रत्यानीकगुणविशिष्टाय राज्ञ इत्यर्थः । (५) सुराशब्दसंयोगाच् छूद्रस्त्रियः, शाकपिण्डीभिः शाकैर्मादकैः (मोद?) पिष्टपिण्ड्यस्ताभिः, सुरया पैष्टयादिकया, अन्नेन पायसादिना मादकेन (मोद °?)

१, १२, ४-१०

वरः अञ्जनकोशस्येदम् आञ्जनकोशम् । ·······कन्यायै, आदत्ते-गृह्णाति । (१०) वरस्य कौतुकागारगमनाद् ऊर्ध्वं कन्यादाता मधुपर्कं करोति, कौतुकगृहान् निःसृतस्य जामातुः श्वशुरेणार्घः कर्त्तव्योऽस्मिन् क्रमे सूत्रारम्भात् । स विधिः षड् अर्घ्या भवन्तीति-अस्मिन् खण्डे कल्पे उक्तः । विवाहे गाम् अर्हयित्वा पूजयित्वा माता रुद्राणाम् (८, ९०, १५) इत्यृचं जपित्वा गृहेषु परिणीयागतेन मधुपर्कसम्बन्धिनीं गामर्हयति पूजयति तत्राचार्यो मधुपर्केणार्घमस्य वरस्य करोति । ते गावौ मधुपर्किक्यौ मधुपर्कसम्बन्धिन्यौ भवतः ।

रामप.

त्यागपक्षे सा गौर्विवाह्य गृहमागताय चाचार्येणास्मै अर्घः कार्यः। तत्र लब्धा च गौर्वरस्यैव भवति।

१, १३, ४-६

(तु. शौसं. १४, २, ७१) अस्मिन्नवसरे चत्वारो द्विजाः सूर्यां (ऋसं. १०, ८५) कन्यायै श्रावयेयुः शिष्टाचारात्, (६) स आचार्यः पुन्नाम्न अश्वत्थादेर्वृक्षस्य सक्षीरान् सदुग्धान् सपलाशान् सपल्लवान् कुशान् दर्भान् श्रोप्य प्रक्षिप्य।

रामप.

पुन्नाम्नो वृक्षस्याश्वत्थोदुम्बरादेः सक्षीरस्य नवपल्लवान् सकुशान्।

१, १३, १०

उदकुम्भमित्यारभ्य अश्मन स्थापनान्तमाचार्यकर्त्तृकम्। इति उत्तरमाचार्यः कारयति वरं वक्ष्यमाणम्, (१४) रैभ्यासीदित्यनेन।

१, १४, ५-१६

पदाक्रमणाद्याचार्यः कारयति, (७ रामप. वरो........आचार्यो वा) (८) कन्यावरयोर्मार्जनमाचार्यः कृत्वा (रामप. ततो वरः) (६) कन्याया वरस्य च मूर्धनि मस्तके आचार्योऽभिषेचनं करोति ततो मूर्धनीत्येकदेशे सप्तमी। (१६) गौरित्यनुवर्तते दुहितृमते अभ्रातृमती पित्रेऽधिको रथो यस्मिन् तद् गवां शतं दद्याद् अभ्रातृमतीविवाहदोषनाशार्थम् तामभ्रात्रीमुपयच्छेत्तत्तोकं ह्यस्य तद्भवति निरुक्ते निषेधात्। (तु. नि ३, ५)

१, १५, २-१२

ह्रावकः........जपेत् (रामप. आचार्यो जपेत्) (६) शम्यागर्तेषु शम्यार्थं कृतेषु गर्तेषु (७) नित्या युगस्था एव या पुरातना शम्या (१२) तद्रथाङ्गसंस्कारानन्तरं स्वस्ति न इति स्वस्त्ययनं मार्गे कल्याणाय जपति।

१, १६, ७

अत्र सर्वत्र मन्त्रलिङ्गाद् वरस्यैवं मन्त्रजपो नाचार्यस्येति ज्ञायते।

१, १७, १ रामप.

वध्वा अपि मन्त्रः। (८ प) वर एव जुहोति पत्नी तूपतिष्ठते। (६ प) इति सैव जुहोति, स्विष्टकृदादि तु वर एव।

१, १९, १-४

अच्याण्डा पर्णफलिनी..........एतत् कर्म भर्तैव करोति नान्यः पुंजननसंस्कारत्वात्। (४) अनुप्राणनं कुर्यात् जायायामुच्छ्वासं निक्षिपेदित्यर्थः।

१, २०, ३-५

न्यग्रोधस्य वटस्य स्कन्धस्य मध्यशाखाया अन्त्यां शुङ्गामन्त्योङ्कुरस्तस्य मूलं वा

पेषयित्वा । लताग्रपल्लवो बुध्नः शुङ्गेति परिकीर्त्यते इति कात्यायनः (कर्मप्रदीपे ३, ६, ६)··· अग्निर् आहवनीयस्तस्याभिमुखां त्वचम्·······(५) एतत् कर्म भर्तृकर्तृकं गर्भसंस्कारत्वात् ।

१, २१, १

गर्भरक्षणकर्मापि रक्षणार्थं न तु संस्कृतिरिति कारिका ।

१, २२, ३-८

भर्ता·······श्रपयित्वा·······हुत्वा । (८) त्रिःश्वेता त्रिषु स्थानेषु श्वेता······ उदुम्बर-शलाटुभिः अपक्वोदुम्बरफलैः सह सार्धं मध्यान् नाभिप्रदेशाद् ऊर्ध्वं सीमन्तं केशान्तं यावदुन्नयति ।

१, २३

काकादनी काककदली प्रसिद्धा, मेचकताटिनी पंपोटीति लोके प्रसिद्धा, कोशातकी घोषावती, बृहती प्रसिद्धा कालङ्कीतकं कालिघेसलिकेति (कालीङ्घेरु लोकेति) प्रसिद्धम् । रक्षसां नाशनार्थम् उपलेपनम् एतन नतु गर्भस्य संस्कारः ।

रामप.

काकादनी नामेन्द्रवारुणीभेदो बृहदारक्तफलः, मचकचातनीनाम पटोली, कोशातकी नाम देवदाली, बृहती नाम कण्टकारी, काङ्कीतकं नाम कालघोरुकेति प्रसिद्धम् ।

१, २४,१-१२

(१) एतस्मिन्नेव सूतिकाग्नाविति वक्ष्यमाणत्वात् सूतिकाग्निस्थापनम्, तत्र होमः । (२) अभ्यवान्यावघ्राय अनुप्राण्यात्, अनुप्राणनं मन्त्रेण ऋचेऽस्यादिना त्रिः, आघ्राणममन्त्र-कम् ।

(५) त्रिस्तूष्णीमवजिघ्रेत्, अथ ऋचा प्राणीहीत्यनुप्राण्यात् (७) मषं मृष्टानि कार-यित्वा । (१२) आ उत्थानाद् यावत् सूतिकागेहान् निःसरति तावद् बध्वा ।

१, २५, १-७

उत्थानं सूतिकाया इति शेषः, (४) एतस्मिन्नेवेति ज्ञापकात् पूर्वं सूतिकागृहेऽग्नी रक्ष-णार्थं धारयितव्यः, तत्रैव जातकर्म विधेयम् । (७) आयुष्ट इत्येका आयुर्दा इत्येका । तु. आश्रौ (२, १०, ४)

१, २६

अग्नय इत्यादिकं क्षेपकमपि खण्डं देवताज्ञानाय व्याख्यायते ।

१, २८, ७

आनडुहं रोहितं चर्म·······गोमयं च तस्यैवानडुहश्चकारात्, अनन्तरं कुशभित्तं समूलं कुशम्·······।

रामप.

आनडुहं चर्म···गोमयं कुशखण्डं च केशग्रहणाय आनडुहं गोमयम्··· ।

२, १, २१

प्राणो वायुः, तस्य निर्गमनस्थानं नासिकाग्रम्, तत्संमितो ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः। न तु प्राणमात्र एव। संमातुमशक्यत्वात्।

२, २, ३

अजिनमन्त्रमाह माध्यन्दिनगृह्ये मित्रस्य चक्षुर''''दधेऽहमिति अनेन मन्त्रेण माणवकस्य वामस्कन्धे अजिनं मेखलोपवीतपूर्वकं धरयति।

२, २, ६-११

समानार्षेयो भवान् ब्रूहीत्याचार्यो वदति। अत्र भवान् ब्रूहीति ब्रह्मचारी भवान् ब्रूहीत्यतः सिंहावलोकनन्यायेनात्रानुषज्यते। (११) दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिण उत्तर उपरि ययोऽस्तौ।

२, ३, ५

आचार्यो ब्रह्मचारिणो हृदये''''हस्तं निधाय।

२, ४, २

काम इच्छा, सा (सद्) गुरोः शिष्यस्य वा आचार्याधीनं तदित्युक्तत्वाद् आचार्यस्यैव। संवत्सरत्रिरात्रान्वक्षादीनां वक्ष्यमाणकालानामन्यतरस्मिन् काले ब्रह्मचर्यस्य असाविति सम्बुद्धयन्तं माणवकनाम गृह्णीयान् मम व्रत इति मन्त्रान्ते। ब्रह्मचर्यशब्दो विशिष्टाचारयमनियमादिसमूहवाचकोऽपि तदात्मकेषु पञ्चसु व्रतेषु सावित्र-शुक्रिय-शाक्वर-व्रातिकौपनिषदेषु द्रष्टव्यः तेषु शाक्वरव्रातिकौपनिषदानि त्रीणि व्रतानि वक्ष्यमाणकालानि सांवत्सरिकानि शाक्वरं तु संवत्सरं व्रातिकमौपनिषदं चेति वक्ष्यमाणत्वात् शुक्रियमाचार्येच्छया सावित्रं विकल्पत्रययुक्तं संवत्सरे सावित्रीमन्वाह त्रिरात्रे अन्वक्षं वेति वक्ष्यमाणत्वात्। तदर्थमिदं कामस्य ब्रह्मचर्यस्येत्युक्तम्, अयमर्थः नियुनक्तु मह्यं सावत्सरिकस्य त्रैरात्रिकस्य वा ऽऽन्वक्षिकस्य वा सावित्रस्य ब्रह्मचर्यस्यामुकामुकशर्मन्निति वाक्यसंयोगो ज्ञेयः।

२, ५, ६

अध्यासीनो दिशमेकां प्रशस्तां प्राचीमुदीचीमपराजितां वा। एकः श्रोता दक्षिणतो निषीदेदिति (ऋप्रा. १५, २) एतन्निषिध्यतेऽनेन सूत्रेण।

२, ७, ६-२७

हस्ताभ्याम्'''कुशान् मध्ये मध्यदेशे माणवकः परिगृह्य। (१०) तत् सवितुरित्यृचम् (ऋसं ३, ६२, १०) इत्यर्थः। ब्राह्मणस्य एतत् सावित्रीप्रशंसात्मकोऽनुवादः। क्षत्रियवैश्ययोस्तु ऊहः कर्त्तव्यः शब्दविकाररूपः, शब्दविकारमूहं ब्रुवत इति (श्रौ. ६, १, ३) कल्पोक्तेः। त्रिष्टुभं भो३ अनुब्रूहीति इतरः, त्रिष्टुभं तेऽनुब्रवीमीत्याचार्यः''''हैरण्यस्तूपीं भो३ अनुब्रूहीतीतरः। हैरण्यस्तूपीं तेऽनुब्रवीमीत्याचार्यः (ऋसं. १, ३५, २) इति क्षत्रियस्य। जगतीं भो३ अनुब्रूहीतीतरः जगतीं ते अनुब्रवीमीत्याचार्यः हैरण्यस्तूपीं भो३ अनुब्रूहीतीतरः हैरण्यस्तूपी ते अनुब्रवीमीत्याचार्यः (ऋसं. १, ३५, ९)'''वामदेवीं भो३ (ते) अनुब्रूहीतीतरः, वामदेवीं ते अनुब्रवीमीत्याचार्यः (ऋसं. ४, ४०, ५) इति वैश्यस्य। (१९) अपि वेति पक्षान्तरे। आचार्यो मन्त्रगतान्यृषिदैवतच्छन्दांसि अविदन् अजानन् प्रतिदिनं समाप्ते परिसमाप्तेऽनुवचने यथाभिल-

षिते तत् सवितुरित्येतामृचम्'''''''आह । ततः एषेति गायत्री एव स्वरूपेण निर्देशयति, एषैव गायत्री ऋक्पच्छः प्रयोगे त्रिपदा, तथा एषैव अर्धचंशः प्रयोगे द्वयवसाना प्रथममर्धर्चान्ते द्वितीयं तृतीयचरणान्ते, तथा एषैव अवसानरहिता, चरणत्रयान्ते चतुर्विंशत्यक्षरान्ते अवसानं विधेयम् । एवं सावित्रीं ते अनुब्रवीमीति गायत्रीं ते अनुब्रवीमि वैश्वामित्रीं ते अनुब्रवीमीति गायत्रीमात्रे प्रयुक्ते सर्वस्य वेदस्य राशेरेतन्मयत्वात् सर्वज्ञानं भवतीत्यभिप्रायः ।''''''''एषा सावित्री गायत्री वैश्वामित्री ऋगिति द्वितीयः । (२६)''''''अनेन प्रकारेण सूक्तस्यादिभूता एषा ऋक्तत् प्रभृति इदं सूक्तम् एतत् प्रकारमिदं सूक्तम् । (२७) एतद् यद् अनुवाचनं व्याख्यातं तद् ऋषिस्वाध्याये मन्त्रसंहितायां ज्ञेयम् ।

२, ६, १,

समित्पाणिः संयत्पाणिर्नित्यं प्रत्यहम्'''''अन्वष्टमदेशमष्टमदेशमनु ऐशानीं दिशमनु लक्षीकृत्य ।

२, ११, ६-१३

आचार्योऽहोरात्रं ब्रह्मचर्यं मैथुननिवृत्तिमुपेत्य संपाद्य अमांसाशी मांसाशनरहितः पूर्वदिने कर्मदिने च, अहोरात्रं ब्रह्मचारी अमांसाशी च भवेत्, तत्र व्रतादेशनं करोति ।

(६) शुक्रियशब्दोऽत्राध्ययनवाची, तत्संबन्धेनेदमपि व्रतं शुक्रियमुच्यते, त्रिशुक्रियो ब्रह्मा यस्योभयतः श्रोत्रियास्त्रिपुरुषमिति सूत्रे (श्रौ १६, २२, २६) श्रुतिश्च । स शुक्रस्य तन्वो वेद तिस्र इति ।

(१३) रहस्यं श्रावयिष्यन्निति विशेषणं शाक्वर-व्रातिकौपनिषदानामादेशेन वक्ष्यमाणेन यथायथं कालं कर्मणो विमोकादिकं नियमं च उद्दीक्षणिकायां वाग्यमादिकं प्रतीयेत जानीयाद् ब्रह्मचारिणः ।

२, १२, ६-१०

आदेशेन प्रतीयेतेत्युक्तं प्राक् (२, ११, १३) तद् आह आचार्यो ब्रह्मचारिणमादिशति त्रिरात्रम्''''''देवकुले देवतायतने अग्निहोत्रेऽन्यगारे'''''', एतस्य कर्मण उद्दीक्षणिकेति संज्ञा लोके । (६) एतानु वक्ष्यमाणान् अनध्यायान् अनध्यायरूपान् नेक्षेत नावलोकयेत् । (१०) स्वस्यवासान् निवासस्थानान् निरसन् निर्गच्छन्''''''''सर्वाणि शवरूपाणि च नेक्षेत । लोके सिंहसर्पादीनि शवरूपाण्युच्यन्ते । तेषां सर्पाणां मध्ये यानि आस्येन मुखेन प्रविशेयुर्बिलं तान्यनध्यायरूपाणि नेक्षेत । अन्ये तु शवशब्दं मृतमनुष्ये वदन्ति, तदा तद्रूपाणि श्वश्रृगालादीनि, तेषां दर्शने चानध्यायः । यान्यास्येन प्रविशेयुरिति उक्तत्वात् सिंहव्याघ्रादिदर्शने चानध्यायः, ते तु मुखैः कृत्वा बिलं प्रविशन्ति ।

रामप.

शवं तद्वोद (घ्न ?) सिंहसर्पादिहिंस्राश्च च ये च मुखेन बिले विशेयुस्तान् न पश्येत् । अन्य आहुः नखश्मश्रुमलादीनि देहाद्भिनानि (देहाद् भिन्नानि ?) शवरूपाणि, तानि नेक्षेत ।

२, १३, ८

न हि ते क्षत्रमित्यनया (ऋसं १, २४, ६) जुहुयात्……, वेदानां रसभूतेन प्रणवेन।

२, १४, १-२१

अथेत्यनेन गृहस्थोऽधिक्रियते………वैश्वदेवाधिकारी स्यात् गृहस्थः सह भार्ययेति कारिका। ब्रह्मचारिप्रकरणे असमासे वचनम्। कार्यादिना प्रोषितस्याचार्यस्य पितु र्वाल्पविद्यत्वाद् ब्रह्मचारी तदीयं वैश्वदेवं कथं कुर्यादिति अत आह। (२) अग्निकार्यप्रकरणे यो होमकल्पः परिसमुह्य पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्येत्यादिकः (२, १०, ३) संनिकृष्टत्वादिह ज्ञेयः। व्याख्यातः प्रतिश्रुते होमकल्पः (१, ६, १६) इत्युक्ते प्रतिश्रुता विधानं प्राप्नोति तन्निवृत्यर्थं व्याख्यातो होमकल्प इत्युक्तम्। (८) गृह एव आदित्यमण्डले आदित्यमण्डलरूपे मण्डलाकारे। (२१) सौवासिनीं स्वगृहे स्थिताम् अविधवां पुत्र्यादिप्रभृतिकां स्त्रियम्। गर्भिणीं गर्भयुक्तां प्रियं, कुमारान् आमौञ्जीबन्धनात्।

२, १५, ८-१०

प्रियाय जामात्रे। (१०) अन्य आचार्यश्वशुरराजस्नातकजामातरः संवत्सरं सत्कृतेना-(सकृत्-कृतेना ?) र्घ्येण कृतार्घ्या भवन्ति, संवत्सरानन्तरमर्घ्ययोग्याः।

२, १६, ३

एकग्रामीणमेकग्रामस्थितमतिथिं न विद्यात् जानीयात्। तमप्येकग्रामीणं विप्रोष्य विशेषेण प्रवासं कृत्वा आगतं गृहे अतिथिं विजानीयात्। पुनः कीदृशम्? गृहे उपस्थितं समागतम्, न मार्गे मिलितम्। गृहशब्दस्य विवरणम्: यत्र गृहे वनस्पतौ (?) वा भार्या कलत्रमपि वा अग्नयो अग्निहोत्रस्य यत्र, तं गृहं न निवासस्थलमेव।………जायेदस्तं मघवन्सेदुयोनिरिति श्रुतिः (ऋ ३, ५३, ४) अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा गृहाणीतिवेति नैरुक्ते।

रामप.

अतिथिश्चैकग्रामस्थो न भवति, देशान्तरं गत्वा समागतस्त्वेकग्रामस्थोऽप्यतिथिः। आतिथेयं च यत्र भार्या यत्राग्नयस्तत्र पाल्यते, न तु प्रवासादौ।

३, १, ८, १२

शिरोवेष्टनं बध्नाति। (११) आचार्यो माणवकाय………आदत्ते प्रयच्छति। (१२) प्रतिलीनो गुप्तवृत्त्यातिष्ठेत् न वृथा पर्यटनं कार्यम्।

३, २, ५, ६

द्वारिभवौ द्वार्यौ, तयोर्दक्षिणे………पूर्वस्यां दिशि। (६) पूर्वस्यां दिशि उत्तरतो द्वितीये गर्ते (८) मध्ये वर्तमाना स्थूणा स्थूणाराजः सकलगृहस्य भारक्षमत्वात्। (६) एनं कुमार इत्य आरभ्य स्तभायेत्यन्तेन षडवसानयुक्तेन मन्त्रेण स्थूणाराजं मध्यस्तम्भम् अभिमृशति। तस्य संस्पर्शनं करोति।

३, ४, १

वास्तोष्पतीये गृहप्रवेशाख्ये कर्मणि विधिं व्याख्यास्याम इति वाक्यशेषः।

३, ५, २-३

अरिक्तो न रिक्तः समित्पुष्पकुशादिसहितः । (३) (तु० आश्वश्रौ २, ५, १७)

३, ६, १

(घोषिण्य इत्यनेन वायवोऽभिप्रेयन्ते) तु० श्रौ ४, १६, ६ रुद्रसेनाभ्योऽनुदिशति, आघोषिण्यः प्रतिघोषिण्यः संघोषिण्यो विचिन्वत्यः श्वसनाः क्रव्याद एष वो भागस्तं जुषध्वं स्वाहेति ।

३, ११, ८-६

स्वपरिमाणेन शोभया वा छादयति अधःकरोति । (६) यूथः वत्सरीवर्गोऽयं वृषभं छादयेत् वल्लभतया आवृत्य तिष्ठति । तं वा वृषभमित्यलंकृत्येति पूर्ववत् ।

३, १२, ३

अनादिष्टदेवतात्वात् मन्त्रगता उषा देवता । तत्र ग्रहणासादनप्रोक्षणेषु उषसे जुष्टमिति सर्वत्र ।

३, १३, १-५

मार्ग(शीर्ष) पौषमाघस्थानां तिसृणामष्टकानां मध्ये या मध्यमा पौषकृष्णाष्टमी तस्याम् ·······अनन्तरं मध्यावर्षे वर्षस्य मध्यं मध्यावर्षम्; चैत्रतो द्वादशमासात्मकं वर्षं भवति; तन्मध्यस्थो भाद्रपदो मासः षष्ठो भवति, तस्य कृष्णाष्टम्या अपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्तीति श्रुतेः (कौषीतकि ब्राह्मणम् ५, ६) तयो र्मध्यावर्षमध्यमाष्टकयोः समानधर्मत्वात् सहकथनम् । (२) अनयोरष्टकयोर्गोपशुर् अजपशुरिति पक्षावग्रे वक्ष्यति (३, १४, ३) तत्र गोपशुपक्षे च शूलगवोक्तं विधानं वेदितव्यम् । (५) अन्यत्रकरणेऽन्यजातः पुरुषः······, अमुष्या इत्यत्र स्वमातृनामग्रहणम् ।

३, १३, ३–४

मध्यममध्या (वर्षा) ष्टकयोरेते विकल्पाः । (४) अत्रापि सिंहावलोकनन्यायेन एषा मेऽष्टका इति मन्त्रमाहुः ।

४, १, २ रामप.

दैविकार्थं युग्मानां वेदविदामामन्त्रणम् अधमपक्षे द्वयोरपि, पैतृकार्थं त्वयुग्मानामामन्त्रणम् अधमपक्षे त्रयाणामपि, मात्राद्यर्थं च तथा ब्राह्मणान् आमन्त्रयेत मातामहानामप्येवमिति स्मृते मतामहार्थमपि ब्राह्मणान् आगन्त्रयेत । (१३) पिण्डपितृयज्ञोऽपराह्णे (शांश्रौ. ४, ३, १) इत्यादिना ।

४, २, ५–८

अक्षय्यस्थाने (रामप.) ततोऽदो गोत्रस्यास्मत्पितुर् अमुष्याऽस्मिन् श्राद्धे यत् दत्तं तद् अक्षय्यमस्तु उप तिष्ठतामिति वदेत् । (८) संवत्सरानन्तरं सपिण्डीकृते सति चतुर्थस्य प्रपितामहपितु र्विसर्गो विसर्जनं भवति । चकारात्प्रथमस्य सपिण्डन विधिना संसर्गः कार्यः । क्षयाहे पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विधिना यथाकुलं पार्वणं वैकोद्दिष्टं कर्तव्यम् ।

४, ३, २

त्रिपक्ष स्तृतीयः पक्षस्तत्र सार्धे मासे वा अथवा त्रिभि दिवसैर् ऊहः पक्षस्त्रिपक्षो द्वादशाहस्तत्र वा।

४, ५, ८

कुषुम्भक (ऋ १,१९७१६) इत्यादय ऋचो मण्डलान्त्यभूता स्त्वमग्ने द्युभिरि (ऋ २, १, १) त्यादयो मण्डलादिभूताश्च प्रत्यृचं होतव्याः। मण्डलान्त्यभूता मण्डलादिभूता एवं ऋचो विज्ञेयाः। अत्र ग्रहणे विशेषः। कुषुम्भकोऽगस्त्योऽतृणसूर्याग्रनुष्टुप्। कुषुम्भकस्त-दब्रवीत् (ऋ १,१९७,१६) त्वमग्ने द्युमिस्त्वमग्ने गृत्समदो जगती। त्वमग्ने द्युमिस्त्व-माशुशुक्षणिः (ऋ २, १, १)। आवदन्गृत्समदौ शकुनो जगती। आवदंस्तं शकुने भद्रभावद (ऋ २, ४३, ३) सोमस्य मा विश्वामित्रोऽग्निस्त्रिष्टुप् सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्ने (ऋ ३, १, १) गृणानाजमदग्निर्मित्रावरुणौ गायत्री। गृणाना जमदग्निना (ऋ ३, ६२, १८) त्वं ह्यग्ने वामदेवोऽग्निरष्टिः। 'त्वां ह्यग्ने सदमित्समन्यवो (ऋ ४, १, १) धामन्ते वामदेवोऽग्निर्जगती। धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितम् (४, ५८, ११) अबोध्यग्नि बुधगविष्ठिरावग्निस्त्रिष्टुप्। अबोध्यग्निः समिधा जनानाम् (ऋ ५, १, १) गन्ता न एवया मरुन्मारुतोऽतिजगती। गन्तानो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि (ऋ ५, ८७, ९) त्वं ह्यग्ने भरद्वाजोऽग्निस्त्रिष्टुप् त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता (ऋ ६, १, १) यो नः स्वो वायुदेवानुष्टुप्। यो नः स्वो अरणः (ऋ ६, ७५, १९) अग्निनरो वसिष्ठोऽग्नि विराट् अग्निं नरो दीधितिभररण्योः (ऋ ७, १, १) प्रतिचक्षव-सिष्ठ इन्द्र सोमावनुष्टुप्। प्रतिचक्ष्व विचक्ष्व (ऋ ७, १०४, २५) माचिन्प्रगाथ इन्द्रबृहती। मा चिदन्यद्विशंसत (ऋ ८, १, १) आग्नेया हि सोमभिरग्ना मरुतोऽनुष्टुप्। आग्ने याहि मरुत्सखा (ऋ ८, १०३, १४) स्वादिष्टया मधुच्छन्दाः पवमान सोमो गायत्री। स्वादिष्टया मदिष्टया (ऋ ९, १, १) यत्ते राजन् कश्यपः पवमानसोमपङ्क्तिः। यत्ते राजन् छृतं हविः (ऋ ९, ११४, ४) अग्ने बृहस्त्रितोऽग्नि स्त्रिष्टुप्। अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थात् (ऋ १०, १, १)।

तच्छंयोरावृणीमह इत्येका। तच्छंयोरित्येतया एकाहुति होतव्या इति करणः प्रधान होम समाप्ति सूचनार्थः। तच्छंयोः शंयुर्विश्वेदेवाः शक्वरी 'तच्छंयोरावृणीमहे' अग्निमीळे इत्यारभ्य तच्छंयोरित्येता किंशति राहुती र्जुहुयात्। ततः स्विष्टकृद्धर्मेण ? स्विष्ट कृदाहुतिः

४, ५, १७

क्षपणं छन्दसां विरामः अनध्यायः।

४, ६, ६

यदि अवश्यमधीयीरन् तदा अहोरात्रमेकं दिनमुपरम्य विरामं कृत्वा प्राध्ययनं कुर्युः।

४, ७, २

उत्पाताः पांसुवृष्टयादयस्तेषु, आकालं कालमभिव्याप्य इतिकालम् (इत्य् आकालम् ?) अनध्यायः, तत्कालमारभ्य यावश्यपरेद्युः (यावत्स्यरेद्युः यावत् सोऽपरेद्युः ? यावत् स्वपरेद्यु ?) कालस्तावद् अनध्याय इत्यर्थः। (४) त्रिसन्ध्यम् अहोरात्रम्। (५) एकां श्राद्धभोजने सन्ध्या-

मित्यनुवर्तते.......अत्र सन्ध्याशब्देनाहः शेषो रात्रिश्च लक्ष्यते। (६) अघं सपिण्डसोदकयो र्मरणम्। (७) चकारात् शुक्लकृष्णगा प्रतिपत् तत्रापि नाधीयीत। प्रतिपत्सचतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः। अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिष्विति हारीतः। (८) नाभौ भवानि नभ्यानि, नाभिशब्दो मध्यवचनः, वासराणि दिनानि वासरं स्वसराणीति (निघण्टु १, ९) अहर्नामसु पाठात्। अध्यायस्थानां पञ्चर्तवमध्यस्थानां ऋतूनां ग्रीष्मवर्षहिमन्तानाम् आदिभूतान्यहानि तेषु नाधीयीत। त्रिनाभि चक्रं त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति यास्कः (४, २७)। चकारात् सर्वेषामपि आदिभूतान्यहानि तेष्वपि नाध्ययनम्। ऋतूनाम् आदिभूतेषु दिनेषु नाधीयीरन् इति विष्णुस्मरणात्।

७–८ रामप.

चतुर्दश्याम् अमावास्याम् अष्टम्यां च त्र्यृतुष्टकाद्यादिदिनेषु च अन्येषु च युगादिमन्वादिदिनेषु स्मृत्यन्तरोक्तेषु तथानध्यायद्वयान्तरदिनेषु अयनादिविषुवविष्णुशयनबोधदिनेषु।

(४३) गात्राणामुद्वर्तनम्। (५३) कल्पे सूत्रे अध्येतव्ये उपाकर्मकरणादूर्ध्वं वर्षवत् अर्धषष्ठेषु सार्धपञ्चमासेषु अनध्यायः परन्तु विद्युत्स्तनयित्नुवर्षवर्जम्।

रामप.

कल्पे तूपाकरणानन्तरं सार्धपञ्चमासेष्वध्येतव्येऽभ्रवर्षणं नानध्यायहेतुर्विद्युत्पातश्च नानध्यायहेतुः, वेदपाठ एव तयोर् अनध्यायहेतुत्वम्, अन्येऽनध्यायहेतवस्तु कल्पेऽपि तुल्याः।

४, ८, १४

तेन ओङ्कारेण सन्ततमविच्छिन्नं शिष्योऽधीयीत। (१६) इत्युक्त्वा यथार्थं यथाकार्यार्थं मूत्रपुरीषाद्युत्सर्गार्थं व्रजेयुः। (१७) विरताः स्मेत्यत्र विसृष्टमित्युक्त्का विरामस्तावत् इत्युक्त्वा वा यथाकार्यं व्रजेयुः। (१९) अधीयानोऽध्ययनं कुर्वाणः शिष्य आत्मानं न विपरिहरेत्, शिष्येणाध्ययनमन्तरितं न कुर्यादित्यर्थः। (२०) यदि कदाचिद् आचार्यशिष्ययोरन्तरा मार्जारादिगमने दोषः स्यात्।

१९–२० रामप.

पठंश्च छात्रः परिषदो व्यतिरिक्तो न भवेत्, भवंस्तु दोषभाक् स्यात्, तत्परिहाराय प्रायश्चित्तानि चत्वारि.......

४, ११, १०

मण्डूकप्लुतिन्यायेन भार्येत्यनुवर्तते। (११) भार्येत्यनुवर्तते.......न भार्यामुक्तशेषं तु अन्नमद्याद् अनापदीति स्मृतिः।

४, १२, ६

उकार आदरार्थे वीप्सार्थे वा। (१०) यदि कदाचित् सभां व्रजेत् तर्हि समेत्य एकवाक्यतया मिलित्वा कस्यापि उपरि उपघातार्थं नोऽद्दिशेत्? (११) स्यादिति प्रत्येकं सम्बध्यते ......कुलं-कुलं गृहं-गृहं गच्छतीति कुलङ्कुलो न स्यात्.....यद्वा कुलः सकुलः पुत्रकलत्रादि-

सहितः, कुलं नीडाश्रयं जर्जरीभूतं वृक्षं न गच्छेदिति वा। इतिहेतिः इति अमुना प्रकारेण अस्य पुरुषस्य स्त्रियो वा हेति (:) श्रेष्ठा तत्ख्यापको न स्यात्।

रामप.

न वृथा गृहे पर्यटेत्, जनवादप्रकाशकंश्चासमीक्षितकारी न स्यात्।

(१६) नर्षति पर्जन्ये न धावेत्, न वीक्षेतात्मनो रूपमाशु धावेन् न वर्षयति इति स्मृतिकरण्डिका।

४, १४, ४

उन्नीयम् उत्क्षेपं जुहुयात्। (५) वासिष्ठं सूक्तं नवसंज्ञकम्, वासिष्ठनवयो ग्रंहणं सूक्तस्तुत्यर्थम्।

४, १५, ६

वक्ष्यति त्रिस्त्रिर् उच्चैस्तराम्-उच्चैस्तरां पूर्वं नीचैस्तरां-नीचैस्तरानुत्तरमिति। तस्मिन् स्थापिते कुम्भे स्थापनद्वय (स्थानद्वयम् ?) उत्तराधरतया परिकल्प्य तयो र्यद् उच्चैस्तिष्ठति तस्मिन् दिव्यानां सर्पाणामधिपतिर् अव नेनिक्ष्वामिति अनेन मन्त्रेण त्रिः आवृत्तेन त्रिर् अपो निनयति दक्षिणहस्तेन देवतीर्थेन, ततः पूर्वस्मान् नीचै र्यत् स्थानं तिष्ठति तस्मिन् दिव्याः सर्पाः अव नेनिजतामिति मन्त्रेण त्रिर् आवृत्तेन त्रिर् अपो निनयति। (७) फणेन काष्ठमयेन फलकेन चेष्टयति सर्पाकृतिं फणेन करोतीत्यर्थः।

रामप.

फलकेन काष्ठमयेन स्पृशति।

(११) उपघातं प्रक्षेपम्। (१४) एवमुक्तप्रकारेणोदकुम्भे स्थलान्तरे तथैव स्थानद्वयमुत्तराधरतया परिकल्प्य उत्तरे आन्तरिक्षा अधिपतयोऽधस्तने आन्तरिक्षाः सर्पाः। (१७-१८) पूर्वमन्त्रवचनं क्रियायुक्तं दिव्यानामिति त्रिस्त्रिर् अभ्यसेत् इतरस्मात् प्रदेशात् उच्चैस्तराम्-उच्चैस्तरां कुर्यात्, अयमर्थः, अधिपतेः सर्वस्माद् अपि प्रदेशाद् उच्चैः स्थानता कार्येत्यर्थः ..., उत्तरमन्त्रवचनं क्रियायुक्तं दिव्याः सर्पा इति अधिपतेः स्थानात् नीचैस्तरां त्रिस्त्रिर् अभ्यसेत्।

४, १८, २

सुहेमन्त इति मन्त्रेण जपः कर्मसंयोगात्, तत्र स्विष्टकृदादि तन्त्रशेषसमापनम्।

४, १९, २

यथोपपादं यथासम्भवम्, मिथुनानां चक्रवाकादीनां, कर्कन्धुपर्णानि कर्कन्धुर-आरण्य-वदरी, तत्पत्रवत् पत्राणि पिष्टानि पिष्टस्य यवपिष्टस्य तण्डुलपिष्टस्य वा कृत्वा ततः, मिथुनानां पत्राणि पिष्टानि वदरीपत्रवत् कार्याणीत्युक्तत्वान् मिथुनानामप्याकृतिः कार्या। (३) तुन्दिलः वृहदुदरः पुरुषः किन्नरो वृहन्मुखः पिष्टस्य कार्यः। (४) त्रयो गोलकाः। (५) नक्षत्राणि कृत्तिकादीनि च, पुनः अन्वाकृतयस्तेषां नक्षत्राणामाकृतयो लोकतोऽन्यशास्त्रतो गावेषणीयां (गवेषणीयाः ?)।

५, १, २

यदा आत्मनि अग्नेः समारोहणं करोति तदा एहीति मन्त्रेण······सकृद् अग्ने समारोहणम्, तूष्णीं द्विर्द्विः समारोहणम् ।

५, २, १

पुष्करिण्यादिजलाशयानामुत्सर्गरूपं कर्म वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।

५, ३, १

आरामप्रतिष्ठोद्यानप्रतिष्ठाकर्मोच्यत इति वाक्यशेषः । (५) आरामोत्सर्गकर्मणि हिरण्यं सुवर्णं दक्षिणात्वेन देयम् ।

५, ४, १

कारिका—

परिशिष्टादावसथ्ये पार्वणातिक्रमे चरुः ।
वैश्वानरायाग्नये वा (चा) ग्नये तन्तुमते तथेति ।।

(३) सायंप्रातर्होमातिक्रमे प्रायश्चित्तमिदं वक्ष्यमाणं ज्ञेयमिति वाक्यशेषः । (६) एवमापत्तिवशाद् यावन्तो होमा अतिक्रान्तास्तावन्त आज्यस्रुवाः परिगृह्य हुत्वा पूर्ववत् व्रीहिभिर्वा (व्रीहिभि र्यवै र्वा) सायंप्रातर्होमा विधेयाः ।

५, ७, २

यदि बाल अकृतजातकर्मासीत्, तदा नामकरणकाले एकादशदिने जातकर्मकालातिक्रमनिमित्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा तज्जातकर्मकालः । (४) पूर्वमकृतत्वान्न मातृयागं कृत्वा लौकिकाग्निं स्थाप्य···सीमन्तकर्मप्रधानाहुति (० तीर्) हुत्वा कर्मसमापनम्, गर्भाधानादिकं कर्म सीमन्तेनोपलक्षितमिति कारिकोक्तत्वात् । ततो भिन्नस्थण्डिले जातकर्मार्थं सूतकाग्निं संस्थाप्य ···अनुप्राणनादिकं कर्म विधाय नामकर्माख्यं कर्म कार्यम् ।

रामप.

अकृते सीमन्तोन्नयने प्रजायेत चेत्, तदा···सीमतोन्नयनवत् सर्वं कर्म कृत्वा···· ।

५, ८, ६

(तु. ४, ३) एवमुक्तप्रकारेण पूर्वमारिण्याः पूर्वमृताया मातुः एभिस्त्रिभिः पिण्डैः प्रक्षिप्य प्रेतपिण्डैः संसृज्य सपिण्डं कार्यम् ।

५, १०, ३

परिभाषासूत्रमेतत् । (४) परिभाषेयम् । (६) भाद्रकृष्णाष्टकायाम् पितृयज्ञवद्धोम इत्युक्तत्वात् प्राचीनावीतिना कार्यः, अपसव्येन दक्षिणामुखतया च ।

५, ११, २

महाशान्ति सग्रहां विनायकशान्तिम् ।

६, १, १

अथ शक्करादीनां त्रयाणां व्रतानां पूर्वोक्तानां विशेषविधानार्थं षष्ठाध्यायं चिकीर्षन्न्

आचार्यः पुनः प्रारभते अर्थात् इत्यादिना'''स्वाध्यायलक्षणस्य आरण्यकस्य। (२) अथ व्रतादेशनम् (२, ११, १) इत्यारभ्याथातो दण्डनियमा (२, १३, १) इत्येतत्पर्यन्तं संक्षिप्योक्तं पुन र्विशदीकरोत्याचार्योऽहोरात्रमित्यादिना (३-५-तु. २, १२, १०) (४) सिंहादयः शवरूपा लोके उच्यन्ते 'शशको मृगयु र्व्याघ्रः सिंहः श्वा गर्दभो वृकः। शववद् दर्शनं तेषां रहस्यं वर्जयेत् सदेति पाराशरः। (५) यानि पश्वादीनि आस्येन मुखेन प्रविशेयुः बिले प्रवेशनं कुर्वन्ति तेषां दर्शने चानध्यायः ते च सर्पादयः प्रसिद्धाः। (८) ग्रामाध्ययने ग्राममध्याध्ययने यानि अहानि दिवसाः अन्तर्हितानि शवादिना तेष्वनध्यायः। (९) अनवक्लृप्तः असावधानोक्षारादिना (?) यदा तदा त्रिरात्रोऽनध्यायः

व्याधिना परिभूतो य आधिना वा समाहितः।
तस्य त्रिरात्रोऽनध्यायः सोदके च मृते तथा। इति कार्ष्णाजिनिः।

(११) अर्धशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। पर्वणाम् अमावास्यापौर्णमासीनामह्नः दिवसस्य उपार्धानि पूर्वार्धानि चतुर्दशीरूपाणि तेषु अनध्यायः, तथा पर्वणामह्नः दिवसस्य उत्तरार्धानि प्रतिपदादिरूपाणि तेष्वनध्यायः। चकाराद् अष्टम्यादिष्वनध्यायः।

६, २, १

अध्ययनं न कार्यमुपनिषदः। (५) मण्डलकरणं चोदकधारया तूष्णीम् अनुक्तत्वात्। (६) जनैर्लोकैर् अग्रीयं मुख्यं स्तुत्यमित्यर्थः। एवं समं कार्यम्। यथा लोकाः स्तुतिं कुर्वन्ति। (७) उत्तरानन्तरा शान्तिः, वामदेव्यं कया नश्चित्र इति तमभिव्याप्य इत्यावामदेव्यम्। (८) अथ शाक्करादिव्रते प्रणवादिव्याहृतिम् आरभ्य गायत्र्यादिदशार्चम्। पुनःप्राध्येपणं प्रकर्षेणाध्यनं प्रश्नोत्तरं पुनः विधेयम्। (९) शरीरवशत्वात् मूत्रपुरीषाद्युत्सर्गे कृते वहिर्मण्डलाल् लौकिकोदकैः शुद्धिं कृत्वा कर्मशुद्ध्यर्थं शान्तिपात्रोदकेनाचमनं विधाय शेषमध्ययनं विधेयम्। (१३) इतिपूर्वोक्तं सर्वमनध्यायाद् आरभ्य मण्डलादिकरणं भाषितं परिभाषितं ज्ञेयमित्याचार्योक्तिः।

६, ३, ७

अथानन्तरम् अपिन्वमानैः पणिभिरिति द्वितीयार्थे तृतीया. आचार्यः स्वौ हस्तौ निर्णिक्तौ साद्रौं शान्तिपात्रे पूर्वं स्थापिते दूर्वाकाण्डवतीषु दूर्वाङ्कुरवतीषु अप्सु उदकेषु आधाय संस्थाप्य ततः शिष्याणां पाणिभिः पाणीन् हस्तान् सार्द्रान् संस्थाप्य प्राधीयीरन् प्राध्ययनं चरुः (कुर्युः ?) किंविशिष्टैः पणिभिः? अपिन्वमानैर् अपिन्वमानान् असंसृष्टान्, अयमर्थः, आचार्यः स्वैं हस्तैस्तेषां हस्तैश्च पात्रमाच्छाद्य प्राध्ययनं कारयति। (तु. गोगृ ३, २; कां समयां पूरयित्वा सर्वौषधीः कृत्वा हस्ताव् अवधाय। ८) एकः कश्चित् शान्तिभाजनं शान्तिपात्रम् अशून्यं हस्तेन कुर्यात्। आचार्यस्तु नियत एव। उत्तरतोऽग्नेः कंसे मणि कृत्वेत्यारण्यके (कौषिआ १२, ८) उक्तत्वात् कांस्यपात्रे मणिः पाषाणः स्थाप्यः, दधिमधुसंयुक्ताः सक्तवो मन्थसंज्ञकः स्थाप्यश्च दधिमधुभ्यामुपमन्थ्येति (९, ८) उक्तत्वात्। (९) प्राधीयीरन्निति पूर्वमुक्तम्। तत्र विशेषविधानमाह। सर्वे साचार्याः शिष्याः अध्यायाद्यन्तयोः'''शान्तिपात्रे हस्तान् आधाय श्रवणं (श्रावणम्) कुर्युः। शिष्यैर्यथा श्रोत्रं शक्यं भवति तथाचार्येण पठनीयम्। तद् यथा प्रजापति वैं संवत्सरः (१) नैवंविदुषोऽवतर्दः १, हिङ्कारेण प्रतिपद्यत एतदुक्थमित्यादि १, (कौषिआ १, १, ८; २, १)

६, ४, ३

अदव्धं मन इति सूर्यविक्षणं कृत्वा युवं सुरामं स्वस्ति न इत्याद्यृक्त्रयम् (इति आपृक् °D इति आवृक्°) शक्करीणां व्रते प्रत्यस्मा इत्यतः पूर्वं प्रथमतो भवति। (४) एवं दश········ श्रावयेत्। ततोऽनुवाचनधर्मेण वाग्यमयुक्तायोषणीविणे माणवकाय (तु २, १२, १२) महानाम्नीः विदा मघवन्निति नव ऋचः पाठयेत्, एवाह्येवेत्यादि पञ्च पुरीषपदानि च श्रावयेत्—अभितः पश्चाद् अपि प्रत्यस्मा इत्यादि दश श्रावयित्वा ओङ्कारश्च चतस्रो व्याहृतयो गायत्र्यभि त्वा शूर त्वामिद्धि कया न इति श्रावयेत्। एवमभितः शक्करीणां भवति। अथोत्तरेषु प्रकरणेषु स्वाध्यायमेव कुर्वत आचार्यस्येतरः शृणोतीति (२, १२, १४) पूर्वमुक्तत्वात् श्रावणमेव शिष्याणां न पाठं (पाठः पाठनम् ?) (७) संहितानामाघातः संहिताया (कौषिआ ७, ८) इत्यादीनां पूर्वं प्रथमतः ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामीत्यारभ्य व्योम संदशीत्यन्तं श्रावयेदिति विशेषो ज्ञेयः। अयमर्थः। अदव्धं मन इति सूर्यविक्षणोत्तरं युवं सुराममिति ऋक्चतुष्टयं श्रावयित्वा चित्रो ह वा इति (कौषिआ ३, १,—कौषउ १, १) अध्यायचतुष्टयम् (३—६) श्रावयेत् ततः ऋतं वदिष्यामीति (७, १) खण्डं श्रावयित्वा आघातः संहिताया इत्यारभ्याध्यायद्वयम् (७, २—८, ११) श्रावयेदित्यर्थः। (८) अथानन्तरं मन्थस्य मन्थाख्यस्य यो ह वा (कौषिआ ६, २) इत्यारभ्य यावत्समाप्तिपर्यन्तम् अध्येतव्यस्य द्वे एते ऋचौ पूर्वे पूर्वं श्रावयेत्। द्वितीयार्थे सप्तमी। चकारो विशेषार्थः इति विशेषो ज्ञेयः। (९) ऋतं वदिष्यामि तत् सवितुरित्यादिश्रावणान्तरम् अदव्धं मन इति श्रावयेत्, द्वयोरप्यनन्तरम्। इति प्रकारेण ऋतं वदिष्यामि ततः (तथा) तत् सवितुरित्याधिकारिकाः अधिकारे भवाः शान्तयो ज्ञेया इत्यर्थः। भिन्नाधिकारख्यापनार्थमेतद् उक्तमित्यौपनिषदे—१—६—। (१०) इति पूर्वोक्तं सर्वमाह्निकमनुष्ठानं विजानीयात्।

६, ५, १

तमहमात्मनि दधे इत्यनेन मन्त्रेण स्वकीये आत्मनि आत्मानं सूर्यमभिनिहितं स्थापितमीक्षन्ते। त्रिर्हितं तं पूर्वोक्तम् उद् इति मन्त्रं पठित्वा हिसुन इमं (तम् अहम् इतीमम् ??) मन्त्रं पठित्वा सूर्यं आत्मन (सूर्यम् आत्मनि ?) निरीक्षेरन् सर्वे मन्त्रावृत्या पृथक्—पृथक्···(२) इमं मन्त्रं साचार्याः शिष्या जपन्ति अविशेषात्। (६) उदीक्षन्ते साचार्याः शिष्याः।

६, ६, २

ततः साचार्याः शिष्या व्यावर्तमानाः परावर्तमानधर्मयुक्ताः शान्त्युदकपात्रनिकटे प्रत्यायन्ति प्रत्यागमनं कुर्वन्ति तत्रैवोपविशन्ति च। (५) अस्य पतितोदकस्य अभिकर्षन्ति अंशं नयन्तीत्यर्थः। सर्वे-(९) शान्तिपात्रस्थं दूर्वाकाण्डम्, (१०) देवतर्पणं कुर्युं दक्षिणेन जानुनाक्रम्य मूले कुशतरुणानिति (२, ७, ५) पूर्वमुक्तत्वात्—(तु० १०, १२, तु० ४, ९, १०—१३, श्रौ ४, ११, ११–१६, यथागमेत्यादिभिश् चतुभिर्मन्त्रैस्तद् भूमिस्थमुदकमनुमन्त्रयन्ते शिष्यास्तथा देवानां वो चो ?) पस्थानं कुर्युः–ततस्तद्दिने उपवेशनं न कार्यं सर्वै शिष्यैर् अहःशेषं स्थानमुपवासश्चेति (२, ७, २९) पूर्वमुक्तत्वात्। ततः उष्णीषं भाजनं दक्षिणां गां ददति आचार्याय शिष्याः प्रत्येकम् (२, १२, १५) तत उप उपवीतं दण्डं मेखलां कृष्णाजिनं च न हि ते क्षत्र-

मिति ऋचा प्रणवेन वोदकेषु निक्षिपेत् (२, १३, ८)...। अत्र शाक्वरादीनामन्ते यासु देवतासु दत्ताः शिष्यास्तेभ्यो वैश्वदेवः चरुः कार्यं इति माण्डूकेयमतम्—अपराह्णेऽक्ततधानानां भिक्षणादि (२. ८, १) पूर्ववद् धोमो लौकिकाग्नौ (तु. २, ८, १) इत्येवम् अत्रानुक्तं सर्वं पूर्वस्मात् प्रकरणाद् ऊहनीयम्। ततः समावर्तनम्। द्विरभ्यासो अध्यायसमाप्तिसूचनार्थो मंगलार्थो वा।

शाङ्खायनगृह्यस्थौ

श्रुत्यन्तरीय-संवादविसंवादौ

शांगृ.	ऋसं०
१, ४, २ अच्चा नो देव सवितः	५, ८२, ४ अद्या नो देव सवितः
,, ,, ,, अपेहि मनसस्पते	१०, १६४, १ अपेहि मनसस्पते
,, ,, ,, ऋतं च सत्यं च	१०, १९०, १ ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्
,, ,, ,, आदित्या अव हि ख्यत	८, ४७, ११ आदित्या अव हि ख्यत
,, ,, ,, ३, १, १६* इन्द्र श्रेष्ठानि	२, २१, ६ इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि
,, ,, ,, हंसः शुचिषत्	४, ४०, ५ हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसत्
,, ,, ,, नमो महद्भ्यः	१, २७, १३ नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः
,, ,, ,, ६, ५, ६ यत इन्द्र भयामहे	८, ६१, १३ यत इन्द्र भयामहे
,, ,, ,, अध स्वप्नस्य	१, १२०, १२ अध स्वप्नस्य निर्विदे
,, ,, ,, यो मे राजन्	२, २८, १० यो मे राजन् युज्यो वा सखा वा
,, ,, ,, ३, १, ८ ममाग्नेवर्चः	१०, १२८, १ ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु
,, ,, ,, १५, १२ स्वस्ति नो मिमीताम्	५, ५१, ११ स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः
२, ६, २	
,, ६, १ अनृक्षराः	१०, ८५, २३ अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः
,, ,, ६ आ नः प्रजाम्	,, ,, ४३ आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिः
,, ९, ५ त्वमग्नेः प्रमतिः	
,, ९, ६ यस्येमे हिमवन्तः	,, १२१, ४ यस्येमे हिमवन्तो महित्वा
,, १२, ३ रैभ्यासीत्	,, ८५, ६ रैभ्यासीदनुदेयी
,, ,, ,, चित्तिरा उपबर्हणम्	,, ,, ७ चित्तिरा उपबर्हणम्
,, ,, ४ समञ्जन्तु विश्वे देवाः	,, ,, ४७ समञ्जन्तु विश्वे देवाः
,, ,, ७ रूपम्-रूपम्	६, ४७, १८ रूपम्-रूपं प्रतिरूपो बभूव
,, ,, ८ नीललोहितम्	१०, ८५, २८ नीललोहितं भवति
,, ,, ९ मधुमतीरोषधीः	४, ५७, ३ मधुमतीरोषधीर्द्याव आपः
,, १३, १ सम्राज्ञी श्वशुरे भव	१०, ८५, ४६ सम्राज्ञी श्वशुरे भव
,, ,, २ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तम्	,, ,, ३६ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तम्
,, १५, १ प्र त्वा मुञ्चामि	,, ,, २४ प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्
,, ,, २ जीवं रुदन्ति	,, ४०, १० जीवं रुदन्ति वि मयन्ते अध्वरे
,, ,, ३ अक्षन्नमीमदन्त	१, ८२, २ अक्षन्नमीमदन्त हि

* अत्र पादनिर्देशः

१, १५, ४ शुची ते चक्रे	१०, ८५, १२ शुची ते चक्रे यात्या
,, ,, ,, द्वे ते चक्रे	,, ,, १६ द्वे ते चक्रे सूर्ये
,, ,, ६ खे रथस्य	८, ८०, ७ खे रथस्य खेऽनसः
,, ,, ८ युक्तस्ते ग्रस्तु दक्षिणः	१, ८२, ५ युक्तस्ते ग्रस्तु दक्षिणः
,, ,, ,, शुक्रावनड्वाहौ	१०, ८५, १० शुक्रावनड्वाहावास्ताम्
,, ,, १० ग्रभि व्ययस्व खदिरस्य	३, ५३, १९ ग्रभि व्ययस्व खदिरस्य सारम्
,, ,, ११ त्वं चिदश्वम्	१०, १४३, २ त्वं चिदश्वं न वाजिनम्
,, ,, १२ स्वस्ति नो मिमीताम्	५, ५१, ११ स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः
,, ,, १३ सुकिंशुकम्	१०, ८५, २० सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपम्
,, ,, १४ मा विदन् परिपन्थिनः	,, ,, ३२ मा विदन् परिपन्थिनः
,, ,, १५ ये वध्वः	,, ,, ३१ ये वध्वश्चन्द्रं वहतुम्
,, ,, १६; ५, ३, ४ वनस्पते शतवल्शः	३, ८, ११ वनस्पते शतवल्शो वि रोह
,, ,, १७, ४, १५, २२ सुत्रामाणम्	१०, ६३, १० सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्
,, ,, १८ ग्रश्मन्वती	,, ५३, ८ ग्रश्मन्वती रीयते सं रभध्वम्
,, ,, २० उद्व ऊर्मिः	३, ३३, १३ उद्व ऊर्मिः शम्या हन्तु
,, ,, २२ इह प्रियम्	१०, ८५, २७ इह प्रियं प्रजया ते समृध्यताम्
,, १६, ५ ग्रघोरचक्षुः	,, ,, ४४ ग्रघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि
,, ,, ६ कया नश्चित्रः	४, ३१, १ कया नश्चित्र ग्रा भुवत्
,, ,, ७ उत त्या दैव्या भिषजा	८, १८, ८ उत त्या दैव्या भिषजा
,, ,, १२ इहैव स्तम्	१०, ८५, ४२ इहैव स्तं मा वि यौष्टम्
,, १७, १; ४, ५, १० दधिक्राव्णो ग्रकारिषम्	४, ३९, ६ दधिक्राव्णो ग्रकारिषम्
,, १७, ३ ध्रुवैधि पोष्या मयि	१०, ८५, ६ (खिल)
,, ,, ७ पिबतं च तृप्णुतं च	८, ३५, १० पिबतं च तृप्णुतं चा च गच्छतम्
,, १८, ४; २२, ७ प्रजापते	१०, १२१, १० प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः
,, १९, १ उदीर्ष्वातः पतिवती	" ८५, २१ उदीर्ष्वातः पतिवती ह्येषा
,, २०, ५ ग्रग्निना रयिम्	१, १, ३ ग्रग्निना रयिमश्नवत्
,, ,, ,, तन्नस्तुरीपम्	३, ४, ९ तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु
,, ,, ,, समिद्धाग्निर्वनवत्	५, ३७, २ समिद्धाग्निर्वनवत् स्तीर्णबर्हिः
,, ,, ,, ५, ८, २* पिशङ्गरूपः	२, ३, ९ पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः
,, २१, २ ब्रह्मणाग्निः संविदानः	१०, १६३, १ ब्रह्मणाग्निः संविदानः
,, ,, ३ ग्रक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्	" १६२, १ ग्रक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्
,, २२, ७ नेजमेष परापत	१०, १८४, १ (खिल)
,, २२, १२ विष्णुर्योनिं कल्पयतु	" १८४, १ विष्णुर्योनिं कल्पयतु

* ग्रत्र पादनिर्देशः

१; २२, १२ राकामहम्	२, ३२, ४ राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे
,, २५, ७ त्वं सोम महे भगम्	१, ९१, ७ त्वं सोम महे भगम्
,, ,, ,, यच्चिद्धि	४, १२, ४ यच्चिद्धि ते पुरुषत्रा यविष्ठा
,, ,, ,, महश्चित्	४, १२, ५ महश्चिदग्न एनसो अभीके
,, ,, ८ अग्न आयूंषि	९, ६६, १९ अग्न आयूंषि पवसे
,, ,, ९;३,१,१६;४,१८,५ स्योना पृथिवि भव	१, २२, १५ स्योना पृथिवि भव
२, २, १३ गणानां त्वा	२, २३, १ गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
,, ,, १४ आ गन्ता मा रिषण्यत	८, २०, ,, आ गन्ता मा रिषण्यत
,, ५, १२; ७,१९;६,४,८ तत्सवितुर्वरेण्यम्	३, ६२, १० तत्सवितुर्वरेण्यम्
,, ८, १ सदसस्पतिमद्भुतम्	१, १८, ६ सदसस्पतिमद्भुतम्
,, १२, १६ त्वं तम्	,, ,, ५ त्वं तं ब्रह्मणस्पते
,, ,, ,, उच्चा दिवि	१०,१०७,२ उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुः
,, १४, ५ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्	७, ५४, १, वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्
,, १४, १६ ये देवासः	१, १३९, ११ ये देवासो दिव्येकादश स्थ
,, ,, १८ ये अग्निदग्धाः	१०, १५, १४ ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धाः
,, ,, २६ मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः	,, ११७, ६ मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः
३, १, ६ युवं वस्त्राणि	१, १५२, १ युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे
,, ,, ७ आयुष्यं वर्चस्यम्	१०,१२८,२ (खिल)
,, ,, ९ गृहं गृहमहना	,, १२३, ४ गृहं गृहमहना यात्यच्छा
,, ,, १० आ रोहत	१०, १८, ६ आ रोहतायुर्जरसं वृणाना
,, ,, ११ दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशः	८, १७, १० दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशः
,, ,, १३ वनस्पते वीड्वङ्गः	६, ४७, २६ वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूयाः
,, ,, ,, शास इत्था	१०, १५२, १ शास इत्था महाँ असि
४,६,५;६,५,६ शास इत्था महाँ असि	,, ,, ,,
३, ३, १० उक्षा समुद्रः	५, ४७, ३ उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः
,, ४, ८ वास्तोष्पते	७, ५४, १ वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्
,, ,, ,, अमीवहा वास्तोष्पते	,, ५५ ,, अमीवहा वास्तोष्पते
,, ,, ,, वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणा	८, १७, १४ वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणा
,, ६, ३ अपि पन्थामगन्महि	६, ५१, १६ अपि पन्थामगन्महि
,, ८, ६; ५, ५, ११ भद्रं कर्णेभिः	१, ८९, ८ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः
,, ,, ७; ६, ६, १ तच्चक्षुः	७, ६६, १६ तच्चक्षुर्देवहितम्
,, ९, १; ११, ५ पूषा गा अन्वेतु नः	६, ५४, ५ पूषा गा अन्वेतु नः
,, ९, २ परि पूषा	६, ५४, १० परि पूषा परस्तात्
९, ३ आ गावो अग्मन्	,, २८, १ आ गावो अग्मन्नुत भद्रमक्रन्

३, ६, ५; ११, १५* मयोभूर्वातः	१०, १६९, १ मयोभूर्वातो अभि वातूस्राः
,, १०, ३, संवत्सरीणं पयं उस्रियायाः	,, ८७, १७ संवत्सरीणं पय उस्रियायाः
३, १३, २; ४ ये तातृषुः	१०, १५, ९ ये तातृषुर्देवत्रा जेहमानाः
४, ५, ७ अग्निमीळे पुरोहितम्	१, १, १ अग्निमीळे पुरोहितम्
,, ,, ८ कुषुम्भकस्तदब्रवीत्	,, १९१, १६ कुषुम्भकस्तदब्रवीत्
,, ,, ,, आवदँस्त्वं शकुने भद्रमा वद	२, ४३, ३ आवदँस्त्वं शकुने भद्रमा वद
,, ,, ,, गृणाना जमदग्निना	३, ६२, १८ गृणाना जमदग्निना
,, ,, ,, धामन्नु ते विश्वं भुवनमधि श्रितम्	४, ५८, ११ धामन्नु ते विश्वं भुवनमधिश्रितम्
,, ,, ,, गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि	५, ८७, ९ गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि
,, ,, ,, यो नः स्वो अरणः	६, ७५, १९ यो नः स्वो अरणः
,, ,, ,, प्रति चक्ष्व वि चक्ष्व	७, १०४, २५ प्रति चक्ष्वं वि चक्ष्व
,, ,, ,, आऽग्ने याहि मरुत्सखा	८, १०३, १४ आऽग्ने याहि मरुत्सखा
,, ,, ,, यत्ते राजञ् छृतं हविः	९, ११४, ४ यत्ते राजञ् छृतं हविः
,, ,, ९ तच्छंयोरावृणीमहे	१०, १९१, ५ (खिल)
,, ६, ४ उदु त्यं जातवेदसम्	१, ५०, १ उदु त्यं जातवेदसम्
,, ,, ,, चित्रं देवानाम्	,, ११५, १ चित्रं देवानामुदगादनीकम्
,, ,, ,, नमो मित्रस्य	१०, ३७, ,, नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे
,, ,, ,, सूर्यो नो दिवस्पातु	,, १५८, १ सूर्यो नो दिवस्पातु
,, १३, ४, शुनं न फालाः	४, ५७, ८ शुनं नः फाला वि कृषन्तु भूमिम्
,, ,, ५ क्षेत्रस्य पतिना	,, ,, १ क्षेत्रस्य पतिना वयम्
,, १४, ५ समुद्रज्येष्ठाः	७, ४९, १ समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्
,, १७, ५ अप नः शोशुचदघम्	१, ९७, १ अप नः शोशुचदघम्
४, १८, ३ शन्नो मित्रः	१०, ९०, ९, शन्नोमित्रः शंवरुणः
,, १८, ४ समुद्रादूर्मिः	४, ५८, १ समुद्रादूर्मिर्मधुमा उदारत्
४, १८, ११ उदीर्ध्वं जीवः	१, ११३, १६ उदीर्ध्वं जीवः
५, १, ३ अयं ते योनिः	३, २९, १० अयं ते योनिर्ऋत्वियः
,, ,, ९ त्वमग्ने व्रतपाः	८, ११, १ त्वमग्ने व्रतपा असि
,, २, ४ त्वं नो अग्ने	४, १, ४ त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्
,, ,, ,, अव ते हेळः	१, २४, १४ अव ते हेळो वरुण नमोभिः
,, ,, ,, इमं मे वरुण	,, २५, १९ इमं मे वरुण श्रुधी
,, ,, ,, उदुत्तमं वरुण	,, २४, १५ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मत्
,, ,, ,, इमां धियं शिक्षमाणस्य	८, ४२, ३ इमां धियं शिक्षमाणस्य देव
,, ,, ६ विश्वतश्चक्षुः	१०, ८१, ३, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः

* अत्र मयोभूरिति प्रतीकनिर्देशः

,, ,, ,, इदं विष्णुः	१, २२, १७ इदं विष्णुर्वि चक्रमे
,, ,, ७ यत् किञ्चेदम	७, ८९, ५, यत् किञ्चेदं वरुण दैव्ये जने
५, ३, ३ यान् वो नरः	३, ८, ६, यान् वो नरो देवयन्तो निमिम्युः
,, ५, २ देवाः कपोतः	१०, १६५, १ देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्
५, ५, १२ शतमिन्नु शरदो अन्ति देवाः	१, ८९, ९ शतमिन्नु शरदो अन्ति देवाः
५, ६, २ इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने	१, ११४, १ इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने
,, ८, २ पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः	२, ३, ९ पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः
,, ८, ५ य ऋते चित्	८, १, १२ य ऋते चिदभिश्रिषः
,, ,, ६ अप्स्वग्ने	,, ४३, ९ अप्स्वग्ने सधिष्टव
,, ९, ४ समानो मन्त्रः	१०, १९१, ३ समानो मन्त्रः समितिः समानी
,, १०, २ मा नस्तोके	१, ११४, ८ मा नास्तोके तनये मा न आयौ
,, ,, ३ शन्न इन्द्राग्नी	७, ३५, १ शन्न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः
६, २, ५ आञ्जनगन्धिम्	१०, १४६, ६ आञ्जनगन्धि सुरभिम्
,, ४, २ युवं सुरामम्	,, १३१, ४ युवं सुराममश्विना
,, ,, ,, स्वस्ति नः पथ्यासु	,, ६१, १५ स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु
,, ,, ४ प्रत्यस्मै पिपीषते	६, ४२, १ प्रत्यस्मै पिपीषते
,, ,, ,, यो रयिवो रयिन्तमः	,, ४४, १ यो रयिवो रयिन्तमः
,, ,, ,, त्यमु वो अप्रहणम्	,, ,, ४ त्यमु वो अप्रहणम्
,, ,, ,, अस्मा-अस्मा इदन्धसः	,, ४२ ४ अस्मा-अस्मा इदन्धसः
,, ,, ,, एवा ह्यसि वीरयुः	८, ९२, २८ एवा ह्यसि वीरयुः
,, ,, ८ तत्सवितुर्वृणीमहे	५, ८२, १ तत्सवितुर्वृणीमहे
,, ५, ६ अप प्राचः	१०, १३१, १, अप प्राच इन्द्र विश्वाँ अमित्रान्
,, ,, ,, इन्द्रश्च मृळयाति नः	२, ४१, ११ इन्द्रश्च मृळयाति नः
,, ,, ,, स्वस्तिदाः	१०, १५२, २ स्वस्तिदा विशस्पतिः
,, ,, ,, वि रक्षः	,, ,, ३ वि रक्षो वि मृधो जहि
,, ,, ,, वि न इन्द्र	,, ,, ४ वि न इन्द्र मृधो जहि
,, ,, ,, अपेन्द्र	,, ,, ५ अपेन्द्र द्विषतो मनः
,, ६, १ सविता पश्चात्	,, ३६, १४ सविता पश्चात्

शांगृ	मासं
१, ४, २ हंसः शुचिषत्	१०, २४ हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसत्
१, ६, ५ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम्	५, ५ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभि- ,, ,, शस्त्यभिस्तपा अनभिशस्तेन्यम्
,, ,, ,, अञ्जसा सत्यमुप गेषम्	,, ,, अञ्जसा सत्यमुपगेषम्

,, ,, ,, सुविते मा धाः	५, ५ स्विते मा धाः
,, ८, ६ भूर्भुवः स्वः	३, ३७ भूर्भुवः स्वः
१, ८, १६ वैष्णव्यौ	१, १२ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ
" " १८ महीनां पयोऽसि	४, ३ महीनां पयोऽसि
" " १९ इषे त्वा	१, १ इषे त्वा
१, ८, २० ऊर्जे त्वा	१, १ ऊर्जे त्वा
" " २१ सवितुष्ट्वा प्रसवे उत् पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः	१, ३१ सवितुस्त्वा प्रसव उत् पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः
" " २४ सवितुर्वः	" १२ सवितुर्वः
" ९, ३ विष्णोर्हस्तोऽसि	" ३० विष्णोर्वेष्योऽसि
" " ६ यस्येमे हिमवन्तः	२५, १२ यस्येमे हिमवन्तो महित्वा
" १३, १२ अभि तिष्ठ पृतन्यतः	११, २० अभि तिष्ठ पृतन्यतः
" " " सहस्व पृतनायतः	१२, ९९ सहस्व पृतनायतः
" १५, ३ अक्षन्नमीमदन्त	३, ५१ अक्षन्नमीमदन्त हि
" " १६ वनस्पते शतवल्शः	५, ४३ अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह
" " १७ सुत्रामाणम्	२१, ६, सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्
१, २२, ७ सुमतिं सत्यधर्मणः	२२, ११ सुमतिं सत्यराधसम्
" " १५ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिरः गायत्रं चक्षुः छन्दांस्यङ्गानि यजूंषि नाम साम ते तनूः ।।	१२, ४ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिरः गायत्रं चक्षुः छन्दांस्यङ्गानि यजूंषि नाम साम ते तनूर्वामदेव्यम् ।।
१, २५, ७ आयुर्दा अग्ने हविषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यम् पितेव पुत्रमिह रक्षतादिमम् ।।	३५, १७ आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यम् पितेव पुत्रमभि रक्षतादिमान् ।।
१, २७, ७ अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि अनमीवस्य शुष्मिणः प्रऽप्र दातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ।।	११, ८३ अन्नपलेऽन्नस्य नो देहि अनमीवस्य शुष्मिणः । प्रऽप्र दातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ।।
१, २७, ८ अग्न आयूंषि	१९, ३८ अग्न आयूंषि पवसे
" " ९ स्योना पृथिवि भव	३५, २१ स्योना पृथिवि नो भव
" २८, " त्र्यायुषं जमदग्नेः	३, ६२ त्र्यायुषं जमदग्नेः

१, २८, ६ कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवानां त्र्यायुषं तत्ते करोमि त्र्यायुषम् ।।	३, ६२ कश्यपस्य त्र्यायुषम् यद्देवेषु त्र्यायुषम् तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ।।
१, २८, १२ ओषधे त्रायस्व	४, १ ओषधे त्रायस्व
" " १४ स्वधितिष्टे पिता	३, ६३ स्वधितिस्ते पिता
" " " मैनं हिंसीः	" " मा मा हिंसीः
२, २, ४ को नामासि	७, २९ को नामासि
" ४, ६ एषा ते अग्ने समित्	२, १४ एषा ते अग्ने समित् तया वर्धस्व चा च प्यायस्व
" १०, ४ एषा ते अग्ने समित् तया वर्धस्व चा च प्यायस्व ।	" " " " "
" ७, १९ तत्सवितुर्वरेण्यम्	३, ३५ तत्सवितुर्वरेण्यम्
२, १०, ४ एधोऽस्य एधिषीमहि समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि स्वाहा वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासि- षीमहि स्वाहा	२०, २३ एधोऽस्य् एधिषीमहि समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि देहि । २, १४ वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषी- महि स्वाहा
२, १३, ५ त्वमग्ने व्रतभृच् छुचिर् अग्ने देवाँ इहाऽऽवह उप यज्ञं हविश्च नः	१७, ९ स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहाऽऽवह उप यज्ञं हविश्च नः ।
" १४, ४ अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा	२२, २७; २८ अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा
३, १, ७ आयुष्यं वर्चस्यम्	३४, ५० आयुष्यं वर्चस्यम्
" २, २ कोऽसि कस्यासि	७, २९ कोऽसि कस्यासि
" ३, १ उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः । अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः	३, ४३ उपहूता इव गाव उपहूता अजावयः । अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः ।।
" " ३ सत्यं च श्रद्धा च	१८, ५ सत्यं च मे श्रद्धा च मे
" ७, २ गृहा मा बिभीत मा वेपध्वमूर्जं बिभ्रत एमसि । ऊर्जं बिभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ।	३, ४१ गृहा मा बिभीत म वेपध्वमूर्जं बिभ्रत एमसि । ऊर्जं बिभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः :

३, ७, २ येषामध्येति प्रवसन्येषु सौमनसो बहुः गृहानुप ह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः।	३, ४२ येषामध्येति प्रवसन्वेषु सौमनसो बहुः गृहानुप ह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः।
,, ११, ४ इह रतिरिह रमध्वं स्वाहा इह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा उपसृज धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन्। रायस्पोषमस्मासु दीधरत्॥	८, ५१ इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा। उपसृजन् धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन्। रायस्पोषमस्मासु दीधरत्
" " १४ रायस्पोषेण समिषा मदेम स्वाहा[d]	११, ७५ रायस्पोषेण समिषा मदन्त.[e]।
" १३, ३ वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान् वेत्थ सुकृतस्य लोके मेदसः कुल्या उप तान्स्रवन्तु सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा।	३५, २० वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ निहितान् पराके मेदसः कुल्या उप तान् स्रवन्तु सत्या एषामाशिषः सं नमन्तां स्वाहा
४, ५, ८ धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितम्	१७, ९९ धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितम्[a]
" १३, ३ नमो द्यावापृथिवीभ्याम्	५, ७ नमो द्यावापृथिवीभ्याम्
" १७, ८ प्रत्यश्वेषु प्रति तिष्ठामि गोषु	२०, १० प्रत्यंगेषु प्रति तिष्ठामि गोषु
५, ४, २ अग्नये वैश्वानराय स्वाहा	११, ६६ अग्नये वैश्वानराय स्वाहा
" ६, ४ ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो यज्ञेषु कल्पताम्॥ ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंल्लोके शतं समाः॥	१९, ४५-४६ ये समानाः समनसो पितरो यमराज्ये तेषाँल्लोकाः स्वधा नमो यज्ञो यज्ञेषु कल्पताम्॥ ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः। तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंल्लोके शतं समाः॥
६, ६, ९ काण्डात्-काण्डात् प्ररोहसि	१३, २० काण्डात्-काण्डात् प्ररोहन्ती
शांगृ	**काण्वसं**
१, २८, १५ येन धाता बृहस्पतिः	३, ९, २ येन धाता बृहस्पतेः
२, १०, ४ समिद्धो मां समर्द्धय	३, ३, २८ समिधो मा समर्द्धय
शांगृ	**तैसं**
१, ४, २ हंसः शुचिषत्	१, ८, १५, २ हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसत्
" ६, ५ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽन- भिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम् अञ्जसा सत्यमुप गेषम् सुविते मा धाः	,, २, १०, ,, अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामो- जोऽभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम्। अञ्जसा सत्यमुप गेषम् सुविते मा धाः

१, ८, १८ महीनां पयोऽसि	१, २, १, १ महानां पयोऽसि
" १३, १२ अभि तिष्ठ पृतन्यतः	४, १, २, ३ अभि तिष्ठ पृतन्यतः
" १५, १६ वनस्पते शतवल्शः	१, ३, ५, १ वनस्पते शतवल्शो वि रोह
" २०, ५ अग्निना रयिम् अश्नवत्	३, १, ११, १ अग्निना रयिम् अश्नवत्
" २२, ७ धाता ददातु दाशुषे	३, ३, ११, ३ धाता ददातु नो रयिम्
प्राचीं जीवातुमक्षितिम्	प्राचीं जीवातुमक्षिताम्
वयं देवस्य धीमहि	वयं देवस्य धीमहि
सुमतिं सत्यधर्मणः ।।	सुमति सत्यराधसः ।।
१, २२, ७ धाता प्रजाया उत राय ईशे	३, ३, ११, २ धाता प्रजाया उत राय ईशे
धातेदं विश्वं भुवनं जजान	धातेदं विश्वं भुवनं जजान ।
धाता पुत्रं यजमानाय दाता	धाता पुत्रं यजमानाय दाता
तस्मा उ हव्यं घृतवज्जुहोत ।।	तस्मा उ हव्यं घृतद्विधेम ।।
१, २२, १२ राकामहम्	३, ३, ११, ५ राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे
" " १५ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्	४, १, १०, ५ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्
त्रिवृत्ते शिरः	त्रिवृत्ते शिरः
गायत्रं चक्षुः	गायत्रं चक्षुः
छन्दांस्यङ्गानि	छन्दांस्यङ्गानि
यजूंषि नाम	यजूंषि नाम
साम ते तनूः ।।	साम ते तनूर्वामदेव्यम् ।।
" २५, ७ आयुष्टे अद्य गीर्भिर-	१, ३, १४, ४ आयुष्टे विश्वतो दधद्
यमग्निर्वरेण्यः	अयमग्नि र्वरेण्यः
" " " आयुर्दा अग्ने हविषा वृधानो	" " " " आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो
घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि	घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि
घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं	घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं
पितेव पुत्रमिह रक्षतादिमम् ।।	पितेव पुत्रमभि रक्षतादिमम् ।।
१, २७, ७ अन्नपते ऽन्नस्य नो देह्य-	४, २, ३, १ अन्नपते ऽन्नस्य नो देह्य-
नमीवस्य शुष्मिणः	नमीवस्य शुष्मिणः
प्र-प्र दातारं तारिष	प्र प्र-दातारं तारिष
ऊर्जन्नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ।।	ऊर्जन्नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ।।
इममग्न आयुषे वर्चसे	२, ३, १०, ३ इममग्न आयुषे वर्चसे कृधि
तिग्ममोजो वरुण सोम राजन्	प्रियं रेतो वरुण सोम राजन्
मातेवास्मा अदितः शर्म यंसत्	मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ

विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासत् ।।	विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसत्
१, २८, ८ संपृच्यध्वमृतावरीर्	१, १, ३, १ संपृच्यध्वमृतावरीर्
ऊर्मिणा मधुमत्तमाः ।	ऊर्मिणीर्मधुमत्तमाः
पृञ्चतीर्मधुना पयो	....
मन्द्रा धनस्य सातये ।।	मन्द्रा धनस्य सातये ।।
" " ९ आप उन्दन्तु जीवसे	" २, १, " आप उन्दन्तु जीवसे
दीर्घायुत्वाय वर्चसे ।	दीर्घायुत्वाय वर्चसे ।
" " १२ ओषधे त्रायस्व	" " " " ओषधे त्रायस्व ।
२, ३, २ ऐन्द्रीमावृतमावर्ते	१, ६, ६, २ ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते
" ४, ५ मा दिवा सुपुप्थाः	४, १, " ३ ऊर्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वम्
" ७, १९ तत्सवितुर्वरेण्यम्	१, ५, ६, ४ तत्सवितुर्वरेण्यम्
" १०, ४ एधोऽस्येधिषीमहि	१, ४, ४५, ३ एधोऽस्येधिषीमहि
समिदसि तेजोऽसि	समिदसि तेजोऽसि
तेजो मयि धेहि स्वाहा ।	तेजो मयि धेहि स्वाहा ।।
२, १३, ५ उप यज्ञं हविश्च नः	१, ३, १४, ८ उप यज्ञं हविश्च नः
३, ३, ३ सत्यं च श्रद्धा च	४, ७, २, १ सत्यं च मे श्रद्धा मे
" ६, ३ अपि पन्थामगन्महि	१, २, ९, १ अपि पन्थामगस्महि
" ८, ३ भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्	५, ७, २, ४ भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्
त्वया ज्वसेन (?) समशीमहि त्वा	त्वयाऽवसेन समशीमहि त्वा ।
स नो मयोभूः पितवा विशस्व	स नो मयोभूः पितो आ विशस्व
शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ।	शं तोकाय तनुवे स्योनः
" ११, ५ पूषा गा अन्वेतु नः	४, १, ११, २ पूषा गा अन्वेतु नः
" १२, ३ इयमेव सा या प्रथमा व्युच्छद्	" ३, " १ इयमेव सा या प्रथमा व्योच्छद्
अन्तरस्यां चरति प्रविष्टा	अन्तरस्यां चरति प्रविष्टा
वधूर्जनान नवकृज्जनित्री	वधूर्जजान नवगज्जनित्री
अय एनां महिमानः सचन्तां स्वाहा ।।	अय एनां महिमानः सचन्ते स्वाहा ।।
" ११, १४ एतं युवानं पतिं वो ददामि	३, ३, ९, १ एतं युवानं परि वो ददामि
तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण	तेन क्रीडन्तीश्चरत प्रियेण
मावश्वात्र (?) जनुषा संविदाना	मा नः शास जनुषा सुभागा
रायस्पोषेण समिषा मदेम स्वाहा ।।	रायस्पोषेण समिषा मदेम ।।
४, ५, ९ तच्छयोरा वृणीमहे	२, ६, १०, २ तच्छंयोरा वृणीमहे
" १५, २ विष्णवे स्वाहा	७, ३, १५, १ विष्णवे स्वाहा

४, १८, १ ग्रीष्मो हेमन्त उत वा वसन्तः शरद्वर्षाः सुकृतन्नो अस्तु । तेषामृतूनां शतशारदानां निवात एषामभये स्याम स्वाहा ॥	५, ७, २, ४ ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः शरद्वर्षाः सुवितं नो अस्तु तेषामृतूनां शतशारदानां निवात एषामभये स्याम स्वाहा ॥
५, ४, २ अग्नये वैश्वानराय स्वाहा	४, १, ९, १ अग्नये वैश्वानराय स्वाहा
५, ८, २ पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः	३, १, ११, २ पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः
६, ४, १ दीक्षे मा मा हिंसीः	" " १, २ दीक्षे मा ह्रासीः
,, ५, ६ वि रक्षः	१, ६, १२, ५ वि शत्रून् वि मृधो नुद
शांगृ०	**मैसं०**
१, ४, २ हंसः शुचिषत्	२, " " हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसत्
" " " यो मे राजन्	४, १४, ९ यो मे राजन् युज्यो वा सखा वा
" ६, ५ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम्	१, २, ७ अयाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजः । अभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम् ॥
" " " अञ्जसा सत्यमुपगेषम्	१, २, ७ अञ्जसा सत्यमुपागाम्
" " " सुविते मा धाः	" " " सुविते मा धाः
" ९, ६ यस्येमे हिमवन्तः	२, १३, २३ यस्येमे विश्वे गिरयो महित्वा
" १३, १२ अभि तिष्ठ पृतन्यतः	२, ७, २ अभितिष्ठ पृतन्यतः
सहस्व पृतनायतः	१, १, ११ सहस्व पृतनायतः
" १५, १६ वनस्पते शतवल्शः	१, २, १४ वनस्पते शतवल्शो वि रोह
" १७, ८ अग्नये स्वाहा	४, १०, ३ अग्नि स्वाहा
" २०, ५ अग्निा रयिम्	" " ४ अग्निना रयिमश्नवत्
" २२, ७ धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षितिम् वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यराधसः ॥	" १२, ६ धाता ददातु नो रयिं प्राचीं जीवातुमक्षिताम् वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यराधसः ॥
" " १२ राकामहम्	" " " राकामहं सुहवं सुष्टुती हुवे
" " १५ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिरः गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ स्तोम आत्मा ।	२, ७, ८ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिरः गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ स्तोम आत्मा
छन्दांस्यङ्गानि	२, ७, ८ छन्दांस्यङ्गानि

यजूंषि नाम	यजूंषि नाम
साम ते तनूः ॥	साम ते तनू र्वामदेव्यम् ॥
१, २५, ७ त्वं सोम महे भगम्	४, १०, ६ त्वं सोम महे भगम्
" २७, " अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्य-	२, " १ अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्य-
नमीवस्य शुष्मिणः	नमीवस्य शुष्मिणः
प्र-प्र दातारं तारिषर्	प्र-प्र दातारं तारिषा
ऊर्ज्जन्नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥	ऊर्ज्जन्नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥
इममग्न आयुषे वर्चसे	इममग्ना आयुषे वर्चसे कृधि
तिग्ममोजो वरुण सोम राजन् ।	तिग्ममोजो वरुण सोम राजन् ।
विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासत्	विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासत्
मातेवास्मा अदितिः शर्म यंसत् ॥	मातेवास्मा अदितिः शर्म यंसत् ॥
१, २८, ८ संपृच्यध्वमृतावरीर्	४, १, ३ संपृच्यध्वमृतावरीर्
ऊर्मिणा मधुमत्तमाः ।	ऊर्मिणा मधुमत्तमाः ।
पृञ्चतीर्मधुना पयो	पृञ्चतीर्मधुना पयो
मन्द्रा धनस्य सातये ॥	मन्द्रा धनस्य सातये ॥
१, २८, १२ ओषधे त्रायस्व	१, २, १ ओषधे त्रायस्व
२, ४, ५ मा दिवा सुषुप्थाः	२, ७, ६ ऊर्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वम्
" ७, १९ तत्सवितुर्वरेण्यम्	४, १०, ३ तत्सवितुर्वरेण्यम्
" १०, ४ एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि	१, ३, ३ एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि समेधिषीमहि
तेजोऽसि	" १, ११ तेजोऽसि
तया वर्धस्व चाच प्यायस्व	४, ९, १० तेन वर्धस्व । चाप्यायस्व
वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषी-	वर्धिषीमहि च वयमा च प्यायिषी-
महि स्वाहा ॥	महि च ॥
२, १३, ५ त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिरग्ने देवाँ इहा-	४, ११, ४ त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिरग्ने देवाँ इहा-
ऽऽवह । उप यज्ञं हविश्च नः ।	वह । उप यज्ञं हविश्च नः ।
व्रतानि बिभ्रद् व्रतपा अदब्धो	व्रतानि बिभ्रद् व्रतपा अदब्धो
यजानो देवो अजरः सुवीरः ।	यजानो देवो अजरः सुवीरः ।
दधद्रत्नानि सुमृडीको अग्ने गोपाय	दधद्रत्नानि सुमृळीको अग्ने गो-
नो जीवसे जातवेदः ॥	पाय नो जीवसे जातवेदः ॥
३, ३, ३ सत्यं च श्रद्धा च	२, ११, ३ सत्यं च मे श्रद्धा च मे
३, ५, १ अभयं नो ऽस्तु	४, ९, २७ अभयं नो ऽस्तु
" ६, २ इमान् मे मित्रावरुणौ गृहांनु गोपायतं	१, ५, ४ इमानु मे मित्रावरुणौ गृहानु गोपायतं
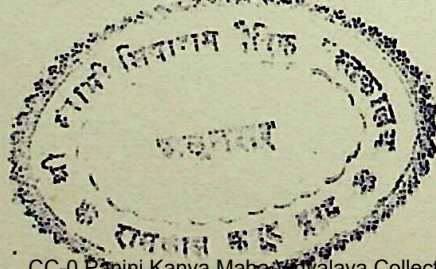
युवम् । अविनष्टानविह्रुतान् पूषैनानभि रक्षतु । आऽस्माकं पुनरागमात् ।।	युवम् । अविनष्टानविह्रुतान् पूषैनानभि रक्षतु । आऽस्माकं पुनरागमात् ।।
३, १०, २ भुवनमसि सहस्रपोषमिन्द्राय त्वा श्रमो ददत् यावतीनामिदं करिष्यामि भूय- सीनामुत्तमां समां क्रियासम् ।।	४, २, ६ भुवनमसि सहस्रमिन्द्राय त्वा सूमो- ऽददात् यावतीनामिदं करोमि भूयसीना- मुत्तरां समां क्रियासम् ।।
,, १२, ३ इयमेव सा या प्रथमा व्युच्छद् अन्तरस्यां चरति प्रविष्टा । वधूर्जजान नवकृज्जनित्री त्रय एनां महिमानः सचन्तां स्वाहा ।।	२, १३, १० इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छत् साप्स्वन्तश्चरति प्रविष्टा । वधूर्मिमाय नवगज्जनित्री त्रय एनां महिमानः सचन्ते ।।
४, १५, २ विष्णवे स्वाहा	३, १२, ५ विष्णवे स्वाहा
,, १८, ८ प्रति ब्रह्मन् प्रतितिष्ठामि क्षत्रे प्रत्य- श्वे प्रति तिष्ठामि गोषु ।	,, ११, ८ प्रति ब्रह्मन् प्रतितिष्ठामि क्षत्रे प्रत्य- श्वेषु प्रति तिष्ठामि गोषु ।
,, ,, १० प्रति प्रजायां प्रति तिष्ठाम्यन्ने	प्रति प्रजायां प्रति तिष्ठामि पृष्ठे
५, ४, २ अग्नये वैश्वानराय स्वाहा	२, ७, ७, अग्नये वैश्वानराय स्वाहा
,, ,, ५ प्रातर्वस्तर्नमः स्वाहा	१, ८, ,, प्रातर्वस्तो नमः स्वाहा
,, ६, ४ ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ।। ये समानाः समनसः जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंल्लोके शतं समाः ।	३,११,१० ये समानाःसमनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ।। ये समानाः समनसः जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंल्लोके शतं समाः ।
६, ६, ६ काण्डात्काण्डात् प्ररोहसि	२, ७, १५ काण्डात्-काण्डात् प्ररोहन्ती
शांगृ.	**काठसं.**
१, ४, २ हंसः शुचिषत्	१५, ८ हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसत्
१, ६, ५ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजो ऽभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम् अञ्जसा सत्यमुपगेषम् ।। सुविते मा धाः	२, ८ अनाधृष्टमस्याधृष्यं देवानामोजो ऽभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम् अञ्जसा सत्यमुपागाम् ।। सुविते मा धाः
,, ,, ६ आ नः प्रजाम्	आ नः प्रजाम्
,, ८, १८ महीनां पयोऽसि	,, १ महीनां पयोऽसि
,, ६, ६ यस्येमे हिमवन्तः	४०, १ यस्येमे विश्वे गिरयो महित्वा

,, १३, १२ अभि तिष्ठ पृतन्यतः	१६, २ अभि तिष्ठ पृतन्यतः
१, १५, १६ वनस्पते शतवल्शः	१, २; ३१, १ देव बर्हिश् शतवल्शम्
,, २२, ७ धाता ददातु पाशुषे	१३, १६ धाता ददातु नो रयिम्
,, ,, १५ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिरः गायत्रं चक्षुः छन्दांस्यङ्गानि यजूंषि नाम साम ते तनूः ॥	१६, ८ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिरः गायत्रं चक्षुः छन्दांस्यङ्गानि यजूंषि नाम साम ते तनू र्वामदेव्यम् ॥
,, २५, ७ त्वं सोम महे भगम्	२, १४ त्वं सोम महे भगम्
,, २७, ,, अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्य- नमीवस्य शुष्मिणः प्र-प्र दातारं तारिष ऊर्ज्जन्नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥	१६, १० अन्नपते अन्नस्य नो देह्य- नमीवस्य शुष्मिणः प्र-प्र दातारं तारिष ऊर्ज्जन्नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥
,, ,, ,, इममग्न आयुषे वर्चसे तिग्ममोजो वरुण सोम राजन् मातेवास्मा अदितिः शर्म यंसद् विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासत् ॥	११, ७ इममग्न आयुषे वर्चसे कृधि तिग्ममोजो वरुण संशिशाधि मातेवास्मा आदिते शर्म यच्छा विश्वेदेवा जरदष्टिर्यथासत् ॥
,, ,, ८ अग्न आयूंषि	१९, १४ अग्न आयूंषि
,, २८, ,, संपृच्यध्वमृतावरीर् ऊर्मिणा मधुमत्तमाः । मन्द्रा धनस्य सातये ॥	१, ३ संपृच्यध्वमृतावरीर् ऊर्मिणा मधुमत्तमाः । मन्द्रा धनस्य सातयः ॥
,, ,, ९ आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे	२, १ आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे
२, ४, ५ मा दिवा सुषुप्थाः	१६, ६ ऊर्ध्वा तिष्ठ ध्रुवा त्वम्
,, १०, ४ प्रजया च धनेन च स्वाहा	४, १३ प्रजया च धनेन स्वाहा
तेजोऽसि तेजो मयि धेहि स्वाहा	४, १३ तेजोऽसि तेजो मयि धेहि स्वाहा
३, ४, १० तानहं प्रपद्ये	३९, ३ तां त्वा प्रपद्ये
,, ५, १ अभयं नो ऽस्तु इमानु मे मित्रावरुणौ गृहानु गोपा- यतं युवाम् ।	३७, १० अभयं नो ऽस्तु इमान् मे मित्रावरुणौ गृहान् गोपा- यतं युवाम् ।

० अविनष्टानविह्रुतान् पूर्षैनानभि रक्षत्वास्माकं पुनरागमात् ।	अविनष्टानविह्रुतान् पूर्षैनानभि रक्षत्वास्माकं पुनरागमात् ।
" १२, ३ इयमेव सा या प्रथमा व्युच्छद् अन्तरस्यां चरति प्रविष्टा वधूर्जजान नवकृज्जनित्री त्रय एनां महिमानः सचन्तां स्वाहा ॥	३९, १० इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छत् सावास्व (?प्स्व)न्तश्चरति प्रविष्टा वधूर्मिमाय नवगज्जनित्री त्रय एनां महिमानः सचन्ते स्वाहा ॥
५, ४, ४ दोपावस्तर्नमः स्वाहा	६, ८ दोपावस्तोस्स्वाहः
" ९, " ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम्.........	३८, २ ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम्.........
६, ६, ९ काण्डात्-काण्डात् प्ररोहसि	१६, १६ काण्डात्-काण्डात् प्ररोहन्ती
शांगृ०	कौसं०
१, ४, २ अद्या नो देव सवितः	१, १४१ अद्य नो देव सवितः
" ४, २ यत इन्द्र भयामहे	" २७४; २, ६७१ यत इन्द्र भयामहे
" १५, ३ अक्षन्नमीमदन्त	" ४१५ अक्षन्नमीमदन्त हि
" १७, १ दधिक्राव्णो अकारिषम्	" ३५८ दधिक्राव्णो अकारिषम्
" २७, ८ अग्न आयूंषि	२, ८१४ अग्न आयूंषि पवसे
" १९, ६ कया वश्चित्रः	१, १६९ कया नश्चित्र आ भुवत्
२, २, १४ आ गन्ता मा रिषण्यत	१, ४०१ आ गन्ता मा रिषण्यत
" ७, १९ तत्सवितुर्वरेण्यम्	२, ८१२ तत्सवितुर्वरेण्यम्
" ८, १ सदसस्पतिमद्भुतम्	१, १७१ सदसस्पतिमद्भुतम्
" १३, ५ अग्ने देवान् इहा वह	२, १४२ अग्ने देवान् इहा वह
४, ५, ८ गृणाना जमदग्निना	" १५ गृणाना जमदग्निना
" " " यो नः स्वो अरणः	" १२२२ यो नः स्वो अरणो यश्च
" ६, ४ उदु त्यं जातवेदसम्	१, ३१ उदु त्यं जातवेदसम्
५, २, ४ इमं मे वरुण	२, ९३५ इमं मे वरुण श्रुधि
" " ६ इदं विष्णुः	१, २२२ इदं विष्णुर्वि चक्रमे
" ५, ११ भद्रं कर्णेभिः	२, १२२४ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः
" ८, ५ य ऋते चित्	१, २४४ य ऋते चिदभिश्रिषः
६, ४, ४ प्रत्यस्मै पिपीषते	" ३५२ प्रत्यस्मै पिपीषते
" " " यो रयिवो रयिन्तमः	" ३५१ यो रयिं वो रयिन्तमः

६, ४, ४, त्यमु वो अप्रहणम्	१, ३५७ त्यमु वो अप्रहणम्
" " " आस्मा-आस्मा इदन्धसः	२, ७९३ अस्मा-अस्मा इमन्धसः
" " " एवा ह्यसि वीरयुः	१, २३२ एवा ह्यसि वीरयुः
६, ५, ६ वि रक्षः	२, १२१७ वि रक्षो वि मृधो जहि
शांगृ०	**शौसं०**
१, ४, २ अपेहि मनसस्पते	२०, ९६, २४ अपेहि मनसस्पते
" " " यत इन्द्र भयामहे	१९, १५, १ यत इन्द्र भयामहे
" " " ममाग्ने वर्चः	५, ३, १ ममाग्ने वर्चः
" ६, १ अनृक्षराः	१४, १, ३४ अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थानम्
" " ६ आ नः प्रजाम्	" २, ४० आ वां प्रजाम्
" ७, ९ मा नो हिंसीः शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे	११, " २० मा नो हिंसीः १४, २, ४० शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे
" १२, ३ रैभ्यासीत्	" १, ७ रैभ्यासीदनुदेयी
" " ४ चित्तिरा उपवर्हणम्	" " ६ चित्तिरा उपवर्हणम्
" " ८ नीललोहितम्	" " २६ नीललोहितं भवति
" १३, १ सम्राज्ञी श्वशुरे भव	" " ४४ सम्राज्ञ्येधि श्वशुरेषु
" " ४ अमोहमस्मि सा त्वं, सा त्वमस्यमोऽहं, द्यौरहं पृथिवी त्वम्, ऋक्त्वमसि सामाहं, सा मामनुव्रता भव । तावेह वि वहावहै प्रजां प्रजनयावहै, पुत्रान्विन्दावहै बहून, ते सन्तु जरदष्टयः ।।	१४, २, ७१ अमोहमस्मि सा त्वं सामाहमस्म्यृक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् । ताविह सं भवाव प्रजामा जनयावहै । तावहे वि वहावहै प्रजां प्रजनयावहै, पुत्रान्विन्दावहै बहून्, ते सन्तु जरदष्टयः ।।
" " १२ एह्यश्मानमातिष्ठाश्मेव त्वं स्थिरा भव । अभितिष्ठ पृतन्यतः सहस्व पृतनायतः ।।	" १३, ४ एह्यश्मानमा तिष्ठाश्मा भवतु ते तनूः । कृण्वन्तु विश्वे देवा आयुष्टे शरदः शतम् ।।
" १४, १ इयन्नार्युप ब्रूते लाजानावपन्तिका । शिवा ज्ञातिभ्यो भूयासं चिरं जीवतु मे पतिः स्वाहा ।।	१४, २, ६३ इयं नार्युप ब्रूते पूल्यान्या वपन्तिका । दीर्घायुरस्तु मे पतिर्जीवाति शरदः शतम् ।।
" १५, " प्र त्वा मुञ्चामि	" १, १९, ५८ प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्
" " २ जीवं रुदन्ति	" " ४६ जीवं रुदन्ति वि नयन्त्यध्वरम्

१, १५, ३ अक्षन्नमीमदन्त	१८, ४, ६१ अक्षन्नमीमदन्त हि
„ „ ४ शुची ते चक्रे	१४, १, १२ शुची ते चक्रे यात्याः
„ „ „ द्वे ते चक्रे	„ „ १६ द्वे चक्रे सूर्ये
„ „ ६ खे रथस्य	„ „ ४१ खे रथस्य खेऽनसः
„ „ ८ शुक्रावनड्वाहौ	„ „ १० शुक्रावनड्वाहावास्ताम्
„ „ १३ सुकिंशुकम्	„ „ ६१ सुकिंशुकं वहतुं विश्वरूपम्
„ „ १४ मा विदन् परिपन्थिनः	„ २, ११ मा विदन् परिपन्थिनः
„ „ १५ ये वध्वः	„ „ १० ये वध्वश्चन्द्रं वहतुम्
„ „ १७ सुत्रामाणम्	७, ६, ३ सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्
„ „ १८ अश्मवन्ती	१२, २, २६ अश्मन्वती रीयते सं रभध्वम्
„ „ २० उद्व ऊर्मिः	१४, „ १६ उद्व ऊर्मिः शम्या हन्तु
„ „ २२ इह प्रियम्	„ १, २१ इह प्रियं प्रजायै ते समृध्यताम्
„ १६, ५ अघोरचक्षुः	„ २, १७ अघोरचक्षुरपतिघ्नी स्योना
„ „ ६ कया नश्चित्रः	२०, १२४, १ कया नश्चित्र आ भुवत्
„ „ ८ आ ते योनिम्	३, २३, २ आ ते योनिं गर्भ एतु
„ „ १२ इहैव स्तं	१४, १, २२ इहैव स्तं मा वि यौष्टम्
„ १७, १ दधिक्राव्णो अकारिषम्	२०, १३७, ३ दधिक्राव्णो अकारिषम्
„ १८, ३ प्रेतो मुञ्चातु मामितः	१४, १, १७ प्रेतो मुञ्चामि नामुतः
„ „ ५ प्रजापते	७, ८०, ३ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः
„ १९, ६ आ ते योनिं गर्भ एतु पुमान् बाण इवेषुधिम् । आ वीरो ऽत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥	३, २३, २ आ ते योनिं गर्भ एतु पुमान् बाण इवेषुधिम् आ वीरो ऽत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥
„ „ ७ पुमांसं पुत्रं जनय तं पुमाननु जायताम् तेषां माता भविष्यसि जातानां जनयांसि च ॥	„ „ ३ पुमांसं पुत्रं जनय तं पुमाननु जायताम् भवासि पुत्राणां माता जातानां जनयाश्च यान् ॥
„ „ ८ पुंसि वै पुरुषे रेतस् तत् स्त्रियामनु षिञ्चतु तथा तदब्रवीद्धाता तत् प्रजापतिरब्रवीत् ॥	६, ११, २ पुंसि वै रेतो भवति तत् स्त्रियामनु षिच्यते तद् वै पुत्रस्य वेदनं तत् प्रजापतिरब्रवीत् ॥
„ „ ९ प्रजापतिर्व्यदधात्	६, ११, ३ प्रजापतिरनुमतिः

सविता व्यकल्पयत्	सिनीवाल्यचीक्लृपत्
स्त्रीपूयमन्यान्त्स्वादधत्	स्त्रैषूयमन्यत्र दधत्
पुमांसमादधादिह ॥	पुमांसमु दधदिह ॥
१, १६, १० यानि भद्राणि बीजानि	३, २३, ४ यानि भद्राणि बीजान्य
पुरुषा जनयन्ति नः ।	ऋषभा जनयन्ति च ।
तेभिष्ट्वं पुत्रं जनय	तैस्त्वं पुत्रं विन्दस्व
सुप्रसूर्धेनुका भव ॥	सा प्रसूर्धेनुका भव ॥
„ „ ११ अभि क्रन्द वीळयस्व	५, २५, ८ अधि स्कन्द वीरयस्व
गर्भमा धेहि साधय	गर्भमा धेहि योन्याम्
वृषाणं वृषन्न धेहि	वृषासि वृष्ण्यावन्
प्रजायै त्वा हवामहे ॥	प्रजायै त्वा नयामसि ॥
„ २०, ५ पिशङ्गरूपः	६, ४, २२ पिशङ्गरूपो नभसो वयोधाः
„ २१, २ ब्रह्मणाग्निः संविदानः	२०, ९६ ११ ब्रह्मणाग्निः संविदानः
„ „ ३ अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्	२, ३३, १ अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्
„ २२, ७ धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातु-	७, १७, २ धाता दधातु दाशुषे प्राचीं जीवातु-
मक्षितिम् । वयं देवस्य धीमहि	मक्षिताम् । वयं देवस्य धीमहि
सुमतिं सत्यधर्मणः ॥	सुमतिं विश्वराधसः ॥
„ „ १२ विष्णुर्योनिं कल्पयतु	५, २५, ५ विष्णुर्योनिं कल्पयतु
„ „ „ राकामहम्	७, ४८, १ राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे
„ २५, ७ अयमग्निर्वरेण्यः	„ ५३, ६ अयमग्निर्वरेण्यः
आयुर्नो देहि जीवसे	आयुर्नो विवस्वतो दधत्
आयुर्दा अग्ने हविषा वृधानो	२, १३, १ आयुर्दा अग्ने जरसं वृणानो
घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ।	घृतप्रतीको घृतपृष्ठो अग्ने ।
घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं	घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं
पितेव पुत्रमिह रक्षतादिमम् ॥	पितेव पुत्रानभि रक्षतादिमम् ॥
„ २७, „ इममग्न आयुषे वर्चसे तिग्ममोजो	„ २८, ५ इममग्न आयुषे वर्चसे नय
वरुण सोम राजन् ।	प्रियं रेतो वरुण मित्र राजन् ।
मातेवास्मा अदितिः शर्म यंसत्	मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ
विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासत् ॥	विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासत् ॥
„ २८, ८ पृश्नतीर्मधुना पयः[c]	२०, ४८, २ पृश्नतीर्वर्चसा प्रियः[b]
„ „ ९ दीर्घायुत्वाय वर्चसे[b]	६, ६८, २ दीर्घायुत्वाय चक्षसे[a]
„ „ „ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् ।	५,२८,६ त्र्यायुषं जमदग्नेःकश्यपस्य त्र्यायुषम् ।

१, २८, १५ येनावपत् सविता श्मश्ववग्रे क्षुरेण राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो ऽवपतेदमद्याऽऽयुष्मान् । दीर्घायुरयमस्तु वीरोऽसौ ।	६, ६८, ३ येनावपत् सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्य गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान् ।
२, ३, १ भगस्ते हस्तमग्रभीत् सविता हस्तमग्रभीत् । मित्रस्त्वमसि धर्मणाऽग्निराचार्यस्तव ॥	१४, १, ५१ भगस्ते हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् । पत्नी त्वमसि धर्मणाऽहं गृहपतिस्तव ॥
" १०, ४ एधोऽस्येधिषीमहि, समिदसि तेजोऽसि, तेजो मयि धेहि स्वाहा ।	७, ८६, ४ एधोऽस्येधिषीय समिदसि समेधिषीय । तेजोऽसि । तेजो मयि धेहि ॥
" " " अग्नये समिधमहार्षं बृहते जातवेदसे । स मे श्रद्धां च मेधां च जातवेदाः प्र यच्छतु ॥	१९, ६४, १ अग्ने समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे । स मे श्रद्धां च मेधां च जातवेदाः प्र यच्छतु ॥
" " " प्रजया च धनेन च	७, ३३, १ प्रजया च धनेन च दीर्घमायुः कृणोतु मे ।
" १३, ५ अग्ने देवाँ इहा वह	२०, १०१, ३ अग्ने देवाँ इहा वह
" १४, १८ ये अग्निदग्धाः	१८, २, ३५ ये अग्निदग्धा मे अनग्निदग्धाः
३, २, ८ आस्यन्दन्तां धेनवो नित्यवत्साः ।	३, १२, ३ आ धेनवः सायमास्पन्दमानाः
" " ९ एनं कुमारस्तरुण आ वत्सो भुवनस्परि एनं परिस्रुतः कुम्भ्या आ दध्नः कलशैरगमन् ॥	" " ७ एमां कुमारस्तरुण आ वत्सो जगता सह । एमां परिस्रुतः कुम्भ आ दध्नः कलशैरगुः ॥
" ३, १ इहैव स्थूणे प्रतितिष्ठ ध्रुवा अश्वावती गोमती सीलमावती क्षेमे तिष्ठ घृतमुक्षमाणा	" " २ इहैव ध्रुवा प्रति तिष्ठ शालेऽश्वावती गोमती सूनृतावती " " १ क्षेमे तिष्ठाति घृतमुक्षमाणा
" " " उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः । अथो अन्नस्य कीलाल उपहूता गृहेषु नः ॥	७, ६०, ५ उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः । अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः ।
३, ३, ६ ब्रह्म च क्षत्रं च	९, ७, ९ ब्रह्म च क्षत्रं च
" ४, १० इन्द्रस्य गृहाः शिवा वसुमन्तो वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये सह जायया सह प्रजया सह पशुभिः सह रायस्पोषेण सह यन्मे किञ्चास्ति तेन ॥	५, ६, ११ इन्द्रस्य गृहोऽसि । तं त्वा प्रपद्ये तं त्वा प्र विशामि सर्वगुः सर्वपुरुषः सर्वात्मा सर्वतनूः सह यन्मेऽस्ति तेन ॥

३, ७, २ गृहा मा बिभीत मा वेपध्वमूर्जं बिभ्रत एमसि। ऊर्जं बिभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ॥	७, ६०, १ ऊर्जं बिभ्रद्वसुवनिः सुमेधा अघोरेण चक्षुषा मित्रियेण। गृहानैमि मनसा वन्दमानो रमध्वं मा बिभीत मत् ॥
३, ७, २ येषामध्येति प्रवसन्येषु सौमनसो बहुः। गृहानुष ह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥	७, ६०, ३ येषामध्यति प्रवसन् येषु सौमनसो बहुः। गृहानुष ह्वायमहे ते नो जानन्त्वायतः ॥
" " " उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः। अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः ॥	" " ५ उपहूता इव गाव उपहूता अजावयः अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः ॥
" ९, २ परि पूषा	७, ९, ४ परि पूषा परस्तात्
३, १०, ३ संवत्सरीणं पय उस्रियायाः	८, ३, १७ संवत्सरीणं पय उस्रियायाः
३, ११, १४ रायस्पोषेण समिषा मदेम स्वाहा	" १५, ८ रायस्पोषेण समिषा मदन्तः
" १२, ३ इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छद् अन्तरस्यां चरति प्रविष्टा वधूर्जजान नवकृज्जनित्री त्रय एनां महिमानः सचन्तां स्वाहा ॥	३, १०, ४ इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छद् आस्वितरासु चरति प्रविष्टा महान्तोऽस्यां महिमानो अन्तर् वधूर्जिगाय नवगज्जनित्री ॥
" १३, " सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः	१९, ४२, ३ सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः
" १४, २ उक्थ्यश्चातिरात्रश्च सद्यःक्रीश्छन्दसा सह	११, ७, १०, एकरात्रो द्विरात्रः सद्यःक्री प्रक्रीरुक्थ्यः।
४, ५, ८, यो नः वो अरणः	१, १९, ३ यो नः स्वो यो अरणः
" " " प्रति चक्ष्व वि चक्ष्व	८, ४, २५ प्रति चक्ष्व वि चक्ष्व
" " " कुषुम्भकस्तदब्रवीत्	५, १३, ९ कर्णा श्वावित् तदब्रवीत्
" १३, ३ नमो द्यावापृथिवीभ्याम्	६, २०, २ नमो दिवे नमः पृथिव्यै
" १८, १ ग्रीष्मो हेमन्त उत वा वसन्तः शरद्वर्षाः सुकृतं नो अस्तु ॥	" ५५, " ग्रीष्मो हेमन्तः शिशिरो वसन्तः शरद्वर्षाः स्विते नो दधात ॥
" " " अप श्वेत पदा जहि पूर्वेण चापरेण च।	१०, ४, ३ अव श्वेत पदा जहि पूर्वेण चापरेण च।
५, ८, २ अथा विष्ठा जनयन् कर्वराणि	७, ३, १ अया विष्ठा जनयन् कर्वराणि
६, ५, ६ वि रक्षः	१, २१, ३ वि रक्षो वि मृधो जहि
शांगृ	**ऐब्रा**
१, ४, २ अद्या नो देव सवितः	४, ३०, ३ अद्या नो देव सवितः
" " " हंसः शुचिषत्	" २०, ५ हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसत्
" " " नमो महद्भ्यः	७, १६, ८ नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः

१, १३, ४ अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहम् । द्यौरहं पृथिवी त्वम् ऋक्त्वमसि सामाहम् तावेह विवहावहै ॥	८, २७, ४ अमोऽहमस्मि स त्वं स त्वमस्यमोऽहम् । द्यौरहं पृथिवी त्वम् सामाहमृक्त्वम् तावेह सं वहावहै ॥
" २४, ६ वाक्	५, २८, ७ वाक्-वाक्
" २७, ७ महश्चित्	" १८, १२ महश्चित्त्वमिन्द्र यत एतान्
३, ११, ४ इह रतिरिह रमध्वम्, इह धृतिः इह स्वधृतिः ।	" २२, १० इह रंम, इह रमध्वं स्वाहा इह धृतिः इह स्वधृतिः ।
" " " उप सृजं धरुणं मात्रे धरुणं मातरो धयन् रायस्पोषमस्मासु दीधरुत् स्वाहा ॥	" " १५ उपसृजन् धरुणं मातरं धरुणो धयन् रायस्पोषमिषमूर्जमस्मासु दीधरत् स्वाहा ॥
४, १६, २ अश्विभ्यां स्वाहा	७, ६, २ अश्विभ्यां स्वाहा
" १८, ७ प्रति ब्रह्मन् प्रति तिष्ठामि क्षत्रे	८, ,, ३ प्रति ब्रह्मन् प्रति क्षत्रे प्रत्येषु त्रिषु लोकेषु तिष्ठामि
५, ४, २ अग्नये तन्तुमते स्वाहा	७, ६, ६ अग्नये तन्तुमते स्वाहा
शांगृ०	**शांब्रा०**
१, ,, ,, अद्या नो देव सवितः	२०, २ अद्या नो देव सवितः
६, ३, १४ दश दशिनी विराल्	२, ३ दश दशिनी विराल्
,, ४, ४ यो रयिवो रयिन्तमः	२३, २ यो रयिवो रयिन्तमः
शांगृ०	**शब्रा०**
१, ४, २ हंसः शुचिषत्	५, ४, ३, २२ हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसत्
" ६, ५ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम्	३, ,, २, १४ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोज इत्यनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्याः सह सन्तः समानं वदन्तः समान दध्राणा देवानामोज इति देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामान्यनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम् ।

१, ६, ५ अञ्जसा सत्यमुप गेषम् सुविते मा धाः	,, ,, ,, ,, अञ्जसा सत्यमुप गेषम् स्विते मा धाः
,, ८, ६ भूर्भुवः स्वः	२, १, ४, ,, भूर्भुवः स्वः
,, ,, १४, १६ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ	१, १, ३, १ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ
,, ,, १८ महीनां पयोऽसि	,, २, १, २२ महीनां पयोऽसि
,, ,, १९ इषे त्वा	,, २, ६ इषे त्वा
,, ,, २० ऊर्जे त्वा	ऊर्जे त्वा
,, ,, २१ सवितुष्ट्वा प्रसवे उत् पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः	,, ३, १, २३ सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः
,, १३, ४ द्यौरहं पृथिवी त्वम्	,, १३, ४ द्यौरहं पृथिवी त्वम्
,, ,, १२ अभि तिष्ठ पृतन्यतः	६, ३, ३, १२ अभि तिष्ठ पृतन्यतः
शांगृ०	**शांश्रौ०**
१, ४, २ अद्या नो देव सवितः	८, ३, ८ अद्या नो देव सवितः
,, ,, ,, हंसः शुचिषत्	११, १४, १४ हंसः शुचिषत्
,, ,, ,, नमो महद्भ्यः	१, ६, १३ नमो महद्भ्यः
,, ,, ,, यत इन्द्र भयामहे	६, १३, ३; १२, ५, २० यत इन्द्र भयामहे
,, ,, ,, ममाग्ने वर्चः	४, २, ७ ममाग्ने वर्चः
,, ६, ५ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम्	५, ८, २ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम्
,, ,, ,, अञ्जसा सत्यमुप गेषम्	,, ,, ,, अञ्जसा सत्यमुप गेषम्
,, ,, ,, सुविते मा धाः	,, ,, ,, सुविते मा धाः
,, १५, १ प्र त्वा मुञ्चामि	१, १५, ९ प्र त्वा मुञ्चामि
,, ,, ३ अक्षन्नमीमदन्त	३, १७, २ अक्षन्नमीमदन्त
,, ,, ४ द्वे ते चक्रे	९, २८, ११ द्वे ते
,, १२, १८ अश्मन्वती	४, १५, ५; १६, १३, १३ अश्मन्वती
,, १५, १७ सुत्रामाणम्	५, ५, २; ६, ३, ८ सुत्रामाणम्
,, १६, ६ कदा नश्चित्रः	७, २२, २ कया नश्चित्रः
,, १७, १ दधिक्राव्णो अकारिषम्	४, १३, २; १२, २५, १ दधिक्राव्णो अकारिषम्
,, १८, ४ प्रजापते	४, १०, ४ प्रजापते
,, १९, १ उदीर्ष्वातः पतिवती	१६, १३, १३ उदीर्ष्वातः पतिवती
,, २०, ,, अग्निना रयिम्	३, ७, ३; १५, ८ अग्निना रयिम्
,, ,, ५ तन्नस्तुरीपम्	१, १५, ४ तन्नस्तुरीपम्

	१३, ४, २ तन्नस्तुरीपमध पोपयित्नु
१, २०, ५ पिशङ्गरूपः	,, ,, ,, पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः
,, २१, ३ अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्	१६, १३, ४ अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्
,, २२, ७ धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षितिम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः ।।	६, २८, ३ धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षितिम् । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः ।।
,, ,, ,, धाता प्रजाया उत राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान । धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं घृतवज्जुहोत ।।	६, २८, ३ धाता प्रजाया उत राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान । धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं घृतवज्जुहोत ।।
,, ,, १२; १, १५, ४ राकामहम्	८, ६, १० राकामहम्
,, ,, १५ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्	१७, १७, १ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्
,, २७, ७ महश्चित्	१०, १०, ५ महश्चित्
	१४, २५, ५ महश्चित्त्वमिन्द्र यत एतान्
,, ,, ८ अग्न आयूंषि	२, २, ५ अग्ने आयूंषि
,, ३, २ ऐन्द्रीमावृतमार्ते	१, ६, ,, ऐन्द्रीमावृतमावर्ते
,, ,, ,, आदित्यस्यावृतमन्वावर्ते	,, ,, ,, आदित्यस्यावृतमन्वावर्ते
,, ८, १ सदसस्पतिमद्भुतम्	६, १३, ३ सदसस्पतिमद्भुतम्
,, १०, ४ एषा ते अग्ने समित् तथा वर्धस्व चा च प्यायस्व वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि	१, १२, १२ एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चा च प्यायस्व वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि
,, १३, ५ त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिरग्ने देवाँ इहा वह, उप यज्ञं हविश्च नः, व्रतानि बिभ्रद् व्रतपा अदाभ्यो भवा नो दूतो अजरः सुवीरो दधद्रत्नानि सुमृळीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ।।	२, ५, ६ त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिरग्ने देवाँ इहा वह, उप यज्ञं हविश्च नः, व्रतानि बिभ्रद् व्रतपा अदाभ्यो भवा नो दूतो अजरः सुवीरो दधद्रत्नानि सुमृळीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः
,, १४, ,, वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्	२, १६, २ वास्तोष्पते प्रति जानीहि
३, १, ६ युवं वस्त्राणि	८, १२, ८ युवं वस्त्राणि
,, ४, ४ अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परा सेचि नो धनम्[ab]	४, ११, ६ अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परा सचि नो धनम्[cd]

,, ५, १ अभयं नोऽस्तु	१, ४, ५ अभयं नोऽस्तु
,, ७, ५ विराजो दोहोऽसि विरोजो दोहमशीय मयि पद्यायै विराजो दोहः ॥	४, २१, ३ विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि पद्यायै विराजो दोहः ॥
४, ५, ८ गृणाना जमदग्निना	७, २, ७ गृणाना जमदग्निना
५, १, ७ उपावरोह	२, १७, ८ उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वम्
,, ८, २ अया विष्ठा जनयन् कर्वराणि	३, १७, १ अया विष्ठा जनयन् कर्वराणि
६, ४, ४ यो रयिवो रयिन्तमः	१०, ६, १४ यो रयिवो रयिन्तमः
,, ६, १३ समुद्रं वः	४, ११, १२ समुद्रं वः[1]
शांगृ	**आश्रौ**
१, ४, २ अद्या नो देव सवितः	५, १८, ५ अद्या नो देव सवितः
" " " हंसः शुचिषत्	८, २, १४ हंसः शुचिषत्
" " " नमो महद्भ्यः	१, ४, ९ नमो महद्भ्यः
" " " यत इन्द्र भयामहे	७, ४, ४ यत इन्द्र भयामहे
" " " ममाग्ने वर्चः	६, ६, १६ ममाग्ने वर्चः
" " २; १५, १२ स्वस्ति नो मिमीताम्	८, १, २३ स्वस्ति नो मिमीताम्
" ६, ५ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम्	४, ५, ३ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजो अनशस्तिपा । अनभिशस्ति ।
" " " अञ्जसा सत्यमुप गेषम्	" " " अञ्जसा सत्यमुप गेषम्
" " " सुविते मा धाः ।	,, ५, ,, स्विते मा धाः ।
" १२, ९ मधुमतिरोषधीः	९, ११, १६ मधुमतीरोषधीर्द्याव आपः
" १५, १ प्र त्वा मुञ्चामि	१, ,, ३ प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्
" " १७; ४, १५, २२ सुत्रामाणम्	३, ८, १ सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्
" १६, ६ कया नश्चित्रः	२, १७, १५ कया नश्चित्र आ भुवत्
" १७, १ दधिक्राव्णो अकारिपम्	२, १२, ५; ६, १२, १२; ८, ३, ३२ दधिक्राव्णो अकार्षम्
" २०, ५ अग्निना रयिम्	,, १, २७ अग्निना रयिम् अश्नवत्
" " " तन्नस्तुरीपम्	१, १०, ५ तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु
" " " पिशङ्गरूपः	३, ८, १ पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः
" २२, ७ धाता ददातु दाशुपे प्राचीं जीवातुमक्षितिम्	६, १४, १६ धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम्

---

१. अत्र सकलपाठनिर्देशः

वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः ॥	वयं देवस्य धीमहि सुमतिं वाजिनीवतः ॥
१, २२, ७ धाता प्रजाया उत राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं घृतवज्जुहोत ॥	६, १४, १६ धाता प्रजानामुत राय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान धाता कृष्टीरनिमिषाऽभिचष्टे धात्र इद्धव्यं घृतवज्जुहोत ॥
" " १२ राकामहम्	१, १०, ७ राकामहम्
" २५, ७ आयुष्टे अद्य गीर्भिरयमग्निर्वरेण्य आयुर्दा अग्ने हविषा वृधानः घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि पितेव पुत्रमिह रक्षतादिमम् ॥	२, १०, ४ आयुष्टे विश्वतो दधदयमग्निर्वरेण्य आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणः घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि पितेव पुत्रमिह रक्षतादिमम् ॥
" २७, " महश्चित्	८, ७, २२ महश्चित्त्वमिन्द्र
" " ८ अग्न आयूंषि	२, १, २०; ३, २९; ८, १२ अग्न आयूंषि पवसे
" " ९ स्योना पृथिवि भव	८, १४, १८ स्योना पृथिवि भव
२, १०, ४ एधोऽस्येधिषीमहि, समिदसि, तेजोऽसि, तेजो मयि धेहि स्वाहा	३, ६, २६ अग्नेः समिदसि, तेजोऽसि, तेजो मे देहि एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि समेधिषीमहि
२, १३, ५ त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिर् अग्ने देवाँ इहाऽऽवह उप यज्ञं हविश्च नः ॥	३, १२, १४ त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिर् अग्ने देवाँ इहाऽऽवह उप यज्ञं हविश्च नः ॥
" " " व्रतानि बिभ्रद् व्रतपा अदाभ्यो भवा नो दूतो अजरः सुवीरः दधद्रत्नानि सुमृळीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥	" " " व्रतानि बिभ्रद् व्रतपा अदब्धः यजा नो देवानजरः सुवीरः दधद्रत्नानि सुमृळीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥
२, १४, १६ ये देवासः	८, १, १२ ये देवासो दिव्येकादश स्थ
" " १८ ये अग्निदग्धाः	२, १९, २२ ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धाः
३, १, ११ दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशः	३, १३, १४ दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशः
३, ४, ४ अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परा सेचि नो धनम्	३, ११, ६ अरिष्टा अस्माकं वीरा मयि गावः सन्तु गोपतौ
३, ५, ३ गृहान् भद्रान् सुमनसः प्रपद्ये- ऽवीरघ्नो वीरतरः सुवीरान् इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणा	२, ५, १७ गृहानहं सुमनसः प्रपद्ये- ऽवीरघ्नो वीरवतः सुवीरान् इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणास्

अन्येष्वहं सुमनाः संविशेयम् ॥	तेष्वहं सुमनाः संविशाति ॥
३, ६, २ इमान् मे मित्रावरुणौ गृहान् गोपायतं युवम् अविनष्टानविह्रुतान् पूर्षैनानभि रक्षतु आऽस्माकं पुनरागमात् ॥	२, ५, २; १२ इमान् मे मित्रावरुणौ गृहान् गोपायतं युवम् अविनष्टानविहृतान् पूर्षैनानभि रक्षतु आऽस्माकं पुनरायनात् ॥
३, ६, ३ अपि पन्थामगन्महि	२, ५, ८, अपि पन्थामगन्महि
" ८, ३ भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास् त्वयावसेन समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः पितवा विशस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥	२, ९, १० भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास त्वयावसेन समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः पितवा विशेह शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥
३, ८, ४ अमोऽसि प्राण तद्दतं ब्रवीम्यमोऽसि सर्वाङ् असि प्रविष्टः । स मे जरां रोगमपनुद्य शरीरादमा म एधि मा मृधा न इन्द्र ॥	२, ९, १० अमोऽसि प्राण तद्दतं ब्रवीम्यमासि सर्वान् असि प्रविष्टः । स मे जरां रोगमपनुद्य शरीरादमा म एधि मा मृधा न इन्द्र ॥
४, ५, ८ गृणाना जमदग्निना	५, ५, १२ गृणाना जमदग्ना
४, ५, ८ धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितम्	२, १३, ७ धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितम्
४, ५, ९ तच्छंयोरा वृणीमहे	१, १०, १ तच्छंयोरा वृणीमहे

शांगृ.	काश्रौ.
१, ४, २ हंसः शुचिषत्	१५, ६, २६ हंसः शुचिषत्
१, ४, २ ममाग्ने वर्चः	२, १, ३ ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु
१, ६, ५ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽन- भिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम्	८, १, २५ अनाधृष्टम्
" ८, १४; १६ पवित्रे स्थः वैष्णव्यौ	२, ३, ३१ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ
" ८, १८ महीनां पयोऽसि	७, २, ३३ महीनां पयोऽसि
" ८, २१ सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ।	२, ७, ७ सवितुस्त्वा
१, १५, १ प्र त्वा मुञ्चामि	३, ८, २ प्र मा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्
" १५, ३ अक्षन्नमीमदन्त	५, ९, २१ अक्षन्नमीमदन्त
" १५, १७ सुत्रामाणम्	१९, ७, १६ सुत्रामाणम्
" १५, १८ अश्मन्वती	२१, ४, २२ अश्मन्वतीः
" १७, १ दधिक्राव्णो अकारिपम्	१०, ८, ९ दधिक्राव्णः
" १८, ४ प्रजापते	१५, ६, ११ प्रजापते

" २७, ५ अग्निना रयिम्	५, १२, १६ अग्निना रयिम् अश्नवत्
१, २२, १४ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्	१६, ५, ७ सुपर्णोऽसि
" २७, ७ अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि	१६, ६, ८ अन्नपते
" २७, ८ अग्न आयूंषि	२१, ४, २६ अग्ने आयूंषि पवसे
" २८, ८ संक्यध्वमृतावरीर् ऊर्मिणा मधुमत्तमाः पृञ्चतीर्मधुना पयो मन्द्रा धनस्य सातये ॥	४, २, ३२ संपृच्यध्वमृतावरीर् ऊर्मिणा मधुमत्तमाः पृञ्चतीर्मधुना पयो मन्द्रा धनस्य सातये ॥
१, २८, ९ त्र्यायुषं जमदग्नेः	५, २, १६ त्र्यायुषम्
२, ४, ६ एषा ते अग्ने समित्	३, ५, २ एषा ते
२, १४, १६ ये देवासः	९, ६, १५ ये देवासो दिव्येकादश स्थ
३, २, २ कोऽसि	९, ७, १४ कोऽसि
" ४, ४[a] अरिष्टा अस्माकं वीरा	२५, ५, २८[c] अरिष्टा अस्माकं वीरा
" ४, ४[b] मा परा सेचि नो धनम्	२५, ५, २८[d] मा परा सेचि मत् पयः
शांगृ.	**आपश्रौ.**
१, ४, २ अद्या नो देव सवितः	६, २३, १ अद्य नो देव सवितः
" " " हंसः शुचिषत्	१८, १७, १४ हंसः शुचिषत्
" " " नमो महद्भ्यः	२४, १३, ३ नमो महद्भ्यो अन्तरिक्षेभ्यः
" " " यत इन्द्र भयामहे	३, १२, १ यत इन्द्र भयामहे
" " " ममाऽग्ने वर्चः	१, १, ४ ममाऽग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु
१, ६, ५ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम्	११, १, २ अनाधृष्टमसि
" ६, ५ आ नः प्रजाम्	१४, २८, ४ आ नः प्रजाम्
" ८, १४; १६ पवित्रे स्थः वैष्णव्यौ	१, ११, ७ पवित्रे स्थो वैष्णवी
" " १८ महीनां पयोऽसि	२, ६, २ महीनां पयोऽसि
" १३, ४ द्यौरहं पृथिवी त्वम्	९, २, ३ द्यौरहं पृथिवी त्वम्
" १३, १२[c] अभि तिष्ठ पृतन्यतः	१६, २, १०[a] अभि तिष्ठ पृतन्यतः
	१२, २२, ५ अव बाधे पृतन्यतः
" १४, ६ आयोभव्याय चतुष्पदी	१०, २२, १२ चत्वारि मयोभवाय
" १५, ३ अक्षन्नमीमदन्त	८, १६, ९ अक्षन्नमीमदन्त हि
" १५, १६ वनस्पते शतवल्शः	५, २, ४ वनस्पते शतवल्शो विरोह
	१, ४, ८ देवबर्हिः शतवल्शं विरोह

१, १५, १७ सुत्रामाणम्	१०, ६, ४ सुत्रामाणम्
" १६, ६ कया नश्चित्रः	१२, ८, ५; १७, ७, ८ कया नश्चित्र आ भुवत्
" १६, ७ उत त्या दैव्या भिषजा	१४, २६, १ उत त्या दैव्या भिषजा
" १७, १ दधिक्राव्णो अकारिषम्	४, १४, १; ६, १६, ६ दधिक्राव्णो अकारिषम्
" १८, ४ प्रजापते	३, ११, २ प्रजापते
" २०, ५ तन्नस्तुरीपम्	१९, १७, १ तन्नस्तुरीपम्
" २२, १५ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्	१६, १०, १२ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्
" २७, ७ आयुर्दा अग्ने हविषा वृधानः	५, ६, ३; १३, १९, १० आयुर्दा अग्ने हविषो जुषानः
" २७, ७ अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि	६, १३, ५ अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि
" २७, ७ इममग्न आयुषे वर्चसे	१९, २४, ८ इममग्न आयुषे वर्चसे
" २७, ८ अग्न आयूंषि	४, १६, २ अग्न आयूंषि पवसे
" २७, ९ स्योना पृथिवि भव	१६, १७, १७ स्योना पृथिवि भव
" २८, ८ संपृच्यध्वमृतावरीः	१, १३, १० संपृच्यध्वमृतावरीः
" २८, ९ आप उन्दन्तु जीवसे	१०, ५, ८ आप उन्दन्तु
" " " दीर्घायुत्वाय जीवसे	८, ४, १ दीर्घायुत्वाय जीवसे
" २८, १५ येनावपत् सविता श्मश्रुवग्रे	२२, २८, ६ येनावपत् सविता क्षुरेण
२, ३, २ ऐन्द्रीमावृतमावर्ते	४, १५, २ ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते
" १०, ४ एधोऽस्येधिषीमहि	७, २७, १९, एधोऽस्येधिषीमहि
प्रजया च धनेन च स्वाहा	१४, १८, १ आयुषा च धनेन च
एषा ते अग्ने समित् तया वर्धस्व चा च प्यायस्व	३, ४, ६, एषा ते अग्ने समित् तया वर्धस्व चा च प्यायस्व
" १३, ५ª त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिर्	९, ४, १७ त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिः
" १३, ५ᵇ अग्ने देवान् इहाऽऽवह	१६, ३५, ५ª अग्ने देवाँ इहाऽऽवह
" १३, ५ व्रतानि बिभ्रद् व्रतपा अदाभ्यो भवा नो दूतो अजरः सुवीरः। दधद्रत्नानि सुमृढीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः॥	९, ४, १७ व्रता नु बिभ्रद् व्रतपा अदाभ्यो यजा नो देवाँ अजरः सुवीरः। दधद्रत्नानि सुविदानो अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः॥
वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्	६, २८, ८ वास्तोष्पते
३, १, १३ वनस्पते वीड्वङ्गः	२०, १६, १३ वीड्वङ्गो हि भूयाः
" २, २ कोऽसि	१२, १९, १ कोऽसि
" ३, १ उपहूता इह गावः उपहूता अजावयः	६, २७, ३ उपहूता इह गावः उपहूता अजावयः

३, ३, १ अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो
गृहेषु नः

,, ,, ,, रथन्तरे प्रति तिष्ठ

,, ,, ,, वामदेव्ये श्रयस्व

,, ४ ४ अरिष्टा अस्माकं वीराः

,, ४ ४ मा परा सेचि नो धनम्

,, ४ १० तानहं प्रपद्ये

,, ५, ३ अन्येष्वहं सुमनाः सं विशेयम्

,, ५, ३ गृहान् भद्रान् सुमनसः प्रपद्ये

,, ६, २ पूर्षैनानभि रक्षतु

,, ६, ३ अपि पन्थामगन्महि

,, ७, २ गृहा मा बिभीत मा वेपध्वम्
ऊर्जं बिभ्रत एमसि।
ऊर्जं बिभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा
गृहानैमि मनसा मोदमानः ।।

,, ७, २ येषामध्येति प्रवसन्येषु सौमनसो बहुः।
गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः
उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः।
अथोऽन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः

,, ९, ३ यासामूधश्चतुर्बिलं
मधोः पूर्णं घृतस्य च
ता नः सन्तु पयस्वतीर
बह्वीर्गोष्ठे घृताच्यः ।।

,, १३, ५, यन्मे माता प्रलुलुभे

,, १३, ५ मातुरन्योवपद्यताममुष्यै स्वाहा

,, १३, ५ रेतस्तन्मे पिता वृङ्क्ताम्

४, ५, ८ धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितम्

४, १८, १० प्रति प्रजायां प्रति तिष्ठाम्यन्ने
ये समानाः समनसः

५, ९, ४ पितरो यमराज्ये
तेषां लोकः स्वधा नमो
यज्ञो देवेषु कल्पताम्।

६, २७, ३ अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो
गृहेषु नः

१४,१३,३:१४,३१,३ रथन्तरे श्रयस्व स्वाहा

१४, ३१, ४ पृथिव्यां वामदेव्ये श्रयस्व स्वाहा

१३, १८, १० अरिष्टा अस्माकं वीराः सन्तु

४, १४, ४[a] मा परा सेचि मत् पयः

१३, १८, १[d] मा परा सेचि नः स्वम्

१४, २६, १ तं त्वा प्र पद्ये

२, ५, १७ तेष्वहं सुमनाः सं विशामि

१६, १६, ४[b] गृहानहं सुमनसः प्रपद्ये

६, २४, ४ पूर्षैनानभि रक्षतु

१०, २४, २ अपि पन्थामगत्स्महि

६, २७, ३ गृहा मा विभीत मा वेपिढ्वम्
ऊर्जं बिभ्रत एमसि।

१६, १६. ४[a] ऊर्जं विभ्रद्वः सुवनिः सुमेधा

१६,१६, ४[b] गृहानैमि मोदमानः सुवर्चाः
येषामध्येति प्रवसन्येषु सौमनसोबहुः।
गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तुजानतः
उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः।
अथोऽन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः ।।

७, १७, १ यासामूधश्चतुर्बिलं
मधोः पूर्णं घृतस्य च।
ता नः सन्तु पयस्वतीर्
अस्मिन् गोष्ठे वयोवृधः ।।

१, ९, ९ यन्मे माता प्रममाद यच्चचाराननु-
व्रतम्

१, ९, ६ आभूरन्योऽपपद्यताम्

१, ९, ९ तन्मे रेतः पिता वृक्ताम्

१७, १८, १ धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितम्

९, १४, २ प्रति प्रजायां प्रति तिष्ठामि भव्ये
ये समानाः समनसः

१, ९, १२ पितरो यमराज्ये
तेषां लोकः स्वधा नमो
यज्ञो देवेषु कल्पताम्।

६, ५, ६ वि रक्षः	२०, २०, ७ वि रक्षो वि मधो जहि
शांगृ	**माश्रौ**
१, ४, २ हंसः शुचिषत्	६, १, ४ हंसः शुचिषत्
१, ४, २ ममाऽग्ने वर्चः	१, ४, १, ७ ममाग्ने वर्चः
,, ६, ५ अनाघृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम्	२, २, १, ४ अनाधृष्टमसि
,, ६, ६ आ नः प्रजाम्	१, ६, ४, २१ आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिः
,, ८, १८ मह्हीनां पयोऽसि	२, १, १, ३५ मह्हीनां पयोऽसि
,, १५, ३ अक्षन्नमीमदन्त	१, १, २, ३६ अक्षन्नमीमदन्त
,, ,, १६ वनस्पते शतवल्शः	१, ८, १, १२ वनस्पते शतवल्शो विरोह
,, ,, १७ सुत्रामाणम्	५, १, ४, २५ सुत्रामाणम्
,, १६, ६ कया नश्चित्रः	६, २, ३ कया नश्चित्र आ भुवत्
,, १७, १ दधिक्राव्णो अकारिषम्	२, ५, ४, १४ दधिक्राव्णो अकारिषम्
,, २०, ५ अग्निना रयिम्	५, १, ३, १८ अग्निना रयिम् अश्नवत्
,, २२, १५ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्	६, १, ४ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्
,, २२, १५ त्रिवृत्ते शिरः	६, १, ४ त्रिवृत्ते शिरः
,, २४, ६ वाक्	८, २, १ वाक्
,, २७, ८ अग्न आयूंषि	१, ५, ३, १७ अग्न आयूंषि पवसे
,, ,, ८ संपृच्यध्वमृतावरीः	,, १, ३, ३२ संपृच्यध्वमृतावरीः
,, २८, ८ ऊर्मिणा मधुमत्तमाः	,, १, ३, ३२ ऊर्मिणा मधुमत्तमाः
२, ४, ६ एषा ते अग्ने समित्	,, ६, १, ३४ एषा ते अग्ने समित्
२, १०, ४ एधोऽस्येधिषीमहि	,, ७, ४, ४६ एधोऽस्येधिषीमहि
२, १४, ५ वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्	१, ६, ३, १ वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्
३, १, १३ वनस्पते वीड्वङ्गः	७, १, २ वनस्पते वीड्वङ्गः
,, २, २ कोऽसि	२, ३, ७, १ कोऽसि
,, ४, ४ अरिष्टा अस्माकं वीराः	१, ४, ३, ६ अरिष्टा अस्माकं वीराः
,, १०, २ इन्द्राय त्वा श्रमो ददत्	६, ५, ३ इन्द्राय त्वा सुमोऽददात्
३, १०, २ यावतीनामिदं करिष्यामि भूयसीनामुत्तमां समां क्रियासम्	६, ५, ३ यावतीनामिदं करोमि भूयसीनामुत्तरां समां क्रियासम् ।
४, २, ६ अभि रम्यताम्	८, २० अभि रम्यताम
६, ४, १ दीक्षे मा मा हिंसीः	२, १, २, ३६ दीक्षेन्मा मा हासीत् सतपा

६, ७, १, ९ अदब्धं मनः	२, १, २, ३६ अदब्धं चक्षुररिष्टं मनः सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठः
६, ५, ६ वि रक्षः	६, २, ५ वि रक्षो वि मृधो जहि

शांगृ.	लाश्रौ
१, ६, ५ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम् । अञ्जसा सत्यमुप गेषम् । सुविते मा धाः।।	५, ६, ६ अनाधृष्टमनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम् । अञ्जसा सत्यमुप गेषम् । सुविते मा धाः।।
१, १५, ३ अक्षन्नमीमदन्त	५, २, १० अक्षन्नमीमदन्त हि
" १७, १ दधिक्राव्णो अकारिषम्	२, ७, १० दधिक्राव्णः
" २२, १५ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्	४, ३, १० सुपर्णोऽस्मि गरुत्मान्
" २७, ८ अग्न आयूंषि	१, ५, ११ अग्ने आयूंषि
२, १०, ४ एधोऽस्येधिषीमहि, समिदसि ।	२, १२, १२ एधोऽस्येधिषीमहि, समिदसि समेधिषीमहि ।
३, ४, ४[b] मा परा सेचि नो धनम्	२, १, ९[d] मा परा सेचि नो धनम्
" ७, २ गृहा मा बिभीत मा वेपध्वम् ऊर्जं बिभ्रत एमसि । ऊर्जं बिभ्रद् वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ।।	३, ३, १ गृहा मा बिभीत मा वेपिढ्वम् ऊर्जं बिभ्रत एमसि । ऊर्जं बिभ्रद् सुमेधा वसुमना गृहानैमि मनसा दैवेन ।।
" ७, २ येषामध्येति प्रवसन्येषु सौमनसो बहुः । गृहानुप ह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ।।	३, ३, १ येषमध्येति प्रवसन्येषु सौमनसो बहुः। गृहानुप ह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ।।
" ७, २ उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः। अथोऽन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः।।	३, ३, १ उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः। अथोऽन्नस्य यो रस उपहूतो गृहेषु नः ।।

शांगृ.	वैश्रौ
१, ६, ५ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यम् ।। अञ्जसा सत्यमुप गेषम् ।।	१३, १८ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽभिशस्तिपा अनभिशस्तिः ।। अञ्जसा सत्यमुप गेषम् ।।
१, ६, ५ सुविते मा धाः	१३, १८ स्वते मा धाः
" १२, ९ मधुमतीरोषधीः	२७, ३० मधुमतीरोषधीः
" १५, १ प्र त्वा मुश्चामि	४, ११ प्र त्वा मुञ्चामि
१, " १७ सुत्रामाणम्	११, ११ सुत्रामाणम्

---

१ अस्मि इति अपमुद्रणम्

१, १५, १८ अश्मन्वती	१२, ११ अश्मन्वती
" १७, १ दधिक्राव्णो अकारिषम्	२३, १७; ३२, ३३ दधिक्राव्णः
" २१, ३ अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्	३८, १ अक्षीभ्यां ते
" २२, १२ राकामहम्	१, १६ राकामहम्
३, १, १३ वनस्पते वीड्वंगः	६, ८, ३४, १५ वनस्पते वीड्वंगः
३, २, २ कोऽसि	२०, ६ कोऽसि

शांगृ.	आपमं.
१, ६, ६ आ नः प्रजाम्	१, ११, ५ आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिः
१, ९, ६ सोमो जनिमान्त्स माऽमुया जनिमन्तं करोतु स्वाहा	" ४, १ सोमाय जनिविदे स्वाहा
" १२, ४ समञ्जन्तु विश्वे देवाः	" ११, ३ समञ्जन्तु विश्वे देवाः
" १३, १ सम्राज्ञी श्वसुरे भव	" ६, ६ सम्राज्ञी श्वशुरे भव
" १३, २ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तम्	" ३, ३ गृभ्णामि ते सुप्रजास्त्वाय हस्तम्
" १३, ४ अमोहमस्मि सा त्वम् । सा त्वमस्यमोऽहम् । द्यौरहं पृथिवी त्वम् । ऋक् त्वमसि सामाहम् । सा मामनुव्रता भव । तावेह विवहावहै । प्रजां प्र जनयावहै । पुत्रान्विन्दावहै बहून् । ते सन्तु जरदष्टयः ॥	" ३, १४ सा त्वमस्यमूहम । अमूहमस्मि सा त्वम् । द्यौरहं पृथ्वी त्वम् । रेतोऽहं रेतोभृत्वम् । मनोऽहमस्मि वाक्त्वम् । सामाऽहमस्म्यृक्त्वम् । सा मामनुव्रता भव । पुंसे पुत्राय वेत्तवै श्रियै पुत्राय वेत्तवै ॥
१, १३, ११ एहि सूनृते	१, ३, १४ एहि सूनृते
१, १३, १२ एह्यश्मानमा तिष्ठाश्मेव त्वं स्थिरा भव । अभि तिष्ठ पृतनायतः सहस्व पृतनायतः ॥	" ५, १ आ तिष्ठेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव । अभि तिष्ठ पृतन्यतः सहस्व पृतनायतः ॥
१, १४, १ इयन्नार्युप ब्रूते लाजानावपन्तिका । शिवा ज्ञातिभ्यो भूयासं चिरं जीवतु मे पतिः स्वाहा ॥	१, ५, २ इयं नार्युप ब्रूते कुल्पान्यायपन्तिका । दीर्घायुरस्तु मे पतिर्जीवातु शरदश्शतम् ॥
१, १४, ६ इष एकपदी । ऊर्जे द्विपदी । रायस्पोषाय त्रिपदी । मायोभव्याय चतुष्पदी । पशुभ्यः पञ्चपदी । ऋतुभ्यः षट्पदी । सखा सप्तपदी भव ।	१, ३, ७-१३ एकमिषे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । त्रीणि व्रताय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । सखा सप्तपदा भव सखायौ सप्तपदा बभूव ।
१, १५, १ प्र त्वा मुञ्चामि	१, ५, १६ प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्

१, १५, ६ खे रथस्य	१, १, ९ खेऽनसः खे रथः खे युगस्य शचीपते
" " १३ सुकिंशुकम्	" ६, ४ सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपम्
" " १४ मा विदन् परिपन्थिनः	" ६, १० मा विदन् परिपन्थिनः
" " १५ ये वध्वः	" " ९ ये वध्वश् चन्द्रं वहतुम्
" " २२ इह प्रियम्	" ९, ४ इह प्रियं प्रजया ते समृध्यताम्
" १६, ५ अघोरचक्षुः	" १, " अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि
" " ८ आ ते योनिम्	" १३, १८ आ गर्भो योनिमेतु ते
" ८, ९ ध्रुवैधि पोष्या मयि	" ८, ९ ध्रुवैधि पोष्या मयि
" १८, ३ अग्ने प्रायश्चित्तिरसि त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि	१, १०, ३ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
" " " वायो प्रायश्चित्तिरसि त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि	१, १०, ४ वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
" " " अर्यमणं तु देवं कन्या अग्निमयक्षत। सेमां देवो अर्य्यमा प्रेतो मुञ्चतु मामुतः ।।	" ५, ७ अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत। स इमां देवो अध्वरः प्रेतो मुञ्चाति नामुतः ।।
१, १९, १ उदीर्ष्वातः पतिवती	१, १०, २ उदीर्ष्वातः पतिवति ह्येषा
" १९, ५ यथा भूमिरग्निगर्भा यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी। वायुर्यथा दिशां गर्भ एवं गर्भं दधामि तेऽसौ ।।	" १२, ५ यथा पृथिव्यग्निगर्भा द्यौर्यथेन्द्रेण गर्भिणी। वायुर्यथा दिशां गर्भ एवं गर्भं दधातु ते ।।
१, १९, ६ आ ते योनिं गर्भ एतु पुमान् बाण इवेषुधिम् । आ वीरो अत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ।।	१, १२, ९ आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान्बाण इवेषुधिम् । आ वीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ।।
१, १९, ७ पुमांसं पुत्रं जनय तं पुमाननु जायताम्	१, १३, २ पुमांस्ते पुत्रो नारि तं पुमाननु जायताम्
१, १९, १० यानि भद्राणि बीजानि पुरुषा जनयन्ति नः । तेभिष्ट्वं पुत्रं जनय सुप्रसूर्धेनुका भव ।।	१, १३, ३ यानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्ति नः । तैस्त्वं पुत्रान्विन्दस्व सा प्रसूर्धेनुका भव ।।
१, १९, १२ यस्य योनिं पतिरेतो गृभाय पुमान् पुत्रो धीयतां गर्भे अन्तः । तं पिपृहि दशमास्यान्तरुदरे	१, १२, ८ व्यस्य योनिं प्रति रेतो गृहाण पुमान् पुत्रो धीयतां गर्भो अन्तः तं माता दश मासो बिभर्तु

स जायतां श्रैष्ठयत्तमः स्वानाम् ।।
१, २१, ३ अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्
" २२, ७ धाता ददातु दाशुषे
प्राचीं जीवातुमक्षितिम् ।
वयं देवस्य धीमहि
सुमतिं सत्यधर्मणः ।।
१, २२, ७ धाता प्रजाया उत राय ईशे
धातेदं विश्वं भुवनं जजान ।
धाता पुत्रं यजमानाय दाता
तस्मा उ हव्यं घृतवज्जुहोत ।।
" " " नेजमेष परा पत
" " " विष्णुर्योनिं कल्पयतु
" " १२ राकामहम्
" २७, ७ अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्य
अनमीवस्य शुष्मिणः ।
प्र-प्रदातारं तारिष
ऊर्ज्जंन्नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ।।
" " " इममग्न आयुषे वर्चसे कृधि
तिग्ममोजो वरुण सोम राजन् ।
मातेवास्मा अदिति यँसद्
विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासत् ।।
१, २७, ६ स्योना पृथिवि भव
१, २८, ६ आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे
त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषम् । तत्ते करोमि त्र्यायुपम् ।।
१, २८, १४ तेजोऽसि स्वधितिष्टे पिता मैनं हिंसीः
१, २८, १५ येनाऽवपत् सविता श्मश्रग्रे क्षुरेण राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । येन धाता बृहस्पति-

स जायतां वीरतमः स्वानाम् ।।
१, १७, १ अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्
२, ११, ३ धाता ददातु नो रयिं
प्राचीं जीवातुमक्षिताम् ।
वयं देवस्य धीमहि
सुमतिं सत्यराधसः ।।
२, ११, २ धाता प्रजाया उत राय ईशे
धातेदं विश्वं भुवनं जजान ।
धाता पुत्रं यजमानाय दाता
तस्मा उ हव्यं घृतवद्विधेम ।।
१, १२, ७ नेजमेष परा पत
" " १ विष्णुर्योनिं कल्पयतु
२, ११, १० राकामहं सुहवाँ सुष्टुती हुवे
२, १५, १५ अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्य,
अनमीवस्य शुष्मिणः ।
प्र-प्रदातारं तारिष
ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ।।
२, ४, २ इममग्न आयुषे वर्चसे कृधि
प्रियं रेतो वरुण सोम राजन् ।
मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ
विश्वेदेवा जरदष्टिर्यथासत् ।।
२, १५, २ स्योना पृथिवि भव
२, १, २ आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे
२, ७, २ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुषम् । तन्मे अस्तु त्र्यायुषम् ।।
२, ७, ३ शिवो नामाऽसि । स्वधितिस्ते पिता । नमस्ते अस्तु । मा मा हिंसीः
२, १, ३ येनाऽवपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्मणो वपतेदमस्याऽऽयुष्माञ्जरदष्टिर्यथाऽसदयमतो ।

रिन्द्रस्य चाऽपच्छिरः। तेन ब्रह्माणो वपतेदमद्याऽऽयुष्मान् दीर्घायुरयमस्तु वीरोऽसौ ॥	येन पूषा बृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चाऽऽयुषेऽवपत्। तेनाऽस्याऽऽयुषे वप सौश्लोक्याय स्वस्तये ॥
२, १, ३० मित्रस्य चक्षुर्वरुणं बलीयस् तेजो यशस्वि स्थविरं समृद्धम्। अनाहनस्यं वसनं चरिष्णु परीदं वाज्यजिनं दधेऽहम्॥	२, २, ११ मित्रस्य चक्षुर्वरुणं बलीयस् तेजो यशस्वि स्थविरं समिद्धम्। अनाहनस्यं वसनं जरिष्णु परीदं वाज्यजिनं दधेऽहम्॥
२, २, १ इयं दुरुक्तात् परिबाधमांना वर्णं पवित्रं पुनती न आगात्। प्राणापानाभ्यां बलमाविशन्ती सखा देवी सुभगा मेखलेयम्॥	२, २, ६ इयं दुरुक्तात् परिबाधमाना शर्म वरूथं पुनती न आगात्। प्राणापानाभ्यां बलमाभरन्ती प्रिया देवानां सुभगा मेखलेयम्॥
२, २, १ भगस्ते हस्तमग्रभीत् सविता हस्तमग्रभीत्। पूषा ते हस्तमग्रभीदर्यमा हस्तमग्रभीत्। मित्रस्त्वमसि धर्मणाऽग्निराचार्यस्तव॥	२, ३, ३ अग्निष्टे हस्तमग्रभीत् सोमस्ते हस्तमग्रभीत् सविता ते हस्तमग्रभीत्सरस्वती ते हस्तमग्रभीत्पूषा ते हस्तमग्रभीदर्यमा ते हस्तमग्रभीदंशस्ते हस्तमग्रभीद्भगस्ते हस्तमग्रभीन्… मित्रस्त्वमसि धर्मणाऽग्निराचार्यस्तव॥
२, ४, ५ ब्रह्मचार्यसि, समिधमाधेहि अपोऽशान, कर्म कुरु, मा दिवा सुषुप्थाः।	२, ६, १४ ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान। कर्म कुरु। मा सुषुप्थाः।
२, १०, ४ अग्नये समिधमहार्षं बृहते जातवेदसे	२, ६, २ अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे
" " " एधोऽस्येधिषीमहि। समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि स्वाहा	" " ३ एधोऽस्येधिषीमहि। समिदसि… तेजोऽसि तेजो मयि धेहि स्वाहा
" " " समिद्धो मां समर्धय प्रजया च धनेन च स्वाहा -	" " ७ सं माऽग्ने वर्चसा सृज प्रजया च धनेन च स्वाहा।
" " " एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चा च प्यायस्व वर्धिषीमहि वयमा च प्यासिषीमहि स्वाहा।	" " ११ एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चा प्यायस्व च तयाऽहं वर्धमानो भूयासमाप्यायमानश्च स्वाहा।
२, १४, ५ वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्	२, १५, १८ वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्
२, १८, ३ देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी, तं ते परिददामि गोपायस्व	२, ३, ३१ असावेष ते देव सूर्य ब्रह्मचारी तं गोपाय स मा मृतैष ते सूर्य

तं मा मृधस्व	दीर्घायुस्स मा मृत ।
३, १, ७ आयुष्यं वर्चस्यम्	२, ८, १ आयुष्यं वर्चस्यं सुवीर्यम्
" २, ९ एनं कुमारस्तरुण आ वत्सो भुवनस्परि । एनं परिस्रुतः कुम्भ्या आ दध्नः कलशैर्गमन् ॥	२, १५, ४ आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जगता सह । आ आ परिस्रुतः कुम्भा आ दध्नः कलशीरयन् ॥
३, ३, १ इहैव स्थूणे प्रति तिष्ठ ध्रुवाश्वावती गोमती सीलमावती । क्षेमे तिष्ठ घृतमुक्षमाणेहैव तिष्ठ निमिता तिल्विला स्थिजिरावती ॥ मध्ये पोषस्य तृम्पतां मा त्वा प्रापन्नघायवः ॥	२, १५, ३ इहैव तिष्ठ निमिता तिल्विला स्यादिरावती । मध्ये ताल्पस्य तिष्ठान्मा त्वा प्रापन्नघायवः ॥
३, ३, ७ श्रीस्तूपः	२, १५, ११ श्रीस्ते स्तूपः
" " " धर्मस्थूणाराजः	" " १० धर्मस्ते स्थूणाराजः
" ४, ४ अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परा सेचि नो धनम् ॥	" " १६ अरिष्टा अस्माकं वीरास्सन्तु मा परा सेचि मे धनम् ॥
" " ८ अमीवहा वास्तोष्पते	" " २१ अमीवहा वास्तोष्पते
३, ४, १० इन्द्रस्य गृहाः शिवा वसुमन्तो वरूथिनस्तानहं प्र पद्ये सह जायया सह प्रजया सह पशुभिः सह रायसपोषेण सह यन्मे किञ्चास्ति तेन ॥	२, १५, १३ इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तो वरूथिनस्तानहं सुमनसः प्र पद्ये ।
३, ५, ३ गृहान् भद्रान् सुमनसः प्रपद्येऽवीरघ्नो वीरतरः सुवीरान् । इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणा अन्येष्वहं सुमनाः सं विशेयम् ॥	१, ८, २ गृहान्भद्रान्त्सुमनसः प्र पद्येऽवीरघ्नो वीरवतः सुवीरान् । इरां वहतो घृतमुक्षमाणास्तेष्वहं सुमनास्सं विशामि ॥
३, ७, ५ विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय । मयि पद्यायै विराजो दोहः ॥	२, ९, १३ विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय । मम पद्याय वि राज ॥
३, १३, ३ वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान् वेत्थ सुकृतस्य लोके । मेदसः कुल्या उप तान्स्रवन्तु सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा ॥	२, २०, २८ वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ निहितान् पराके । मेदसः कुल्या उप तान्क्षरन्तु सत्या एषामाशिषस्सन्तु कामै स्वाहा ॥
३, १३, ५ अन्तर्हिता म ऋतवोऽहोरात्राश्च सन्धिजाः । मासाश्चार्धमासाश्चान्यमन्तः पितुर्द्द्धेऽमुष्यै स्वाहा ॥	२, १९, ६ अन्तर्दध ऋतुभिरहोरात्रैश्च सन्धिभिः । अर्धमासैश्च मासैश्चान्तरन्यं प्रपितामहाद्दधेऽमुष्मै स्वाहा॥

३, १३, ५ यास्तिष्ठन्ति याः स्रवन्ति याः दभ्राः परिसस्रुषीः । अद्भिः सर्वस्य भर्तृभिरन्यमन्तः पितुर्द्दधेऽमुष्यै स्वाहा ॥

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता । रेतस्तन्मे पिता वृङ्क्तां मातुरन्योऽव पद्यताऽमुष्यै स्वाहा ॥

२, १९, २ यास्तिष्ठन्ति या धावन्ति या आर्द्रोघ्नीः परि तस्थुषीः अद्भिर्विश्वस्य भर्त्रीभिरन्तरन्यं पितुर्दधेऽमुष्मै स्वाहा ॥

२, १९, ३ यन्मे पितामही प्रलुलोभ चरन्त्यननुव्रता । तन्मे रेतः पितामहो वृङ्क्तामाभु रन्योऽव पद्यताममुष्मै स्वाहा ॥

३, १४, २ उक्थ्यश्चाऽतिरात्रश्च सद्यःक्रीश्छन्दसा सह । अपूपकृदष्टके नमस्ते सुमनामुखि स्वाहा ॥

२, २१, १ उक्थ्यश्चास्यतिरात्रश्च साद्यस्क्रीश्छन्दसा सह । अपूपघृताहुते नमस्ते अस्तु मांसपिप्पले स्वाहा ॥

४, १८, १ अप श्वेत पदा जहि पूर्वेण चाऽपरेण च । सप्त च वारुणीरिमाः सर्वाश्च राजबान्धवैः स्वाहा । श्वेताय वैदार्वाय स्वाहा, विदार्वाय स्वाहा । तक्षकाय वैशालेयाय स्वाहा । विशालाय स्वाहा ॥

२, १७, २६ अप श्वेत पदा जहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च मानुषीरिमास्तिस्रश्च राजबन्धवीः ॥ न वै श्वेतस्याध्याचारेऽहिर्जघान कं चन । श्वेताय वैदर्वाय नमो नम श्वेताय वैदर्वाय ॥

शांगृ०

" ६, ५ आ नः प्रजाम्

साममं०

" २, १८ आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वर्यमा । अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमाविश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

१, १२, ४ समञ्जन्तु विश्वे देवाः

१, २, १५ समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ । सम्मातरिश्वा सन्धाता समुदेष्ट्री दधातु नौ ॥

१, ३१, १ सम्राज्ञी श्वशुरे भव

१, २, २० सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव । ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥

१, १३, २ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तम्

१, २, १६ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः । भगो अर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः ॥

१, १३, १२ एह्यश्मानमा तिष्ठाश्मेव त्वं स्थिरा भव । अभि तिष्ठ पृतन्यतः सहस्व पृतनायतः ॥	१, २, १ इममश्मानमारोहाश्मेव त्वं स्थिरा भव । द्विषन्तमपबाधस्व मा च त्वं द्विषतामधः ॥
१, १४, १ इय न्नार्युप ब्रूतेऽग्नौ लाजानावपन्तिका । शिवा ज्ञातिभ्यो भूयासं चिरं जीवतु मे पतिः स्वाहा ॥	१, २, २ इयं नार्युप ब्रूतेऽग्नौ लाजानावपन्ती । दीर्घायुरस्तु मे पतिः शतं वर्षाणि जीवत्वेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा ॥
१, १४, ६ इष एकपदी, ऊर्जे द्विपदी, रायस्पोषाय त्रिपदी, मायोभव्याय चतुष्पदी, पशुभ्यः पञ्चपदी, ऋतुभ्यः षट्पदी, सखा सप्तपदी भव ॥	१, २, ६-१३ एकमिषे विष्णुस्त्वा नयतु द्वे विष्णुस्त्वा नयतु त्रीणि व्रताय विष्णुस्त्वा नयतु चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयतु पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु षड् रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयतु सप्त सप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु सखा सप्तपदी भव सख्यं ते गमेयम् । सख्यं ते मा योषाः सख्यं ते मा योष्ठाः ॥
" १५, १३ सुकिंशुकम्	" ३, ११ सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपम् ।
" " १४ मा विदन्न् परिपन्थिनः	" " १२ मा विदन् परिपन्थिनः
१, १६ ५ अघोरचक्षुः	१, २, १७ अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूर्ज्जीवसूर्देवकामाः स्योना शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥
१, १७, ९ पुमांसावश्विनावुभौ	१, ४, ८ पुमांसावश्विनावुभौ
" " " पुमानिन्द्रश्चाग्निश्चा	" " " पुमानग्निश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तवोदरे ।
१, १८ ३ अग्ने प्रायश्चित्तिरसि त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । याऽस्याःपतिघ्नी तनूस्तामस्या अप जहि वायो प्रायश्चित्तिरसि त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । याऽस्या अपुत्रिया तनूस्तामस्या अप जहि ॥	१, ४, १ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । याऽस्याः पतिघ्नी तनूस्तामस्या अप जहि वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । याऽस्या अपुत्र्या तनूस्तामस्या अप जहि ॥
" " " सूर्य प्रायश्चित्तिरसि त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ॥	" " ४ सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ॥

१, १८, ३ याऽस्या अपशव्या तनूस्तामस्या अप जहि	१, ४, ४ याऽस्या अपशव्या तनूस्तामस्या अप जहि
,, ,, ,, अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत सेमां देवो अर्यमा प्रेतो मुञ्चातु मामुतः ॥	,, २, ३ अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुञ्चातु मामुतः ॥
१, १६, ७ पुमांसं पुत्रं जनय तं पुमाननु जायताम् । तेषां माता भविष्यसि जातानां जनयांसि च ॥	१, ४, ६ पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान्देवो बृहस्पतिः । पुमांसं पुत्रं विन्दस्व तं पुमाननु जायताम् ॥
१, २२, १० अयमूर्जावतो वृक्ष ऊर्जीव फलिनी भवेत्	१, ५, १ अयमूर्जावतो वृक्ष ऊर्जीव फलिनी भव
१, २२, १२ विष्णुर्योनिं कल्पयतु	१, ४, ६ विष्णुर्योनिं कल्पयतु
,, ,, ,, राकामहम्	,, ५, ३ राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे
,, २७, ६ स्योना पृथिवि	२, २, ७ स्योना पृथिवि नो भव
,, २८, ६ आप उदन्तु जीवसे	१, ६, ३ आप उदन्तु जीवसे
,, ,, ,, त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तत्ते अस्तु त्र्यायुषम् ॥	,, ,, ८ त्र्यायुषं जमदग्ने कश्यपस्य त्र्यायुषम् । अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तत्ते करोमि त्र्यायुषम् ॥
१, २८, १५ यो नावपत् सविता श्मश्र्वग्रे क्षुरेण राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । येन धाता बृहस्पतिरिन्द्रस्य चाऽवपच्छिरः । तेन ब्रह्माणो वपतेदद्याऽऽयुष्मान् दीर्घायुरयमस्तु वीरोऽसाविति ॥	१, ६, ७ येन पूपा बृहस्पते र्वायोरिन्द्रस्य चाऽवपत् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायुष्ट्वाय वर्चसे ।
२, २, १ इयं दुरुक्तात् परिवाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती न आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमाविशन्ती सखा देवी सुभगा मेखलेयम् ॥	१, ६, २७ इयं दुरुक्तात् परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म आगात् प्राणापानाभ्यां बलमाहरन्ती स्वसा देवी सुभगा मेखलेयम् ॥
२, ३, १ भगस्ते हस्तमग्रभीत् सविता हस्तमग्रभीद् अर्यमा हस्तमग्रभीत् मित्रस्त्वमसि धर्मणा ॥	१, ६, १५ अग्निष्टे हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् अर्यमा हस्तमग्रहीत् मित्रस्त्वमसि कर्मणा ॥
,, ४, १ मम व्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु	,, २, २१ मम व्रते ते हृदयं दधातु मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु

शांगृ.	बृदे.
१, ४, २ अद्या नो देव सवितः	५, ८९ अद्या नो देव सवितर् इयं दुःस्वप्न-प्रणाशिनी
,, ,, ,, अपेहि मनसस्पते	८, ६७ दुःस्वप्नघ्नमपेहीतिनिपातीन्द्रोऽग्नि-रेव च आसीद्दृषिदीर्घतमाः कपोतो नाम नैर्ऋतः ॥
,, ,, ,, इन्द्र श्रेष्ठानि	४, ७४ निरुक्तं तदिदं वार्यम् इन्द्र श्रेष्ठा-न्यृचान्त्यया
,, ,, ,, यो मे राजन्	४, ८३ आदित्यानामिमाः सूक्तमिदं वारुण-मुच्यते । वारुणी यो म इत्याद्या दुस्वप्नाद्य-प्रणाशिनी ॥
,, १२, ३ रैभ्यास्यादितिः	७, २३ विस्पष्टमुत्तरा त्वासामृक् चन्द्रमस-मर्चति । सूर्यायै भाववृतं तु रैभीत्यष्टभिरुच्यते ॥
,, १२, ४ समञ्जन्तु विश्वे देवाः	७, १३७ समञ्जन्तु विश्वे देवाः
,, १३, २ गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तम्	७, १३५॰ गृभ्णामि त ऋचा हस्तं गृह्णन्नथ धनाशिपः
,, १५, ५ ये वध्वः	७, १३३ अन्यत्र मैथुनाद्भर्तुर्हरणं प्रतिषिध्यते । ये यक्ष्मनाशिनी स्तौति द्वृचे मा परि-पन्थिनः ॥
,, १५, १७ सुत्रामाणम्	७, १०४ तस्यैव चायुषोऽर्थाय देवान्स्तौत्यभ्य-याद्दृपिः सुत्रामाणंमहीमू पु दक्षस्येत्यदिते स्तुतिः ॥
,, १६, ५ अघोरचक्षुः	८, १३७ अघोर०
,, १६, ७ उत त्या दैव्याभिपजा	६, ४९ उतेत्याश्विन्यृगष्टमी
,, २१, १ ब्रह्मणाग्नि. संविदानः	८, ६५ ऐन्द्राग्नं मन्यते यास्क एके लिङ्गोक्त-दैवतम् राक्षोघ्नाग्नेयमित्युक्तं यत्त्वेतद्ब्रह्मणेति तु ॥
,, २१, ३ अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां	८, ६६ अक्षीभ्यां यक्ष्मनाशनम्
,, २२, १२ नेजमेष परा पत	८, ८३ नेजमेपेति गर्भार्थं वा तदुच्यते
१, २२, १२ विष्णुर्योनिं कल्पयतु	८, ८२ यद्विष्णुरिति सूक्तं तु वैश्वदेवं प्रचक्षते
,, २७, ७ महश्चित्	४, ४९ महश्चिदिति चैवेन्द्रं सहस्रमिति चैतया

१, २७, ८ अग्न आयूंषि	६, १३१ अग्न आयूंषीति चासु तिसृष्वग्निनिपातभाक्
२, २, १४ आ गन्ता मा रिषण्यत	६, ५७ आ गन्त मारुत सूक्तं वयसित्यैन्द्रमुत्तरम्
२, १४, २६ मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः	१, ४६ ऋङ् मोघमन्नं निन्दा च शापः
३, १, १३ वनस्पते वीड्वङ्गः	५, ११२ वनस्पते वीड्वङ्गः परं यत् तदाचार्या भाववृत्तं वदन्ति ।
४, ५, ८ आऽग्ने याहि मरुत्सखा	६, १२८ आऽग्ने याहीति मध्यमः

श्रौत-पदाऽनुक्रमणिका

श्रौतपदाऽनुक्रमणिका

सौत्र-पदाऽनुक्रमणिका

सौत्रपदाऽनुक्रमणिका

गृह्यान्तर्गतऋग्वेदमन्त्रानुक्रमणिका

INDEX OF RV. MANTRAS in ŚG, KG and ĀG SŪTRAS

CITATIONS	SOURCES
अभि व्ययस्व खदिरस्य ŚG 1, 15, 10	iii, 53, 19
अभि व्ययस्व खदिरस्य सारम् KG 1, 9, 3	,, ,,
अमीवहा वास्तोष्पते ŚG iii, 4, 8	Vii, 55, 1
अयं ते योनिः ŚG V, 1, 3	iii, 29, 10
अव ते हेलः ŚG V, 2, 4	1, 24, 14
अवसृज पुनरग्ने (तिसृभिः) KG V, 5, 4	X, 16, 5-7
अवसृष्टा परा पत AG iii, 12, 18	VI, 75, 16
अश्मन्वती (?) ŚG 1, 15, 18	X, 53, 8
अश्मन्वतीः KG 1, 9, 15; V, 4, 6	,, ,,
अश्मन्वती रीयते संरभध्वम् AG 1, 8, 2; IV, 6, 13	,, ,,
अस्मा-अस्मा इदन्धसः ŚG VI, 4, 4	VI, 42, 4
अस्माकमुत्तमं कृधि AG ii, 6, 12	IV, 31, 15
अस्मे प्रयन्धि मघवन् ऋजीषिन् AG 1, 15, 3	iii, 36, 10
अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम् AG iii, 12, 11	VI, 75, 14
आ गन्ता मा रिषण्यत ŚG ii, 2, 14; KG ii, 2, 9	Viii, 20, 1
आ गावो अग्मन् ŚG iii, 9, 3; KG iii, 5, 6; IV, 3, 2	VI, 28
आ गावीय AG ii, 10, 7	,, ,,
आ अग्ने याहि मरुत्सखा ŚG IV, 5, 8; KG iii, 7, 10; AG iii, 5, 7	Viii, 103, 14
आञ्जनगन्धिम् ŚG VI, 2, 5	X, 146, 6
आ ते अग्न ऋचा हविः AG 1, 1, 4 (cited in full)	VI, 16, 47
आ ते पितः AG IV, 8, 23	ii, 33, 1
आ त्वाहार्षमन्तरेधि AG iii, 12, 2	X, 173, 1
आदित्या अव हि ख्यत ŚG 1, 4, 2; KG 1, 1, 1	Viii, 47, 11-18
आ नः प्रजाम् ŚG 1, 6, 6; KG 1, 2, 3	X, 85, 43
आ नः प्रजां जनयन्तु प्रजापतिः AG 1, 8, 9 (चतसृभिः)	,, ,,
आपो अस्मान् KG V, 4, 3	X, 17, 10
आपो हि ष्ठा KG V, 4. 1	X, 9, 1
आपो हि ष्ठा मयोभुवः AG ii, 8, 12; 9, 8; IV, 6, 14	,, ,,
आपो हिष्ठीय ŚG 111, 1, 4; KG iii, 1, 2	,, ,,
आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिः AG iii, 10, 5	iii, 45, 1
आयुष्यं वर्चस्यम् ŚG iii, 1, 7; KG 111, 1, 2	RV, Khila X, 129, 1
आयुष्यम् AG iii, 8, 21	,, ,,
आ रोहत ŚG iii, 1, 10	X, 18, 6
आ रोहतायुर्जरसं वृणानाः AG IV, 6, 8	,, ,,
आ वदंस्त्वं शकुने भद्रमावद ŚG IV, 5, 8; KG iii, 7, 10; AG iii, 5, 7	ii, 43, 3
आश्रुत्कर्ण KG 1, 20, 6	1, 10, 9
इदं विष्णुः ŚG V, 2, 6	1, 22, 17
इन्द्रश्च मृलयाति नः ŚG VI, 5, 6	ii, 41, 11

CITATIONS	SOURCES
इन्द्र श्रेष्ठानि ŚG 1, 4, 2; KG 1, 1, 1	
इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि ŚG iii, 1, 16; KG iii, 1, 10; AG 1, 15, 3	ii, 21, 6
इमं यज्ञम् KG 1, 5, 21	1, 91, 10
इमं जीवेभ्यः KG V, 8, 5	X, 18, 4
इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि AG IV, 6, 9	,, ,,
इममग्ने चमसं मा वि जिह्वरः AG IV, 3, 25	X, 16, 8
इमं मे वरुण ŚG V, 2, 4; KG 1, 5, 29	1, 25, 19
इमा नारीः KG V, 8, 5	X, 18, 7
इमा नारी विधवाः सुपत्नीः AG IV, 6, 12	,, ,,
इमां धियं शिक्षमाणस्य ŚG V, 2, 4	Viii, 42, 3
इमामग्ने शरणिं मीमृषो नः AG 1, 23, 25	1, 31, 16
इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने ŚG V, 6, 2	1, 114, 1
इमां रुद्राय AG IV, 8, 23	,, ,,
इमा रुद्राय स्थिरधन्वने AG IV, 8, 23	Vii, 46, 1
इमे जीवा वि मृतैराववृत्रन् AG IV, 4, 9	X, 18, 3
इह प्रियम् (सप्त) ŚG 1, 15, 22	X, 85, 27-33
इह प्रियं प्रजया ते समृध्यताम् (एका) KG 1, 9, 17; AG 1, 8, 8	,, ,,
इहैव स्तम् ŚG 1, 16, 12	X, 85, 42
इहैवायमितरो जातवेदाः AG IV, 6, 5	X, 16, 9 cd
उच्चा समुद्रः ŚG iii, 3, 10; KG iii, 2, 14	V, 47, 3

CITATIONS	SOURCES
उच्चा दिवि ŚG ii, 12, 16; KG ii, 7, 28	X, 107, 2
उच्छिष्टम् KG 11, 1, 35	1, 28, 9
उत त्या दैव्या भिषजा ŚG 1, 16, 7; KG 1, 10, 6	Viii, 18, 8
उत त्वावधिरं वयम् KG 1, 20, 6	Viii, 45, 17
उत् तिष्ठ ब्रह्मणस्पते KG V, 8, 6	1, 40, 1
उत्ते स्तभ्नामि KG V, 6, 2; AG IV, 5, 10	X, 18, 13
उदीरतामवर उत्परासः (अष्टाभिः) AG ii, 4, 6	X, 15, 1-8
उदीर्ध्वं जीवाः ŚG IV, 18, 11; KG IV, 4, 17	1, 113, 16
उदीर्ष्व नारि KG V, 3, 6	X, 18, 8
उदीर्ष्व नारि अभि जीवलोकम् AG IV, 2, 18	,, ,,
उदीर्ष्वातः पतिवती (द्वाभ्याम्) ŚG 1, 19, 1; KG 1, 12, 1	X, 35, 21-22
उदुत्तमं वरुण ŚG V, 2, 4	1, 24, 15
उदु त्यं जातवेदसम् ŚG IV, 6, 4	1, 50, 1
उदु त्यम् KG 1, 5, 29; iii, 8, 3	,, ,,
उद्व ऊर्मिः ŚG 1, 15, 20; KG 1; 9, 16	iii, 33, 13
उद्वयं तमसस्परि KG 1, 5, 29	1, 50, 10
उप सर्प मातरम् KG V, 6, 1	X, 18, 10
उप सर्प मातरं भूमिमेताम् AG, IV, 5, 7	,, ,,
उपश्वासय पृथिवीमुत द्याम् (तृचेन) AG iii, 12, 17	VI,47,29-31

CITATIONS	SOURCES
ऋतं च सत्यं च	X, 190, 1
ŚG 1, 4, 2; KG 1, 1, 1	
ऋषभं मा समानानाम्	X, 166, 1
AG ii, 6, 13	
एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व	1, 31, 18
AG 1, 23, 24	
एवा ह्यसि वीरयुः	Viii, 92, 28
ŚG Vi, 4, 4	
कद्रुद्राय	1, 43, 1
AG IV, 8, 23	
कनिक्रदज् जनुषं प्रब्रुवाणः (सूक्ते)	ii, 42-43
AG iii, 10, 9	
कया नश्चित्रः (तिसृभिः)	IV, 31, 1-3
ŚG 1, 16, 6	,, ,,
कया नश्चित्र आभुवत्	
KG 1, 10, 6; Cf (AG ii, 6, 2 BC.)	
कुषुम्भकस्तदब्रवीत्	1, 191, 16
ŚG IV, 5, 8; KG iii, 7, 10; AG iii, 5, 7	
क्रव्यादमग्निं प्र हिणोमि दूरम्	X, 16, 9 ab
AG IV, 6, 2	
क्षेत्रस्य पतिना	IV, 57, 1
ŚG IV, 13, 5; KG iii, 13, 11	
क्षेत्रस्य पतिना वयम्	,, ,,
AG ii, 10, 4	
खे रथस्य	Viii, 91, 7
ŚG 1, 15, 6; KG 1, 9, 7	
गणानां त्वा	ii, 23, 1
ŚG ii, 2, 13; KG ii, 2, 8	
गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि	V, 87, 9
ŚG IV, 5, 8; KG iii, 7, 10; AG iii, 5, 7	
गृणाना जमदग्निना	iii, 62, 18
ŚG IV, 5, 8; KG iii, 7, 10; AG iii, 5, 7	
गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तम्	X, 85, 36
ŚG 1, 13, 2; KG 1, 8, 17; AG 1, 7, 3	
गृहं गृहमहना	1, 123, 4
ŚG iii, 1, 9	
चित्तिरा उपबर्हणम्	X, 85, 7
ŚG 1, 12, 4; KG 1, 8, 4	
चित्रं देवानाम्	1, 115, 1
ŚG IV, 6, 4	
चित्रम्	,, ,,
KG 1, 5, 29; iii, 8, 3	
जीमूतस्येव भवति प्रतीकम्	VI, 75, 1
AG iii, 12, 3	
जीवं रुदन्ति	X, 40, 10
ŚG 1, 15, 2; KG 1, 9, 2; AG 1, 8, 4	
तच्चक्षुः	Vii, 66, 16
ŚG iii, 8, 7; VI, 6, 1; KG ii, 3, 13; iii, 5, 3; V, 4, 7	
तच्छंयोरावृणीमहे	RV. Khila X, 191, 5
ŚG IV, 5, 9; KG iii, 7, 11; AG iii, 5, 9	RV. I, 110, 1
ततं म आपः	1, 110, 1
KG 1, 5, 29	
तत्त्वा यामि	1, 24, 11
KG 1, 5, 29	
तत्सवितुर्वरेण्यम्	iii, 62, 10
ŚG ii, 5, 12; 7, 19; VI, 4, 8 KG ii. 3, 8	
तत्सवितुर्वृणीमहे	V, 82, 1
ŚG VI, 4, 8	
AG 1, 20, 4	
तद्वो दिवो दुहितरो विभातीः	IV, 51, 11
AG ii, 6, 15	
तदस्तु मित्रावरुणा	V, 47, 7
KG 1, 5, 29	
तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहि	X, 53, 6
AG IV, 6, 7	
तन्नस्तुरीपम्	iii, 4, 9
ŚG 1, 20, 5; KG 1, 12, 8	
त्यं चिदश्वम्	X, 143, 2
ŚG 1, 15, 11; KG 1, 4, 3; 9, 13	
त्यमु वो अप्रहणम्	VI, 44, 4
ŚG VI, 4, 4	

CITATIONS	SOURCES
त्वं तम् ŚG ii, 12, 16; KG ii, 7, 27	I, 18, 5
त्वं नः पश्चात् KG I, 5, 29	Viii, 61, 16
त्वं नो अग्ने ŚG V, 2, 4; KG I, 5, 29	IV, 1, 4
त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तात् KG V, 8, 5	X, 87, 20
त्वं सोम महे भगम् ŚG I, 25, 7; KG I, 17, 6	I, 91, 7
त्वमग्ने प्रमतिः ŚG I, 9, 5; KG I, 5, 17	I, 31, 10
त्वमग्ने व्रतपाः ŚG V, 1, 9	Viii, 11, 1
त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनाम् AG I, 4, 8	V, 3, 2
दधिक्राव्णो अकारिषम् ŚG I, 17, 1; IV, 5, 10 KG I, 10, 14; iii, 7, 12	IV, 39, 6
दीर्घस्तेऽस्त्वङ्कुशः ŚG iii, 1, 11	Viii, 17, 10
दन्तेरिव ते KG ii, 3, 11	VI, 48, 18
देवाः कपोतः ŚG V, 5, 2; AG iii, 7, 7	X, 165, 1
देवीं वाचमजनयन्त देवाः AG iii, 10, 9	Viii, 100, 11
द्वे ते चक्रे ŚG I, 15, 4; KG I, 9, 4	X, 85, 16
धनुर्हस्तादाददानो मृतस्य AG IV, 2, 20	X, 18, 9
धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितम् ŚG IV, 5, 8; KG iii, 7, 10; AG iii, 5, 7	IV, 58, 11
ध्रुवैधि पोष्या मयि ŚG I, 17, 3; KG I, 10, 12	RV. Khila X, 85, 6
नमो मरुद्भ्यः ŚG I, 4, 2; KG I, 1, 1	I, 27, 13

CITATIONS	SOURCES
नमो मित्रस्य ŚG IV, 6, 4; KG iii, 8, 3; IV, 4, 17	X, 37, 1
नि वर्तध्वम् KG V, 8, 9	X, 19, 1
नीललोहितम् ŚG I, 12, 8; KG I, 8, 8	X, 85, 28
नेजमेष परा पत (तिस्रः) ŚG I, 22, 7; KG I, 14, 6; 10 AG I, 14, 3	RV.Khila X,185,1-3
परं मृत्यो अनु परेहि पन्थाम् (चतसृभिः) AG IV, 6, 10	X,18,1-4
परि पूषा KG iii, 5, 5 ŚG iii, 9, 2	VI, 54, 10
परीमे गामनेषत AG IV, 6, 14	X, 155, 5
पिबतं च तृप्णुतं च ŚG I, 17, 7; KG I, 10, 14	Viii, 35, 10
पिशङ्गरूपः ŚG I, 20, 5; KG I, 12, 8	ii, 3, 9
पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः ŚG V, 8, 2	" "
पूषा गा अन्वेतु नः ŚG iii, 9, 1; 11, 5; KG iii, 5, 4; 6, 2	VI, 54, 5
पूषा त्वेतश्च्यावयतु KG V, 2, 6	X, 17, 3
पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य AG I, 8, 1	X, 85, 26
प्रजापते ŚG I, 18, 4; 22, 7; KG I, 14, 6	X, 121, 10
प्रजापते न त्वदेतानि KG I, 8, 26	" "
प्रजापते न त्वत् KG I, 11, 4	" "
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः AG I, 4, 4; 14, 3; ii, 4, 14	
प्रति चक्ष्व वि चक्ष्व ŚG IV, 5, 8; AG iii, 5, 7	Vii, 104, 25

CITATIONS	SOURCES
प्रति चद्दव KG iii, 7, 10	Vii, 104, 25
प्रत्यस्मै पिपीषते (तृचः) ŚG Vi, 4, 4	Vi, 42, 1-3
प्र त्वा मुञ्चामि ŚG 1, 15, 1; KG 1, 9, 1	X, 85, 24
प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् AG 1, 7, 17	,, ,,
प्र धारयन्तु मधुनो घृतस्य RV.Khila AG iii, 12, 14	Viii,59,1
प्र यो वां मित्रावरुणा (द्वे) AG iii, 12, 12	Viii, 101, 3-4
प्रेयिवांसम् KG V, 1, 7	X, 14, 1
प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्वेभिः AG iV, 4, 6	X, 14, 7
ब्रह्मणाग्निः संविदानः (षट्) ŚG 1, 21, 2; KG 1, 13, 2	X, 162, 1-6
भद्रं कर्णेभिः ŚG iii, 8, 6; V, 5, 11 KG iii, 5, 3	1, 89, 8
मधुमतीरोषधीः ŚG 1, 12, 9; KG 1, 8, 9	IV, 57, 3
मधुवाता ऋतायते (तृचेन) AG I, 24, 15	1, 90, 6-8
मधुमताः AG IV, 7, 26	,, ,,
ममाग्ने वर्चः ŚG 1, 4, 2; iii, 1, 8 KG 1, 1, 1; AG iii, 9, 2	X, 128
मयोभूः ŚG iii, 11, 15	X, 169, 1
मयोभूर्वातः ŚG iii, 9, 5; KG iii, 5, 7; iii, 6, 10	,, ,,
मयोभूर्वातो अभि वातूस्त्रा AG ii, 10, 5	,, ,,
महश्चित् ŚG 1, 27, 7; KG 1, 19, 10	IV, 12, 5
महान्तं कोषम् KG 1, 5, 4; iii, 10, 3	V, 83, 8

CITATIONS	SOURCES
महि त्रीणाम् AG iii, 10, 7	X, 185
महि वो महताम् KG 1, 1, 1	Viii, 47, 1
माता रुद्राणां दुहिता वसूनाम AG 1, 24, 32	Vii, 101, 15
मा नस्तोके (द्वाभ्याम्) ŚG V, 10, 2	1, 114, 8-9
मा नो अग्नेऽवसृजो अघाय AG ii, 1, 6	1, 189, 5
मा विदन् परिपन्थिनः ŚG 1, 15, 14; KG 1, 9, 10; AG 1, 8, 6	X, 85, 32
मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कम् KG IV, 1, 6 AG iii, 6, 4	X, 161, 1
मृत्योः पदम् KG V, 3, 28	X, 18, 2
मैनमग्ने वि दहः (दश) KG V, 3, 28	X, 16, 1-10
मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः ŚG ii, 14, 26; KG iii, 10, 30	X, 117, 6
य ऋते चित् ŚG V, 8, 4	Viii, 1, 12
य ऋते KG 1, 9, 13	,, ,,
यश्च गोषु दुष्वप्न्यम् AG iii, 6, 6	Viii, 47, 14
यश्चिद्धि ŚG 1, 27, 7 KG	IV, 12, 4
यश्चिद्धि ते KG 1, 19, 10	,, ,,
यत इन्द्र भयामहे ŚG 1, 4, 2; VI, 5, 6; KG 1, 5, 29; AG iii, 11, 2	Viii, 61, 13
यत्किञ्चेदम् ŚG V, 2, 6	Viii, 89, 5
यत्ते राजञ्छृतं हविः ŚG IV, 5, 8; KG iii, 7, 10; AG iii, 5, 7	IX, 114, 4

CITATIONS	SOURCES
यत्पाकत्रा	X, 2, 5
KG 1, 8, 26	
यत्र बाणाः संपतन्ति	Vi, 75, 17
AG iii, 12, 19	
यत्र वेत्थ वनस्पते	V, 5, 10
AG 1, 12, 3	
यत्त्वमग्ने समदहः	X, 16, 13,
KG V, 5, 5	
यथाहानि	X, 18, 5
KG V, 8, 5	
यथा अहान्यनुपूर्वं भवन्ति	,, ,,
AG IV, 6, 10	
यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तः (ऋग्भ्याम्)	Viii, 58, 1-2
AG 1, 23, 6	
यस्त्वा हृदा	V, 4, 10
KG V, 8, 5	
यस्येमे हिमवन्तः	X, 121, 4
ŚG 1, 9, 6; KG 1, 5, 18	
यः समिधा य आहुती यो वेदेन	Viii, 19, 5
AG 1, 1, 4	
या देवेषु तन्वमैरयन्त	X, 169, 3-4
AG ii, 10, 6	
यान्वो नरः	RV. Khila X, 110, 1
ŚG V, 3, 3	
युक्तस्ते अस्तु दक्षिणः (द्वाभ्याम्)	1, 82, 5-6
ŚG 1, 15, 8; KG 1, 9, 7	
युवं वस्त्राणि	1, 152, 1
ŚG iii, 1, 6; KG 1, 8, 3; iii, 1, 2	
युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे	,, ,,
AG iii, 8, 9	
युवं सुरामम्	X, 131, 4
ŚG VI, 4, 2	
युवा सुवासाः परिवीत आगात्	iii, 8, 4
AG 1, 20, 9	
ये अग्निदग्धाः	X, 15, 14
ŚG ii, 14, 18; KG iii, 10, 20	
ये तातृषुः (चतसृभिः)	X, 15, 9-12
ŚG iii, 13, 2; 4;	

CITATIONS	SOURCES
KG iii, 15, 4	
ये देवासः	1, 139, 11
ŚG si, 14, 16; KG iii, 10, 19	
येन सूर्यं ज्योतिषा बाधसे तमः (पञ्चभिः)	X, 37, 4-8
AG iii, 7, 1	
येनेदम्	RV. Khila, X, 166, 1
KG 1, 1, 1	
ये वध्वः	X, 85, 31
ŚG 1, 15, 15; KG 1, 9, 11	
यो जागार तमृचः (cited in full)	V, 44, 14
KG iii, 12, 33	
यो नमसा स्वध्वरः	Viii, 19, 5
AG 1, 1, 4	
यो नः स्वो अरणः	VI, 75, 19
ŚG IV, 5, 8; KG iii, 7, 10; AG iii, 5, 7	
यो मे राजन्	ii, 28, 10
ŚG 1, 4, 2	
यो मे राजन् युज्यो वा सखा वा	,, ,, ,,
AG iii, 6, 6	
यो रयिवो रयिन्तमः (तृचः)	VI, 44, 1-3
SG VI, 4, 4	
राकामहम् (द्वाभ्याम्)	ii, 32, 4-5
ŚG 1, 22, 12; KG 1, 14, 10; 20, 7; AG 1, 14, 3	
रूपं-रूपम्	VI, 47, 18
ŚG 1, 12, 7; KG 1, 8, 7	
रैभ्यासीत्	X, 85, 6
ŚG 1, 12, 3; KG 1, 8, 2	
वनस्पते वीड्वङ्गः	VI, 47, 26
ŚG iii, 1, 13; KG iii, 1, 6	
वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूयाः	,, ,, ,,
AG ii, 6, 5	
वनस्पते शतवल्शः	iii, 8, 11
ŚG 1, 15, 16; V, 3, 4; KG 1, 9, 12	
वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठाः	1, 167, 10
AG ii, 6, 14	

CITATIONS	SOURCES
वग्मु त्वा पथस्पते AG iii, 7, 8	Vi, 53, 1
वषट् ते विष्णो KG 1, 5, 29	Vii, 99, 7
वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणा ŚG iii, 4, 8; KG iii, 3, 5	Viii, 17, 14
वास्तोष्पते ŚG iii, 4, 8 (तिस्रः) KG iii, 3, 5 (चतस्रः)	Vii, 54, 1
वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणा ŚG iii, 4, 8; KG iii, 3, 5	Viii, 17, 14
वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान् ŚG ii, 14, 5; AG ii, 9, 9	" " "
वि न इन्द्र ŚG VI, 5, 6	X, 152, 4
विभ्राड् बृहत् KG iii, 8, 3	X, 170, 1
वि रक्षः ŚG VI, 5, 6	X, 152, 3
विश्वतश्चक्षुः ŚG V, 2, 6	X, 81, 3
विश्वा उत त्वया वयम् KG 1, 8, 20	ii, 7, 3
विष्णु र्योनिं कल्पयतु ŚG 1, 22, 12; KG 1, 14, 10	X, 114, 1
शतमिन्नु शरदो अन्ति देवाः ŚG V; 5, 12	1, 89, 9
शन्न इन्द्राग्नी ŚG V, 10, 3	Vii, 35, 1
शन्तातीयम् AG ii, 8, ii; 9, 7; IV, 8, 39; 43	" "
शन्नो देवीरभिष्टये AG IV, 7, 11	X, 9, 4
शन्नो भवन्तु वाजिनो हवेषु KG IV, 4, 10; AG ii, 1, 7	Vii, 38, 7
शन्नो मित्रः ŚG IV, 18, 3	1, 90, 9
शास इत्था महानसि ŚG IV, 6, 5; VI, 5, 6	X, 152, 1

CITATIONS	SOURCES
शास इत्था ŚG iii, 1, 13 KG iii, 1, 6; iii, 8, 2	X, 152, 1
शासः AG iii, 12, 13	" "
शीतिके शीतिकावति KG V, 5, 5; AG IV, 5, 4	X, 16, 14
शुक्रावनड्वाहौ (अर्धर्चेन) ŚG 1, 15, 8; KG 1, 9, 8	X, 85, 10 c
शुची ते चक्रे ŚG 1, 15, 4; KG 1, 9, 4	X, 85, 12
शुनं नः फालाः ŚG IV, 13, 4 KG iii, 13, 10	IV, 57, 8
संवत्सरीणं पय उस्रियायाः ŚG iii, 10, 3; KG iii, 5, 8	X, 87, 17
संसृष्टं धनमुभयं समाकृतम् AG iii, 10, 12	X, 84, 7
स त्वं नो अग्ने 1, 5, 29	IV, 1, 5
सदसस्पतिमद्भुतम् ŚG ii, 8, 1; KG ii, 6, 2; AG 1, 22, 13	1, 18, 6
सना च सोम KG V, 4, 1	IX, 4, 1
समञ्जन्तु विश्वेदेवाः ŚG 1, 12, 5; KG 1, 8, 5; AG 1, 8, 9	X, 85, 47
सं पूषनध्वनः KG 1, 18, 4; AG iii, 7 10	1, 42, 1
सं पूषन् विदुषा AG iii, 7, 9	VI, 54, 1
समानी व आकूतिः AG iii, 5, 8	X, 191, 4
समानो मन्त्रः ŚG V, 9, 4	X, 191, 3
समिद्धाग्निर्वनवत् ŚG 1, 20, 5; KG 1, 12, 8	V, 37, 2
समुद्रज्येष्ठाः ŚG IV, 14, 5; KG iii, 13, 17	VII, 49, 1

ऋग्वेदीयगृह्यकर्मानुक्रमणिका

Corrigendum

Page, Line	*Incorrect*	*Correct*
11 (16)	॰ नुतन्ना	॰ नुन्नता
32 (2; 9)	॰ ह्वी, ॰ मांसाची	॰ ह्वे; मांसाशी
36 (2)	॰ ब्ध्ततो	॰ ब्धतो
57 (14)	पृथिवो	पृथिवि
63 (16)	तृचेन भिन्नमन्त्रयते	तृचेन भिन्नमनुगन्त्रयते
196 (17)	तच्छंयो ॰ RV I, 110, 1	तच्छंयो ॰ RV X, 191, 5
196 (20)	ततं म श्रापः	ततं मे श्रापः
197 (40)	नमो मरुद्भ्यः	नभो महद्भ्यः
198 (14)	प्रेयिवांसम्	परेयिवांसम्
198 (31)	यश्चिद्धि RV IV, 12, 4	यश्चिद्धि RV I, 24, 4
198 (37)	यत्किन्चेदम् VIII, 89, 5	यत्किंचेदम् VII, 89, 5
199 (24)	यान्वो नरः RV khila X, 110,1	यान्वो नरः RV III, 8, 6
200 (14)	वास्तोष्पते···स्मान् ,, ,,	वास्तो···स्मान् VII, 54, 1
200 (16)	विष्णुर्योनिं···X, 114, 1	विष्णुः···X, 184, 1
200 (10)	स्वस्तिदाः X, 132, 2	स्वस्तिदाः X, 152, 2